

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

**Scientific Periodical
Випуск 18
Issue 18**

За фінансової підтримки Європейського Союзу

**Житомир
Zhytomyr
2026**

УДК 94(477)/475

Видається за рішенням вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 11 від 29 травня 2026 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Венгерська Вікторія – докторка історичних наук, професор, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: Білобровець Ольга – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії:

Власюк Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна);

Гуцало Людмила – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна);

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (Німеччина);

Славенскі Філіп – доктор історичних наук, Senior Lecturer, Австралійський національний університет (Австралія);

Стельникович Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету ім. Івана Франка (Україна);

Шандра Валентина – доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАНУ (Україна);

Шевчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22983-12883Р.

Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020.

Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.

E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир:
Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2026. Вип. 18. 208 с.

Підписано до друку 29.05.2026 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 8,6. Обл.-вид. арк. 7,4. Тираж 150.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2026

Approved for publication by the Academic Council of Zhytomyr Ivan Franko State University protocol № 22 dated from 29.05.2026

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Editor: Bilobrovets Olha – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board

Ihor Vlasiuk – PhD in History, Associate Professor of the Department of World History at Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Liudmyla Hutsalo – PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of World History at Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Senior Researcher at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Shevchuk Andrii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Slaveski Filip – Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer, Australian National University (Australia).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr:
Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2026. Issue 18. 208 p.

Signed for printing 29.05.2026. Size 60x84/16. Offset Paper. Font Times New Roman.
Risograph printing. Conventional printed sheets 8,6. Printed sheets 7,4. Number of copies 150.

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2026

ЗМІСТ

ВІД РЕДАЦІЇ: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І НОВІ ВИКЛИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ 9

Troyan Serhiy, Kyrydon Alla (Kyiv, Ukraine). FRAMING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE OFFICIAL AND PUBLIC SPACE OF POLAND.....10

Білобровець Ольга (Житомир, Україна). ВПЛИВ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІДЕЙ НА ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН: ВІД ПОЛЬСЬКИХ ДЕМОКРАТИВ УКРАЇНИ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПАРИЗЬКОГО ЧАСОПИСУ «КУЛЬТУРА».....25

Касьянов Георгій (Люблін, Польща). ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ОНТОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РАМКИ ТА АНАЛІТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ.....40

Слободянюк Сергій (Житомир, Україна). ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ ЮРІЯ ЛИПИ: УКРАЇНСЬКА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЗІСТАВЛЕННЯ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МОДЕЛЯМИ 58

Харченко Артем (Харків, Україна). ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ В ХАРКОВІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: (НЕ)ВИДИМА МЕЖА СМУГИ ОСІЛОСТІ 71

Ковальчук Іван (Житомир, Україна). МІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОПАГАНДИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....87

Дацюк Олена (Київ, Україна). ПОШТОВІ МАРКИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ.....105

Rukkas Andrii (Kyiv, Ukraine). «THE EXODUS FROM THE “HOUSE OF SLAVERY”»: THE REPATRIATION OF LITHUANIAN JEWS FROM SOVIET UKRAINE IN THE EARLY 1920s.....130

Сичевський Антон (Житомир, Україна). ІДЕОЛОГІЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ: ІНСТИТУЦІЙНЕ РОЗГОРТАННЯ МОДР НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ ЯК ПОЛІТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РР.).....154

Гінда Володимир (Київ, Україна). СЕКСУАЛІЗОВАНЕ НАСИЛЛЯ І НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА: РАДЯНСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 173

Панчук Марина (Житомир, Україна). ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ПІД ВПЛИВОМ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ 190

Юськів Богдан (Рівне, Україна). ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОЦЕС: СОЦІОЛОГІЯ ПРИКОРДОННЯ ПРО УКРАЇНУ І ПРО УКРАЇНЦІВ.....203

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

ВІД РЕДАЦІЇ: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І НОВІ ВИКЛИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Протягом трьох років на кафедрі історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка тривала реалізація проекту за програмою Еразмус+ Модуль Жана Моне «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики». Окрім запровадження навчальних курсів за темою проекту для здобувачів трьох рівнів освіти, його реалізація передбачала й проведення курсів підвищення кваліфікації для вчителів, круглих столів, літньої школи, також містила потужну просвітницьку компоненту, що знайшло відображення у серії статей публіцистичного характеру, розміщених на новинних та спеціалізованих історичних сайтах.

Помітне місце займала і наукова робота, пов'язана як із підготовкою студентських наукових робіт, тематичних докторських досліджень (рівня PhD), так і публікацій членів проектної команди. Черговий збірник журналу «Інтермарум: історія, політика, культура» містить матеріали підсумкової наукової конференції як за результатами трьох річної роботи учасників проекту, так і дослідження молодих та знаних науковців українських та європейських університетів у сфері європейських студій, українсько-польських стосунків, історичної політики та пам'яті, новітньої історії України.

Важливість проблематики проекту, як і тем, які організатори запропонували на обговорення учасникам конференції, пов'язується зі значними викликами щодо євроінтеграційних прагнень України та загальноєвропейськими безпековими та міграційними питаннями, пов'язаними із війною, що триває вже дванадцять років.

До уваги читачів нашого журналу пропонуємо статті як загальнотеоретичного характеру у галузі Memory study, так і досліджень польсько-українських міждержавних відносин, ролі польських інтелектуалів міжвоєнного періоду у закріпленні у свідомості поляків та всіх європейців важливості підтримки ідеї самостійності України, інших важливих аспектів новітньої історії України крізь призму сучасних методологічних підходів та європейських студій. Запрошуємо до уважного прочитання та обговорення як під час конференції, так і на facebook сторінці нашого проекту.

UDC 327.56:94“2014/2026”

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112108>

Troyan Serhiy,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Institute of Sociological Sciences,
University of Rzeszów (Poland)

kattis@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>

Kyrydon Alla,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Research Institution
«Encyclopedia Press» (Kyiv, Ukraine)

akyrydon@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

FRAMING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE OFFICIAL AND PUBLIC SPACE OF POLAND

Abstract

Purpose and objectives. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the framing of the Russian-Ukrainian war in the official and public space of the Republic of Poland, in particular in the discourse of state institutions, political elites, intellectuals, and opinion leaders. The authors examine interpretative models of understanding the war as a historical, security, moral-value, and existential phenomenon that determines contemporary European political reality. **Research methodology.** The methodological basis is grounded in an interdisciplinary approach combining the tools of the history of international relations, political philosophy, intellectual history, and critical discourse analysis. General scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction) as well as special methods (historical-comparative, content analysis, historical-political) are applied. **Scientific novelty.** Scientific novelty lies in the systematic generalization of the Polish official and intellectual discourse on the Russian-Ukrainian war through the prism of the category of “framing,” which makes it possible to identify key narratives, semantic emphases, and value orientations. It is demonstrated that the Polish discourse is characterized by a high level of consensus in interpreting Russia as a neo-imperial threat, and the war as an existential challenge for the whole of Central and Eastern Europe. Particular attention is paid to the role of historical memory, strategic culture, and the experience of confronting Russian imperialism in shaping these assessments. **Conclusions.** It is established that the Polish political and intellectual space forms a coherent and normatively defined framework for perceiving the war, which combines security realism with a moral-value imperative of supporting Ukraine. This approach contributes not only to the consolidation of Polish society but also influences the development of a broader European strategy toward Eastern Europe. The study opens prospects for further research on the transformation of Europe’s strategic culture, the role of intellectual networks, and

interstate partnerships in shaping a new security architecture under conditions of global instability.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, framing, Poland, political discourse, Central and Eastern Europe, international security.*

INTRODUCTION

Problem statement and relevance. The Russian–Ukrainian war began in 2014 with the annexation of Crimea and acquired a qualitatively new, full-scale dimension following the Russian Federation’s invasion of Ukraine on 24 February, 2022. It has become one of the principal challenges to the contemporary system of international relations, European security, and the normative and legal foundations of the global order. The war has not only profoundly transformed the security architecture of Europe but has also triggered significant ideological, value-based, and intellectual shifts within the member states of the European Union, particularly in the leading countries of Western and Central and Eastern Europe. Within this context, the Republic of Poland occupies a pivotal position as a state on the eastern flank of NATO and the EU, as well as a key ally of Ukraine.

In this context, the examination of assessments of the Russian–Ukrainian war articulated by representatives of official state institutions, intellectuals, policy experts, and opinion leaders in Poland acquires particular scholarly relevance. These actors play a decisive role in shaping public narratives, informing the frameworks of political decision-making, and delineating long-term perspectives on the place of Ukraine, Russia, and Eastern Europe within the broader European civilizational space.

An analysis of these assessments, as reflected in Polish political and intellectual discourse, enables a more nuanced understanding of the internal tensions and contradictions inherent in European policy, the evolution of security paradigms, and the prospects for the emergence of a renewed European strategy towards Eastern Europe, with particular emphasis on Ukraine.

Recent research and publications. First of all, it should be noted that the official position of Poland’s ruling elites regarding Russian aggression against Ukraine is quite widely represented through their public speeches, statements, debates in negotiations, and so forth. At the same time, the corresponding assessments of Polish intellectuals and opinion leaders in the aforementioned countries are reflected to a much lesser extent and are therefore only partially incorporated into the broader scholarly discourse. Among significant academic studies in Ukraine, particular attention should be paid to the works of S. Vidnianskyi and A. Martynov (Vidnianskyi, 2022, pp. 458–468; Vidnianskyi, 2024, pp. 25–64; Vidnianskyi & Martynov, 2023) – both individual and joint scholarly investigations carried out within the framework of the research program of the Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine at the Institute of History of Ukraine of the National Academy

---

of Sciences of Ukraine, as well as the monograph by the team of authors from the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies (Interpretations of the Russian-Ukrainian Conflict, 2020). Among Polish and Polish-Ukrainian studies in this field, an important place is occupied by collective and individual scholarly works, in particular the publication “Russia-Ukraine. Confrontation of Narratives,” as well as articles by B. Markowska-Marczak, R. Stobiecki, L. Adamski, P. Żurawski vel Grajewski and V. Rasevych (Russia-Ukraine, 2025; Markowska-Marczak, 2023, pp. 225–252; Stobiecki, 2024, pp. 477–491; Wokół historii, 2025; Żurawski vel Grajewski, 2025; Rasevych, 2024).

Therefore, in terms of the scholarly significance of the proposed study of the political and intellectual reaction in Poland to the contemporary Russian-Ukrainian war, two aspects should be distinguished. The first is the comprehensive and systemic conceptualization of the research problem in the context of its formulation, conclusions, and generalizations. The second is the representation of the scholarly discourse regarding the attitudes of Polish intellectuals and opinion leaders towards the Russian-Ukrainian war as a historical, social, international, and moral-value phenomenon, process, event, and occurrence of the present day.

Research aim and objectives. The aim of the study is a comprehensive analysis of the official position and interpretations of the contemporary Russian-Ukrainian war in the statements of statesmen, politicians, intellectuals, and opinion leaders in Poland. That is, it concerns framing, or discursive practices and interpretative frameworks for understanding the cause-and-effect paradigm, the main characteristics, lessons, and significance of the Russian-Ukrainian war. To achieve this aim, the following objectives are envisaged: to analyze Poland’s official position regarding Russia’s full-scale aggression against Ukraine; to examine the key narratives and interpretative models of understanding the war within the Polish intellectual milieu; to determine the role of collective memory, strategic culture, and value orientations in shaping the corresponding assessments.

Methodological framework. The methodological foundation of this study is grounded in an interdisciplinary approach that integrates the analytical instruments of intellectual history, the history and theory of international relations, political philosophy, and discourse analysis. The research draws upon general scientific methods, including analysis and synthesis, as well as induction and deduction, complemented by a range of specialized methodological approaches, notably the historical-political method, the historical-comparative method, content analysis, and critical discourse analysis, etc.

PRESENTATION OF THE MAIN RESEARCH MATERIAL

The official Polish position on Russia’s full-scale invasion of Ukraine.

Russia’s full-scale invasion of Ukraine on 24 February, 2022 became a turning point for the entire system of European security and compelled the leading states of the European Union to reconsider their foreign policy strategies. In this context,

the position of Poland as a state on the eastern flank of NATO and the EU acquires particular significance. From the very first days of Russia's full-scale invasion of Ukraine, Poland adopted a clear and unequivocal stance of full and comprehensive support for Ukraine. The Polish leadership regards Russia's war against Ukraine as an existential threat not only to Ukraine, but also to the whole of Central and Eastern Europe (Sichen, 2022). At the same time, President A. Duda emphasized that "if Ukraine falls, Poland or the Baltic states may become the next target" (Duda, 2025). Warsaw actively advocated for the maximum strengthening of sanctions against Russia, the rapid provision of heavy weaponry to Ukraine, and a clear prospect of membership in the EU and NATO. Poland also became one of the key logistical and political hubs of support for Ukraine, having received millions of Ukrainian refugees and initiated numerous international assistance formats.

The official Polish position is grounded in the historical experience of resistance to Russian imperialism, which determines a profound distrust of any compromises with the Kremlin. As noted by T. Kuzio (Kuzio, 2025), Polish political discourse articulates a clear understanding of the war as a continuation of Russia's imperial policy rather than as a regional conflict. However, it would be naïve not to recognize evident problems, in particular through the prism of Warsaw's official attitude towards Ukraine and Ukrainians, especially after the presidential elections in Poland (Olshevskiy, 2025). Nevertheless, for the sake not only of a free future for Ukraine, but also of a similar prospect for Poland and Europe, we are bound to overcome problems related to divergences in the interpretation of the shared past, the migration challenge, war fatigue, and so forth. In this context, the words of the Head of the Embassy of the Republic of Poland in Ukraine, P. Łukasiewicz, sounded rather optimistic and, it is to be hoped, prophetic in May 2025: "Poland is always threatened by war, but we do not believe in a Russian attack, because Ukraine will win" (Panchenko, 2025).

At the same time, the continuity and consolidation of Poland's pro-Ukrainian course have been reaffirmed at the highest level of state leadership (Tusk, 2023; Żurawski vel Grajewski P., 2025, ss. 125–241). Presidents A. Duda and K. Nawrocki have repeatedly stressed that support for Ukraine is not only an expression of solidarity, but also a strategic necessity stemming from Poland's own security interests. In their public statements, they have unequivocally condemned Russian aggression as a gross violation of international law and the fundamental principles of sovereignty and territorial integrity, emphasizing that any form of appeasement will only fuel further expansionist ambitions. Within this framework, Ukraine is perceived as a frontline state whose resistance contributes directly to the defense of the entire European order.

Prime Minister D. Tusk, for his part, has articulated a consistent position centered on the inseparability of European security and Ukraine's victory. He has underlined that the outcome of the war will determine not only the future of

---

Ukraine, but also the credibility of the European Union as a geopolitical actor. Advocating for sustained military, financial, and political assistance, Tusk has argued that supporting Ukraine constitutes both a moral obligation and a rational strategic choice aimed at preventing the destabilization of Central and Eastern Europe. His government has also emphasized the importance of strengthening transatlantic unity and maintaining a firm sanctions regime against the Russian Federation.

In a similar vein, Minister of Foreign Affairs R. Sikorski has framed the war as a defining test for the rules-based international order. He has consistently highlighted the global implications of Russian aggression, warning that its normalization would undermine international norms far beyond Europe. Sikorski has stressed the necessity of long-term support for Ukraine, including its Euro-Atlantic integration, as well as the need to counter Russian disinformation and hybrid threats. Taken together, these positions demonstrate a high degree of coherence within the Polish political leadership, reinforcing the perception of Ukraine's struggle as both a moral cause and a strategic imperative for Poland, Europe, and the wider international community.

Overall, Poland's official stance and broader intellectual discourse reveal a coherent and strategically grounded response to Russia's full-scale invasion of Ukraine. Rooted in historical experience and an acute perception of existential threat, Polish political leadership and public thought consistently frame support for Ukraine as both a moral duty and a core national interest. Across governmental, academic, and cultural dimensions, there is a shared understanding that Ukraine's resistance is integral to the security of Central and Eastern Europe and the preservation of the European order. This convergence underscores Poland's role as a key advocate for a firm, long-term European and transatlantic response to Russian aggression.

The Russian-Ukrainian armed conflict in the assessments of Polish intellectuals and opinion leaders: historical memory and the existential perception of war. Polish intellectual and political discourse on the Russian-Ukrainian war is characterized by a high degree of consensus in the assessment of the Russian Federation as an imperial, revisionist, and existentially threatening power. For Polish intellectuals, Russia's war against Ukraine is not perceived as a "distant conflict"; rather, it is understood as a continuation of a broader historical sequence of aggressions directed against the states of Central and Eastern Europe (Usatenko, 2025). This perception is conditioned by the historical experience of the partitions of Poland, Soviet occupation, Katyn, the suppression of post-war resistance movements, and the political and ideological dependence on Moscow throughout the twentieth century. Collectively, these experiences have engendered a specific historical sensitivity to manifestations of Russian imperial policy and practice.

The moral-political imperative: L. Wałęsa, A. Kwaśniewski, W. Bartoszewski. Former President of Poland and symbol of “Solidarity,” Lech Wałęsa, who believes that “Poland and Ukraine are destined to be together” (Shevchenko, 2021), consistently interprets Russia’s war against Ukraine as a struggle between freedom and neo-imperial authoritarianism. Appealing to the experience of the Munich Agreement and the post-war fate of Poland, he emphasizes that concessions to an aggressor only encourage further violence (Volosatska, 2023). Former President Aleksander Kwaśniewski, who directly participated in the democratic transformations of post-communist Europe, stated on 5 July, 2022 that “Putin made a historic mistake, the cost of which for Russia will be enormous” (Banakhevych, 2022). He defined Russian aggression as a challenge to the entire architecture of European security, emphasizing that Ukraine’s defeat would mean a strategic defeat for Europe (Banakhevych, 2022). A special place in the Polish intellectual canon is occupied by Władysław Bartoszewski – a former prisoner of the Auschwitz concentration camp and Minister of Foreign Affairs of Poland. Although he witnessed the hybrid phase, he did not live to see the hot phase of Russian aggression against Ukraine. His legacy is actively employed in contemporary discourse as a moral reference point: W. Bartoszewski insisted that indifference to aggression constitutes a form of complicity, and that historical memory obliges one to act rather than to observe (Bartoszewski, 2001; Kaczyński, 2010; Pavlina, 2022).

The historical-existential strategic context: Ł. Adamski, J. Malicki, W. Baluk and others. Polish academic and expert-analytical circles have adopted a clear position condemning Russian aggression against Ukraine. This has been expressed both in speeches, interviews, and expert-analytical materials produced by relevant institutions and centers, as well as in strictly academic Polish and Polish–Ukrainian publications. Thus, Łukasz Adamski, a Polish historian and expert, Vice-Director of the Juliusz Mieroszewski Centre for Dialogue (Centrum Mieroszewskiego, 2026), analyzes Russian aggression as a long-term war, initially hybrid and subsequently full-scale, which includes the active dissemination of disinformation aimed at inciting hostility, including within Poland. He emphasizes the need to strengthen societal resilience, criticizes insufficient preparedness for war, and points to complex issues of historical memory that require dialogue (Adamski & Vikhrov, 2023; Pakosz, 2024; Wokół historii, 2025). In general, Ł. Adamski actively supports Ukraine across various academic, informational, media, and volunteer platforms and advocates constructive Ukrainian–Polish interaction at the strategic level, while at the same time offering critical assessments of historical debates and political decisions. In this sense, addressing the question “what should Ukraine be for Poland in 25 years?”, the Vice-Director of the Mieroszewski Centre responded: “A country friendly to Poland, but also a state with a similar level of the rule of law and democracy, which will support Poland in its international activities and share a similar vision of security and

---

European integration. These may be general provisions, but they are decisive. Poland should have a long-term strategic program regarding Ukraine. After more than ten years of participation in Polish-Ukrainian debates, including analyses of our relations, I see a deficit of long-term strategic planning – not only for a few years, but approximately for a decade” (Dr Ł. Adamski, 2019).

A vivid example of the development and articulation of a joint Ukrainian-Polish position on Russian aggression has been the traditional meetings of scholars, experts, and journalists in Yaremche, initiated and organized by Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, the Centre for East European Studies of the University of Warsaw, and the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. The partners traditionally include the Representation of the Polish Academy of Sciences in Kyiv, the NGO “Kurier Galicyjski,” the “Freedom and Democracy” Foundation, and the Polish Institute in Kyiv. On the Polish side, a special role belongs to the Director of the Centre for East European Studies, Jan Malicki, and the Vice-Rector of the University of Warsaw, Andrzej Szeptycki. In particular, on 21–24 September 2023, the XVI Ukrainian-Polish Meeting “Ukrainian-Polish Strategic Partnership during the War and Prospects for Interstate Dialogue” was held (Participation of the Consul General of Ukraine in Kraków, 2023). Both sides of the meeting expressed strong support for Ukrainian-Polish unity in the struggle against Russian aggression, which poses a threat not only to Ukrainians, but also to Poles and other nations.

A significant scholarly contribution to the understanding of the Russian-Ukrainian war as an existential phenomenon, as well as to the role of strategic partnership between Poland and Ukraine, is the joint Ukrainian-Polish collective monograph (Pietraś & Baluk & Perepełycia, 2024). Historians and political scientists have substantiated that the aggression of the Russian Federation is motivated by the desire to rebuild an empire and has led to an intensification of global geopolitical competition, thereby limiting the effectiveness of the rules-based world order. Under such conditions, the geopolitical realities of many states, NATO, and the European Union are changing, as is the rationality of perceptions of Central and Eastern Europe, including Ukraine, as an integral part of the European and Euro-Atlantic security community. Changes in the space of global politics and the current geopolitical configuration have created the preconditions for a new formula of strategic partnership between Poland and Ukraine. This formula should combine good-neighborly relations based on comprehensive and effective interaction with mechanisms for resolving complex issues and contribute to the geostrategic stabilization of Central and Eastern Europe and the eastern flank of NATO and the EU.

Culture and literature as a space of solidarity: A. Wajda, O. Tokarczuk, D. Masłowska. The Polish cultural elite has also taken a clear position on the war. Film director Andrzej Wajda, long before the full-scale invasion, in his films

shaped an image of Soviet and Russian totalitarianism as a system of violence and the devaluation of human dignity. His legacy is being actualized as an artistic warning against historical revisionism (Lubkivskyi, 2025). Nobel Prize laureate Olga Tokarczuk has repeatedly emphasized that the war in Ukraine is a “moment of truth” for Europe, exposing the illusions of a post-historical world. She regards support for Ukraine as a moral obligation stemming from the universalist values of humanism, stating already on the first day of Russia’s full-scale aggression: “An attack on a free Ukraine is an attack on Europe” (Wobec agresji, 2022; Światowe media cytują słowa Olgi Tokarczuk o Rosji, 2022). Writer Dorota Masłowska, analyzing the language of Russian propaganda, underscores its dehumanizing character and the danger of the normalization of violence through cultural codes, which directly resonates with the experience of Central and Eastern Europe (Poland in the information war against the Russian Federation, 2022).

Information warfare and the analytical dimension: A. Mierzynska, W. Jurasz, Z. Gluza, P. Reszka. Publicist Anna Mierzynska focuses on Russian disinformation in Poland, demonstrating that information warfare is an integral component of military aggression. She shows how narratives of “war fatigue” and the “Ukrainian burden” are deliberately imported into the Polish media space (Vorozhbyt, 2025). Journalist Witold Jurasz analyzes Polish-Ukrainian relations through the prism of strategic partnership and, despite emphasizing serious and less significant problems in bilateral relations, nevertheless clearly stresses that support for Ukraine corresponds to Poland’s fundamental national interests, as it restrains Russian expansion westward (“We have fallen so much in love with Ukraine, 2024). Historian Zbigniew Gluza and journalist Paweł Reszka complement this discourse with historical and reportage perspectives (Siiak, 2023; Hladka, 2025). They emphasize the continuity of Russian practices of violence and imperial thinking, which makes it possible to interpret the war not as an anomaly, but as a regularity.

In sum, Polish intellectual and public discourse on the Russian-Ukrainian war demonstrates a high degree of normative coherence, grounded in historical memory and an existential perception of the Russian threat. The war is interpreted not as an isolated conflict, but as a continuation of imperial practices, which generates a strong moral-political imperative to support Ukraine. This consensus is reinforced across political, academic, cultural, and media spheres, where the themes of solidarity, responsibility, and resistance to aggression prevail. At the same time, the discourse reflects a strategic vision of Ukrainian-Polish partnership as a key factor in ensuring regional stability and strengthening the European and Euro-Atlantic security architecture.

CONCLUSIONS

In general, the official position of Poland’s ruling elites and the Polish intellectual discourse on the Russian-Ukrainian war are characterized by normative clarity and historical depth. The Polish position is grounded in an

existential awareness of the Russian neo-imperial threat, which derives from its own historical experience. Poland insists that peace without justice is an illusion, and that concessions to an aggressor inevitably lead to new wars. It is precisely this experience that renders the Polish intellectual voice particularly important for shaping the European response to Russian aggression.

The conducted study may form part of a broader reflection on the corresponding positions of ruling elites and opinion leaders within other states or formal and situational international groupings, groups, and coalitions (the Lublin Triangle, the Visegrád Group, Benelux, etc.). Of particular interest is the study of the impact of the Ukrainian experience of war on the transformation of European strategic culture, as well as the role of intellectual networks in shaping a new concept of Europe's responsibility for regional and global security.

Funding. The authors did not receive financial support for the conduct of the research and the publication of this article.

Джерела та література

Адамський, Л., & Віхров, М. (2023). Лукаш Адамський: «Шольц вважав, що Україна впаде, що буде новий мур, а Польща гратиме роль Західної Німеччини до 1989 року». *Український тиждень*. 8 березня. Available at: <https://tyzhden.ua/lukash-adamskyj-rozмова/>

Банахевич, Ю. (2022). Експрезидент Польщі Александер Квасневський: «путін зробив історичну помилку, ціна якої для росії буде величезною». *Урядовий кур'єр*. 15 липня. Available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/eksprezident-polshi-aleksander-kvasnyevskij-putin/>

Віднянський, С. (2022). Ставлення європейських інтелектуалів до агресії Росії проти України. *Україна дипломатична: щорічник*. Вип. XXIII. Київ: ДП «ГДП». С. 458–468.

Віднянський, С. (2024). Російсько-українська війна та міжнародна спільнота: основні напрями, проблеми й деякі уроки західної підтримки України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 33. С. 25–64. Available at: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001535249> DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.025>

Віднянський, С., & Мартинов, А. (2023). *Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство*. Київ: Парламентське видавництво, 336 с.

Волосацька, Н. (2023). «Якби Польщі не вдалося втекти до НАТО, до ЄС, то ми би були на місці України» – Лех Валенса. *Радіо Свобода*. 18 жовтня. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-valensa-viyna-ukrayina-polshcha-polityka-rosiya/32642423.html>

Ворожбит, О. (2025). Анна Межинська: Інтенсивність російської дезінформації у Польщі зростає у 2022 році і з того часу тримається на високому рівні. *Український тиждень*. 13 вересня. Available at: <https://tyzhden.ua/anna-mierzhyńska-intensyvnosti-rozijskoj-dezinformatsii-u-polshchi-zrosla-u-2022-rotsi-i-z-toho-chasu-trymaetsia-na-vysokomu-rivni/>

Гладка, К. (2025). Польський воєнний репортер і письменник Павел Решка: «У Росії я бачив порожнечу». 8 грудня. Available at: https://lb.ua/culture/2025/12/08/710689_polskiy_voiennyy_reporter.html

Інтерпретації російсько-українського конфлікту (2020): в західних наукових і експертно-аналітичних працях. За ред. В. Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 328 с.

Лубківський, Д. (2025). Страждання Східної Європи. *Збруч*. 2 липня. Available at: <https://zbruc.eu/node/121834>

«Ми настільки закохалися в Україну, що зараз прийшло розчарування»: відверте інтерв'ю польського журналіста (2024). *Хвиля*. 4 листопада. Available at: <https://hvylia.net/uk/news/302064-my-nastolko-vlyubilis-v-ukrainu-cho-seychas-prishlo-razocharovanie-otkrovennoe-intervyu-polskogo-zhurnalista>

Ольшевський, М. (2025). Росіяни зрозуміли, як говорити полякам про війну в Україні. *Збруч*. 8 вересня. Available at: <https://zbruc.eu/node/122344>

Павліна, С. (2022). Владислав Бартошевський. Три стовпи примирення. *Нова Польща*. 16 лютого. Available at: <https://novapolshcha.pl/article/vladislav-bartoshevskii-tri-stovpi-primirenniya/>

Панченко, Ю. (2025). «Польщі завжди загрожує війна, але в напад Росії ми не віримо, бо Україна переможе». *Європейська правда*. 16 травня. Available at: https://www.eurointegration.com.ua/interview/2025/05/16/7211685/index_amp

Польща в інформаційній війні проти РФ (2022): що пишуть про Україну польські онлайн-медіа. 1 серпня. Available at: <https://spravdi.org/polshha-v-informaczijnij-vijni-proty-rf-shho-pyshut-pro-ukrayinu-polski-onlajn-media/>

Расевич, В. (2024). «Польсько-польська війна» та її можливі наслідки для України. 29 листопада. Available at: <https://lviv.media/amp/analitika/94909-polsko-polska-vijna-ta-yiyi-mozhlivi-naslidki-dlya-ukrayini/>

Січень, І. (2022). Знищення Польщі та України стало однією з центральних ідей російського шовінізму. *Борисфен Інтел*. 25 лютого. Available at: <https://bintel.org.ua/analytics/ukraina-ta-polshha-u-vijni-z-rosiye-yu-istorichni-paraleli-ta-suchasnist/>

Усаєнко, І. (2025). Ярослав Грицак: Україна веде асиметричну війну, «купаючи час» для Європи. *Polska Agencja Prasowa*. 24 жовтня. Available at: <https://www.pap.pl/ua/ukrainian/news/yaroslav-gricak-ukraina-vede-asimetrichnu-viynu-kupuyuchi-chas-dlya-evropi>

Участь Генерального консула України в Кракові Вячеслава Войнарівського (2023) в XVI Українсько-польських зустрічах – «Українсько-польське стратегічне партнерство під час війни та перспективи міждержавного діалогу». 25 вересня. Available at: <https://krakow.mfa.gov.ua/news/uchast-generalnogo-konsula-ukrayini-v-krakovi-vyacheslava-voynarovskogo-v-xvi-ukrayinsko-polskih-zustrichah-ukrayinsko-polske-strategic>

Шевченко, О. (2021). Лех Валенса: «Польща та Україна приречені бути разом». *Історична правда*. 2 грудня. Available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/12/2/160589/>

Bartoszewski, W. (2001). *Wspólna europejska odpowiedzialność: wybrane przemówienia i wywiady styczeń-lipiec 2001 r.* Warszawa: MSZ, 272 s.

Centrum Mieroszewskiego (2026). Available at: <https://mieroszewski.pl/en/the-centre/about-us>

Dr Ł. Adamski o dialogu z Ukrainą (2019): Polska nie może przymykać oczu na kult ludobójców. *Dzieje.pl*. 31 marca. Available at: <https://dzieje.pl/aktualnosci/dr-l-adamski-o-dialogu-z-ukraina-polska-nie-moze-przymykac-oczu-na-kult-ludobojcow>

Duda, A. (2025). Address by the President at the UN General Assembly. 4 marca. Available at: <https://www.president.pl/archives/andrzej-duda/news/address-by-the-president-at-the-un-general-assembly.98288>

Kaczyński, A. (2010). Kilka pracowitych zyciorysów. Portret Władysława Bartoszewskiego. *Culture.pl*. 11 listopada. Available at: <https://culture.pl/pl/artykul/kilka-pracowitych-zyciorysow-portret-wladyslawa-bartoszewskiego>

Kuzio, T. (2025). Review Feature – The Drivers of Russian Imperialism and War Against Ukraine. 22 marca. Available at: <https://www.e-ir.info/pdf/107828>

Markowska-Marczak, B. (2023). Ramy wojny: inwazja rosyjska na Ukrainie jako wydarzenie historyczne: Analiza ramowa polskiego dyskursu prasowego. *Kultura i społeczeństwo*. T. 67, Nr 3, ss. 225–252. Available at: <https://czasopisma.isppan.waw.pl/kis/article/view/2099/1801>

DOI: <https://doi.org/10.35757/KiS.2023.67.3.10>

Pakosz, O. (2024). Łukasz Adamski: Jeśli Ukraina się obroni i odzyska zajęte tereny, to będzie jej wielkie zwycięstwo. *Sestry*. 13 listopada. Available at: <https://www.sestry.eu/pl/artykuly/lukasz-adamski-jesli-ukraina-odzyska-zajete-tereny-to-będzie-wielkie-zwyciestwo>

Pietraś, M., Baluk, W., & Perepelycia, H. (2024). *Partnerstwo strategiczne Polski i Ukrainy w warunkach zmiany systemu międzynarodowego. Punkt widzenia Polski i Ukrainy*. Lublin: UMCS, 444 s.

Russia–Ukraine: A Confrontation of Narratives (2025). Ed. H. Litwin. *Rocznik Centrum Studiów nad Ukrainą*, No. 2, 216 p. Available at: https://studium.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2025/06/002_CSU_SRODEK-CALY-2.pdf

Siiak, I. (2023). “The Balance Will Be Disturbed If Nationalists Come to Power”: Historian Zbigniew Gluza on Ukrainian-Polish Relations and Their Future. September 7. Available at: <https://birdinflight.com/en/portrait/zbigniew-gluza.html>

Stobiecki, R. (2024). Historia i historycy w perspektywie „długiego trwania”. *Zeszyty wiejskie*, ss. 477–491. Available at: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/zwiej/article/download/23688/23707/56484> DOI:

<https://doi.org/10.18778/1506-6541.S2024.33>

Światowe media cytują słowa Olgi Tokarczuk o Rosji (2022). *Wprost*. 17 maja. Available at: <https://www.wprost.pl/literatura/10722346/swiatowe-media-cytuja-slowa-olgi-tokarczuk-o-rosji-mowila-tez-o-uchodzcach.html>

Tusk (2023): zasługi Sikorskiego, jeśli chodzi o organizowanie UE wokół interesów Ukrainy, są nie do przecenienia. PAP. 24 stycznia. Available at: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1525852%2Ctusk-zaslugi-sikorskiego-jesli-chodzi-o-organizowanie-ue-wokol-interesow>

Wobec agresji: Olga Tokarczuk wyraziła emocje nas wszystkich! (2022). 24 lutego. Available at: https://perspektywy.pl/porta1/index.php?option=com_content&view=article&id=6921&catid=24&Itemid=119

Wokół historii i propagandy historycznej (2025): z dr. Łukaszem Adamskim. 23 stycznia. Available at: <https://www.ukrainer.net/pl/lukasz-adamski/>

Zurawski vel Grajewski, P. (2025). Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Prezydenta RP Andrzeja Dudy 2015–2025. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 47, ss. 125–241. Available at: <https://www.bezpieczenstwo-narodowe.pl/pdf-208630-127338?filename=POLITYKA%20ZAGRANICZNA%20L.pdf>

References

Adamski, L., & Vihrov, M. (2023). Lukash Adamski: «Shol'ts vvazhav, shcho Ukrayina vpade, shcho bude novyy mur, a Pol'shcha hratyme rol' Zakhidnoyi Nimechchyny do 1989 roku». *Ukrayins'kyy tyzhden'*. 8 bereznya. Available at: <https://tyzhden.ua/lukash-adamskiy-rozmovala/> [In Ukrainian].

Banakhovich, Yu. (2022). Eksprezydent Pol'shchi Aleksander Kvasnyevs'kyy: «putin zrobyv istorychnu pomyлку, tsina yakoyi dlya rosiyi bude velychezhnoyu». *Uryadovyy kur'yer*. 15 lypnya. Available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/eksprezydent-polshi-aleksander-kvasnyevskiy-putin/> [In Ukrainian].

Vidnianskiy, S. (2022). Stavlennya yevropeys'kykh intelektualiv do ahresiyi Rosiyi proty Ukrayiny. *Ukrayina dyplomatychna: shchorichnyk*. Vyp. XXIII. Kyiv: DP «HDIP», pp. 458–468. [In Ukrainian].

Vidnianskiy, S. (2024). Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna ta mizhnarodna spil'nota: osnovni napryamy, problemy y deyaki uroky zakhidnoyi pidtrymky Ukrayiny. *Mizhnarodni zv'yazky Ukrayiny: naukovy poshuky i znakhidky*. Vyp. 33, pp. 25–64. Available at: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001535249> [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.025>

Vidnianskiy, S., & Martynov, A. (2023). *Viyna Rosiyi proty Ukrayiny ta mizhnarodne spivtovarystvo*. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 336 p. [In Ukrainian].

Volosatska, N. (2023). «Yakby Pol'shchi ne vdalosya vteky do NATO, do YeS, to my by buly na misti Ukrayiny» – Lekh Valensa. *Radio Svoboda*. 18 zhovtnya. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-valensa-viyna-ukrayina-polshcha-polityka-rosiya/32642423.html> [In Ukrainian].

Vorzhbyt, O. (2025). Anna Myezhyńska: Intensyvnist' rosiys'koyi dezinformatsiyi u Pol'shchi zrosla u 2022 rotsi i z toho chasu trymayet'sya na vysokomu rivni. *Ukrayins'kyy tyzhden'*. 13 veresnya. Available at: <https://tyzhden.ua/anna-mierzhyńska-intensyvnist-rosijskoi-dezinformatsii-u-polshchi-zrosla-u-2022-rotsi-i-z-toho-chasu-trymaietsia-na-vysokomu-rivni/> [In Ukrainian].

Hladka, K. (2025). Pol's'kyy voyennyi reporter i pys'mennyk Pavel Reshka: «U Rosiyi ya bachyv porozhnechu». 8 hrudnya. Available at: https://lb.ua/culture/2025/12/08/710689_polskiy_voennyi_reporter.html [In Ukrainian].

Interpretatsiyi rosiys'ko-ukrayins'koho konfliktu (2020): v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsyakh. Za red. V. Kulyka. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 328 p. [In Ukrainian].

Lubkivskiy, D. (2025). Strazhdannya Skhidnoyi Yevropy. *Zbruch*. 2 lypnya. Available at: <https://zbruc.eu/node/121834> [In Ukrainian].

«My nastil'ky zakokhalysya v Ukrayinu, shcho zaraz pryshlo rozcharuvannya»: vidverte interv'yu pol's'koho zhurnalista (2024). *Khvylya*. 4 lystopada. Available at:

<https://hvylyya.net/uk/news/302064-my-nastolko-vlyubilis-v-ukrainu-cho-seychas-prishlo-razocharovanie-otkrovennoe-intervyu-polskogo-zhurnalista> [In Ukrainian].

Olshchak, M. (2025). Rosiyany zrozumily, yak hovoryty polyakam pro viynu v Ukraini. *Zbruch*. 8 veresnya. Available at: <https://zbruc.eu/node/122344> [In Ukrainian].

Pavlina, S. (2022). Vladyslav Bartoshevs'kyi. Try stovpy prymyrennya. *Nova Pol'shcha*. 16 lyutoho. Available at: <https://novapolshcha.pl/article/vladyslav-bartoshevskii-tri-stovpy-primirennya/> [In Ukrainian].

Panchenko, Yu. (2025). «Pol'shchi zavzhdy zahrozhuye viyna, ale v napad Rosiyi my ne virymo, bo Ukrainyina peremozhe». *Yevropeys'ka pravda*. 16 travnya. Available at: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2025/05/16/7211685/index.amp> [In Ukrainian].

Pol'shcha v informatsiyniy viyni proty RF (2022): shcho pyshut' pro Ukrainu pol's'ki onlayn-media. 1 serpnia. Available at: <https://spravdi.org/polshha-v-informacziynij-vijni-proty-rf-shho-pyshut-pro-ukrainu-polski-onlajn-media/> [In Ukrainian].

Rasevych, V. (2024). «Pol's'ko-pol's'ka viyna» ta yiyi mozhlyvi naslidky dlya Ukrainy. 29 lystopada. Available at: <https://lviv.media/amp/analitika/94909-polsko-polska-vijna-ta-yiyi-mozhlyvi-naslidki-dlya-ukrainy/> [In Ukrainian].

Sichen, I. (2022). Znyshchennya Pol'shchi ta Ukrainy stalo odniyeyu z tsentral'nykh idey rosiys'koho shovinizmu. *Borysfen Intel*. 25 lyutoho. Available at: <https://bintel.org.ua/analytics/ukraina-ta-polshha-u-vijni-z-rosiyeyu-istorichni-paraleli-ta-suchasnist/> [In Ukrainian].

Usatenko, I. (2025). Yaroslav Hrytsak: Ukrainyina vede asymetrychnu viynu, «kupyuchy chas» dlya Yevropy. *Polska Agencja Prasowa*. 24 zhovtnya. Available at: <https://www.pap.pl/ua/ukrainian/news/yaroslav-gricak-ukraina-vede-asimetrichnu-viynu-kupyuchi-chas-dlya-evropi> [In Ukrainian].

Uchast' Heneral'noho konsula Ukrainy v Krakovi (2023) v XVI Ukrainy's'ko-pol's'kykh zustrichakh – «Ukrainy's'ko-pol's'ke stratehichne partnerstvo pid chas viyny ta perspektyvy mizhderzhavnoho dialohu». 25 veresnya. Available at: <https://krakow.mfa.gov.ua/news/uchast-generalnogo-konsula-ukrainy-v-krakovi-vyacheslava-voynarovskogo-v-xvi-ukrainy's'ko-pol's'kykh-zustrichakh-ukrainy's'ko-pol's'ke-strategic> [In Ukrainian].

Shevchenko, O. (2021). Lekh Valensa: «Pol'shcha ta Ukrainyina pryrecheni buty razom». *Istorychna pravda*. 2 hrudnya. Available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/12/2/160589/> [In Ukrainian].

Bartoszewski, W. (2001). *Wspólna europejska odpowiedzialność: wybrane przemówienia i wywiady styczeń–lipiec 2001 r.* Warszawa: MSZ, 272 s. [In Polish].

Centrum Mieroszewskiego (2026). Available at: <https://mieroszewski.pl/en/the-centre/about-us> [In English].

Dr Ł. Adamski o dialogu z Ukrainą (2019). Polska nie może przymykać oczu na kult ludobójców. *Dzisiaj.pl*. 31 marca. Available at: <https://dzisiaj.pl/aktualnosci/dr-l-adamski-o-dialogu-z-ukraina-polska-nie-moze-przymykac-oczu-na-kult-ludobojcow> [In Polish].

Duda, A. (2025). Address by the President at the UN General Assembly. 4 marca. Available at: <https://www.president.pl/archives/andrzej-duda/news/address-by-the-president-at-the-un-general-assembly,98288> [In English].

Kaczyński, A. (2010). Kilka pracowitych życiorysów. Portret Władysława Bartoszewskiego. *Culture.pl*. 11 listopada. Available at: <https://culture.pl/pl/artykul/kilka-pracowitych-zyciorysow-portret-wladyslawa-bartoszewskiego> [In Polish].

Kuzio, T. (2025). Review Feature – The Drivers of Russian Imperialism and War Against Ukraine. 22 marca. Available at: <https://www.e-ir.info/pdf/107828> [In English].

Markowska-Marczak, B. (2023). Ramy wojny: inwazja rosyjska na Ukrainie jako wydarzenie historyczne: Analiza ramowa polskiego dyskursu prasowego. *Kultura i społeczeństwo*, 67 (3), ss. 225–252. Available at: <https://czasopisma.isppan.waw.pl/kis/article/view/2099/1801> [In Polish].

Pakosz, O. (2024). Łukasz Adamski: Jeśli Ukraina się obroni i odzyska zajęte tereny, to będzie jej wielkie zwycięstwo. *Sestry*. 13 listopada. Available at: <https://www.sestry.eu/pl/artykuly/lukasz-adamski-jesli-ukraina-odzyska-zajete-tereny-to-bedzie-wielkie-zwyciestwo> [In Polish].

Pietraś, M., Baluk, W., & Perpelycia, H. (2024). *Partnerstwo strategiczne Polski i Ukrainy w warunkach zmiany systemu międzynarodowego. Punkt widzenia Polski i Ukrainy*. Lublin: UMCS, 444 s. [In Polish].

Russia–Ukraine: A Confrontation of Narratives (2025). Ed. H. Litwin. *Rocznik Centrum Studiów nad Ukrainą*, No. 2, 216 p. Available at: https://studium.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2025/06/002_CSU_SRODEK-CALY-2.pdf [In English].

Siiak, I. (2023). “The Balance Will Be Disturbed If Nationalists Come to Power”: Historian Zbigniew Gluza on Ukrainian-Polish Relations and Their Future. September 7. Available at: <https://birdinflight.com/en/portrait/zbigniew-gluza.html> [In English].

Stobiecki, R. (2024). Historia i historycy w perspektywie „długiego trwania”. *Zeszyty wiejskie*, ss. 477–491. Available at: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/zwiej/article/download/23688/23707/56484> [In Polish]. <https://doi.org/10.18778/1506-6541.S2024.33>

Światowe media cytują słowa Olgi Tokarczuk o Rosji (2022). *Wprost*. 17 maja. Available at: <https://www.wprost.pl/literatura/10722346/swiatowe-media-cytuja-slowa-olgi-tokarczuk-o-rosji-mowila-tez-o-uchodzcach.html> [In Polish].

Tusk (2023): zasługi Sikorskiego, jeśli chodzi o organizowanie UE wokół interesów Ukrainy, są nie do przecenienia. *PAP*. 24 stycznia. Available at: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1525852%2Ctusk-zaslugi-sikorskiego-jesli-chodzi-o-organizowanie-ue-wokol-interesow>

Wobec agresji: Olga Tokarczuk wyraziła emocje nas wszystkich! (2022). 24 lutego. Available at: https://perspektywy.pl/porta1/index.php?option=com_content&view=article&id=6921&catid=24&Itemid=119 [In Polish].

Wokół historii i propagandy historycznej (2025). Z dr. Łukaszem Adamskim. 23 stycznia. Available at: <https://www.ukrainer.net/pl/lukasz-adamski/> [In Polish].

Żurawski vel Grajewski, P. (2025). Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Prezydenta RP Andrzeja Dudy 2015–2025. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 47, ss. 125–241. Available at: <https://www.bezpieczenstwo-narodowe.pl/pdf-208630-127338?filename=POLITYKA%20ZAGRANICZNA%20I.pdf> [In Polish].

**Троян С., Киридон А. ФРЕЙМІНГ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В
ОФІЦІЙНОМУ ТА ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ ПОЛЬЩІ****Анотація**

Мета. Комплексний аналіз фреймінгу російсько-української війни в дискурсі державних інституцій, політичних еліт та інтелектуалів Польщі як чинника, що визначає сучасну європейську політичну реальність. **Методологія.** Застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує інструментарій історії міжнародних відносин, політичної філософії та критичного дискурс-аналізу. Використано історико-порівняльний, контент-аналіз та загальнонаукові методи. **Наукова новизна.** Системно узагальнено польський офіційний та інтелектуальний дискурс крізь призму категорії «фреймінгу». Доведено наявність консенсусу щодо трактування РФ як неоімперської загрози, а війни — як екзистенційного виклику для Центрально-Східної Європи. Висвітлено роль історичної пам'яті та стратегічної культури у формуванні цих оцінок. **Висновки.** Встановлено, що польська рамка сприйняття війни поєднує безпековий реалізм із моральним імперативом підтримки України. Ця модель сприяє консолідації суспільства та впливає на формування загальноєвропейської стратегії безпеки. Дослідження окреслює перспективи вивчення трансформації стратегічної культури Європи в умовах глобальної нестабільності.

Ключові слова: російсько-українська війна, фреймінг, Польща, політичний дискурс, Центрально-Східна Європа, міжнародна безпека.

**Troyan S., Kyrydon A. UJĘCIE WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ W
OFICJALNEJ I PUBLICZNEJ PRZESTRZENI POLSKI****Streszczenie**

Cel. Kompleksowa analiza framingu wojny rosyjsko-ukraińskiej w dyskursie instytucji państwowych, elit politycznych i intelektualnych Polski jako zjawiska determinującego współczesną rzeczywistość polityczną Europy. **Metodologia.** Zastosowano podejście interdyscyplinarne, łączące instrumentarium historii stosunków międzynarodowych, filozofii politycznej oraz krytycznej analizy dyskursu. Wykorzystano metody historyczno-porównawczą, analizę treści oraz metody ogólnonaukowe. **Nowatorstwo naukowe.** Systemowo uogólniono polski dyskurs oficjalny i intelektualny przez pryzmat kategorii „framingu”. Wykazano konsensus w postrzeganiu Rosji jako zagrożenia neoimperialnego, a wojny — jako egzystencjalnego wyzwania dla Europy Środkowo-Wschodniej. Podkreślono rolę pamięci historycznej i kultury strategicznej w kształtowaniu tych narracji. **Wnioski.** Ustalono, że polska rama postrzegania wojny łączy realizm bezpieczeństwa z moralnym imperatywem wsparcia Ukrainy. Podejście to sprzyja konsolidacji społeczeństwa i wpływa na kształtowanie europejskiej strategii wobec Wschodu. Badanie otwiera perspektywy analizy transformacji kultury strategicznej i nowej architektury bezpieczeństwa w warunkach globalnej niestabilności.

Słowa kluczowe: wojna rosyjsko-ukraińska, framing, Polska, dyskurs polityczny, Europa Środkowo-Wschodnia, bezpieczeństwo międzynarodowe.

Статтю надіслано до редколегії 21.03.2026 р.

Статтю рекомендовано до друку 12.05.2026 р.

УДК: 321.7:327(438+477)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112109>

Білобровець Ольга,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>
ResearcherID: H-5369-2016

ВПЛИВ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІДЕЙ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИН: ВІД ПОЛЬСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ УКРАЇНИ ДО ПАРИЗЬКОЇ «КУЛЬТУРИ»

Анотація

Мета дослідження – дослідити вплив демократичних ідей та переконань польської інтелігенції з України на формування українсько-польських державних відносин та їх спадкоємність у колах польської опозиції, об'єднаної навколо паризького часопису «Культура» у ХХ ст. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів та методів дослідження – системності, об'єктивності та історизму. Використання методів компаративістського та текстуального аналізу в часовому та регіональному вимірах дозволило з'ясувати спадкоємність демократичних ідей впродовж ХХ ст. **Наукова новизна** полягає у дослідженні процесу поширення, втілення, спадкоємності прогресивних ідей польських демократів першої третини ХХ ст. та їх логічне продовження в опозиційному середовищі польської інтелігенції, що сформувалося навколо журналів «Культура» та «Історичні записки». Важливим є визначення позитивного впливу цих ідей на демократичні процеси в Польщі та формування партнерських українсько-польських міждержавних стосунків. **Висновки.** Під час Української національної революції польське демократичне середовище в Україні створило партію Польська демократична Централізація, представники якої підтримали українські державницькі прагнення та взяли активну участь у роботі органів української влади. Під час боротьби УНР з більшовицькою Росією польські демократи взяли участь в українсько-польських переговорах, у формуванні східної політики Польщі, стали членами уряду УНР, входили у близьке оточення Ю. Пілсудського і були прихильниками політики федералізму та протетейзму. Після Другої світової війни польські опозиційні сили, що сконцентрувалися у Парижі навколо журналу «Культура», його редактора Є. Гедройця сформували середовище, ідейним підґрунтям якого були демократичні ідеї, налагодження дружніх українсько-польських відносин, визнання існуючих кордонів та відсутність територіальних претензій. Спадкоємність прогресивних ідей польських демократів з України, їх ставлення до польських «східних кресів» та української державності проявилася у публікаціях спогадів С. Стемповського та Г. Юзевського, листах та низці есе Єжи Стемповського. Наслідком активної діяльності польських опозиційних сил у Парижі, просування ідей українсько-польського партнерства стало сприяння

демократичним процесам у комуністичній Польщі, що змінило свідомість більшості поляків та дозволило польському керівництву у 1991 році першими визнати незалежність України.

Ключові слова: українсько-польські відносини, польські демократи, Україна, польська еміграція, часопис «Культура», Єжи Гедройць.

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX століття позначилися активізацією політичних рухів, появою прогресивних ідей, боротьбою народів за власний політичний розвиток та відновлення державності, зокрема серед польського та українського народів, що перебували під владою Росії. Можливість реалізувати ці ідеї з'явилась під час Першої світової війни, коли імперії потребували підтримки усього населення, включно з національними спільнотами. Після лютневої революції 1917 року в польському політичному середовищі виділився ліберально-демократичний табір. В Україні польські демократи взяли активну участь у боротьбі українського народу за державність на всіх її етапах, підтримали діяльність Української Центральної Ради (УЦР), стали членами українських органів влади. Демократичні ідеї та погляди на майбутнє облаштування та відносини між незалежними українською і польською державами стали основою, що витримала протиріччя та конфлікти різних політичних сил з обох сторін впродовж всього XX століття та привела до стратегічного партнерства на сучасному етапі.

Історіографія. Демократичні ідеї та діяльність польських демократів в Україні на сьогодні є недостатньо дослідженими. Окремим постатям, які зробили значний внесок у розбудову незалежної польської держави, зокрема дипломату Роману Кноллю, вихідцю з України присвячено монографію та статті відомих польських істориків Г. Бартошевіча (Bartoszewicz, 2018), Бруського та М. Коженювського (Bruski, Korzeniowski 2023). Відомий дослідник Т. Снайдер (Snyder, 2008) у монографії висвітлив діяльність Г. Юзевського. Питанню українсько-польських відносин, східної політики Польщі у міжвоєнний та післявоєнний період присвятили свої наукові розвідки Я. Пісулінський (Pisuliński, 2004), П. Еберхард (Eberhardt, 1998) та ін. Українська справа стала однією з центральних в діяльності польської еміграції, що концентрувалася навколо журналу «Культура» у Парижі. Ця проблематика розкрита у низці статей видання Інституту національної пам'яті Польщі «Гедройць і Україна» (Giedroyc a Ukraina, 2014). Зокрема, питанню поглядів Є. Гедройця і Ю. Мірашевського та їх баченню східної політики Польщі і зокрема української справи присвячено статті Р. Хабельського (Habelski, 2014, с. 93-103) І. Хофман (Hofman, 2022) К. Ластавського (Łastawski, 2019) та ін. Цій темі присвятила свої наукові дослідження О. Охріменко (Охріменко). Разом з тим, потребує подальшого вивчення діяльність польських демократів з України, які своїми поглядами

та діяльністю зробили значний внесок у налагодження дружніх українсько-польських стосунків на міждержавному та особистісному рівнях у першій половині та у післявоєнний період ХХ ст.

Метою дослідження є з'ясування впливу демократичних ідей та переконань польської інтелігенції з України на формування українсько-польських державних відносин та їх спадкоємність у колах польської опозиції, об'єднаної навколо паризького часопису «Культура» у ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. В Україні польські демократи були представлені польською інтелігенцією, прогресивними землевласниками, підприємцями, які сформуvalи свої демократично-радикальні погляди, ще перебуваючи в студентських організаціях «Корпорація» та «Філареція», що діяли в Києві (Центральний державний історичний архів України, Київ, ф. 275, оп. 2, спр. 94, арк. 22.). До них належали Р. Кноль, Г. Юзевський, Й. Пересвіт-Солтан та ін. Значну роль у сприйнятті нових, прогресивних ідей відіграло їх навчання в університетах Дерпта, Москви, Києва. Так, Станіслав Стемповський познайомився з основами соціалістичного вчення та брав участь у перекладах і поширенні революційної літератури у Дерптському університеті (Borkowska, 1999, s. 15). Серед демократичної молоді активно поширювались ідеї прометеїзму, боротьби за незалежність польської держави, відстоювання прав та інтересів польського населення в Україні. Спираючись на позицію, що ворогом поляків є Росія, демократи вбачали в українцях союзників у цій боротьбі (Bartoszewicz, s. 11).

На початку Першої світової війни та після подій лютневої революції в Україні виникла низка підпільних демократичних організацій, зокрема «Демократична незалежницька група» (Grupa Demokratyczno-Niepodległościowa), до якої входив і редактор видання «Клоси Українське» (Kłosa Ukrainskie) Ян Урсин-Замараєв (Grupa Demokratyczno-Niepodległościowa, 1917, s. 3), «Польський демократичний союз» (Polski Związek Demokratyczny), до якого зокрема входили Є. Старчевський, Р. Кноль (Polski Związek Demokratyczny, 1917, s. 3), *Демократичний союз польської молоді* (ДСПМ) (Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej) (Związek Demokratyczny, 1917, s. 3) та ін. Ідейною основою цих груп було визнання права кожного народу на самовизначення, що обґрунтовувалось у працях Є. Старчевського (Starczewski, 1916, s. 42)

Будучи ідеологом демократів, Є. Старчевський висловлював думки щодо різних сторін діяльності майбутньої польської державності та її відносин із сусідами. Він вважав, що не може бути відбудови давньої Речі Посполитої польської, нехай і реформованої вже тому, що до її складу входили крім польського, ще руський і литовський народ, які в нових умовах мають свої прагнення і ідеали (Starczewski, 1912, s. 120). Завдання майбутньої польської держави має полягати у підтриманні добрих стосунків між сусідніми державами і залагодження питання щодо забезпечення

національних прав своїм землякам в інших державах (Starczewski, 1917, s. 157). У своїх працях Старчевський обґрунтовував ідею застосування етнографічного принципу при визначенні міждержавних кордонів (Старчевський, 1905, с. 158). Тому він вважав, що міста Львів і Вільно не можуть належати Польщі, оскільки є центрами українських і польських земель (Starczewski, 1916, s. 165).

Після розколу польських політичних сил на III з'їзді польських організацій у липні 1917 року польські демократичні групи об'єдналися і утворили політичну партію – Польська Демократична Централізація (ПДЦ), головою якої став Станіслав Стемповський, а заступником Є. Старчевський (Stempowski, 1973, s. 130). Польська демократія у Києві підтримала діяльність Української Центральної Ради, її представник – В. Рудницький став членом Малої Ради, заступником віце-секретаря національних меншин – Р. Кноль (Jabłoński 1948, s. 49). У цей час проявилися його видатні політичні та дипломатичні якості, що дозволили йому стати відомим дипломатом у майбутньому. У жовтні 1917 року Кноль разом з Є. Старчевським стали учасниками II з'їзду польської демократії у Москві. У своїй доповіді про українсько-польські стосунки він наголосив на необхідності підтримки незалежності України, оскільки відповідно ідей прометеїму безпека польської держави полягає в наявності дружніх країн на її кордонах, що віддалятимуть Польщу від Росії (Bartoszewicz, 2005, s. 26).

Проголошення польської держави і її утвердження на міжнародній арені вимагало усталення кордонів. Представники польської демократії з України перебували в політичному таборі Ю. Пілсудського. Є. Старчевський виїхав до Варшави після гетьманського перевороту 1918 року і підтримував стосунки з поляками у Києві. У 1920 році на квартирі Є. Старчевського відбувалися засідання членів ПДЦ, які виїхали з України. Він також був ініціатором скликання конференції за участю представників українського посольства, зокрема Михайлова, Понятенка, Репецького (Stempowski, 1972, s. 80)

Станіслав Стемповський після переїзду до Варшави на початку 1920 року брав активну участь у спільних засіданнях Польського Виконавчого Комітету (ПВК), в якому переважали Національні демократи (ендеки) і ПДЦ, на яких протистояв позиції ендеків. Зокрема додав свою окрему позицію до спільного Меморандуму, спрямованого в МЗС Польщі щодо української справи та східної політики. Він заперечив, викладене в п. 7 прагнення приєднати значну частину Правобережної України до Польщі, вважаючи це анексією Польщею краю, в якому поляки складають незначний відсоток. Наслідком такої політики могло бути навічне несприйняття українським народом поляків і Польщі, що підштовхне український народ в обійми до більшовиків. Стемповський також спростовував, наведену ендеками тезу щодо нездатності українського народу до державотворення.

Він аргументував, що український народ впродовж століть, будучи під чужим пануванням виявив нечувану життєздатність, не втратив національного обличчя, розширив свою етнографічну територію, виріс до 30-мільйонної потуги і створив власну літературу (Stempowski, 1972, s. 70).

Р. Кнолль, виїхавши з України та розпочав дипломатичну діяльність. Працюючи спочатку в Представництві, потім у Міністерстві закордонних справ Польщі, написав низку нотаток, що стосуються української справи і східної політики Польщі. Так, він вважав, що Україна повинна стати незалежною державою і найкращою формою нової держави для неї могла бути федерація Польщі, Литви та України. (AAN, z. 1741, k. 1, s. 128). У 1919 р. Кнолль відповідав за східний напрямок політики Польщі, брав участь у переговорах з представниками уряду Директорії і результати цих переговорів лягли в основу Угоди між Україною і Польщею у квітні 1920 року, зокрема, що стосується українсько-польського кордону, який мав проходити по р. Збруч (Pisuliński, 2004. s. 152).

Після підписання Ризького миру й поразки УНР бельведерські кола продовжували підтримувати незалежницькі прагнення українців. Р. Кнолль у записці голові МЗС Є. Сапезі, визначаючи стратегію щодо України і Білорусії пропонував розширити їх національні претензії до Росії (Bartoszewicz, 2018, s. 53). Включення етнічних українських земель за Ризьким договором до Польщі на той час визначалося державною доцільністю, прагненням зберегти значну польську власність та переконанням, що Холмщина, Підляшшя, частина Волині та Східна Галичина – це польські території (AAN, z. 1741, sug. 1, k. 6). Виходячи з державно-національних інтересів та практичних міркувань таку позицію підтримали всі польські демократи. Однак, вони виступали за надання українцям у Польщі та полякам в Україні широких національних прав.

Українська справа та ідеї підтримки незалежної України продовжували обговорюватись у 1930-х роках. У цей час у Польщі виходила низка журналів, в яких висвітлювалися, зокрема і питання зовнішньої політики. Редактором газети «Бунт молодих» (Bunt Młodych), був Єжи Гедройць, який разом із своєю командою, зокрема братами Адольфом та Александром Бохенськими, були на усталених позиціях, що Польщі загрожують два великі сусіди – Німеччина та СРСР. У внутрішній політиці було визнано, що головним є українське питання. Його розв'язання пов'язувалось з геополітичною орієнтацією редакційного колективу, який спирався на антиросійську політику та на підтримку Німеччини, виходячи з ягеллонської та прометейської ідей. Група «Бунту» та організації «Державницька думка» прийшли до висновку, що політичні доктрини у Польщі виникли у період розборів польських земель, у час неволі, тому треба орієнтуватися на поточний момент. У цьому часі група «Бунту» бачила вирішення українського питання у тому, щоб не порушуючи польського

стану власності, якщо не розв'язати, то принаймні, зменшити напругу українсько-польських стосунків. Передбачався також проєкт автономії Східної Галичини. Однак, вважали східні кордони непорушними (Habelski, 2014, s. 95)

Період Другої світової війни позначився на українсько-польському прикордонні протиріччями та збройними конфліктами між польськими збройними силами опору та українським національно-визвольним підпіллям, що на Волині переросли у справжню війну. Насамперед, це була боротьба за території. Питання кордонів у післявоєнний період вирішувалось диктатом Радянського Союзу, передачею Закерзоння до складу Польщі як компромісом за комуністичне майбутнє Польщі.

Продовженням думок, висловленим ще на початку ХХ ст. польськими демократами в Україні в період боротьби за відновлення польської державності стали ідеї польської політичної опозиції у післявоєнний період у Парижі.

Несприйняття комуністичного режиму зумовило еміграцію польських політичних діячів і їх концентрацію у двох центрах – Лондоні та Парижі. Між ними виникла суперечка, що стосувалася кордонів та зовнішньої політики Польщі. Польські емігранти у Лондоні вважали післявоєнні кордони «четвертим поділом Польщі», захищали всю довоєнну спадщину, включаючи територіальне облаштування Польщі. Посилаючись на довоєнні договори та нагадуючи про внесок Польщі у розгром Німеччини, вони відкидали пропозиції щодо будь-яких змін і вимагаючи повернення Львова та Вільнюса (Czoch, 2014, s. 134)

Польська опозиція у Парижі гуртувалася навколо журналу «Культура», що був заснований у 1947 році й головним редактором якого був Єжи Гедройць (Grygajtis, 2006, s. 98). Паризька «Культура» під керівництвом Єжи Гедройця стала головним інтелектуальним центром, який розробляв нову концепцію місця Польщі в Європі. Гедройць ставив своїм завданням не лише зберегти польську культуру, а й підготувати інтелектуальний ґрунт для майбутньої незалежної Польщі, яка мала б нові відносини з сусідами (Łastawski, 2019, s. 5-15)

До ідеї польсько-українського порозуміння та ширше – східної політики й розв'язання геополітичних завдань Гедройць повернувся на початку 1950-х рр. Причиною для перетворення «Культури» в майданчик для геополітичних дебатів був спосіб мислення Гедройця та як зазначав Мерошевський – мета перебування за межами батьківщини. У цей час Гедройць трактував рішення Ризького миру не як «політичні», а як наслідок тогочасної ситуації, що означало погодження з втратою східних кресів. З того часу перебудова Центрально-Східної Європи стала активно обговорюватись на сторінках видання (Habelski, 2014, s. 96). У нових післявоєнних умовах перегляду підлягали раніше усталені концепції,

зокрема ягелонізм. Українці, литовці та білоруси вважали Річ Посполиту як імперське об'єднання, тому від цієї ідеї варто було відійти (Hofman, 2022, s. 47-63).

Дискусію щодо української справи було започатковано польською еміграцією у Лондоні. У щотижневнику «Відомості» (Wiadomości) було опубліковано текст Владислава Студніцького «Українська справа», що викликав жваву реакцію Юзефа Лободовського. У листі до Гедройця він назвав цю публікацію кримінальною. Будучи прихильником прометейської політики, знавцем українсько-польських відносин, за пропозицією Г. Юзевського колишнім редактором щотижневика «Волинь» у 1930-і роки, він переніс дискусію щодо українсько-польських відносин на сторінки «Культури». У лютнево-березневому номері 1952 року було надруковано його статтю «Проти привидів минулого». У ній він заперечував відсутність в українського народу волі до незалежності, виступав проти мови ненависті між народами, застерігав від крові, що може пролитися у майбутньому з такими підходами. Вважав, що «незалежна Україна буде нейтралізувати російську небезпеку» (Ptasińska, 2014, s. 127). Лободовський розмірковував над складним питанням кордонів та територіальної належності. Він, зокрема пропонував вирішити статус Східної Галичини у спосіб створення кондомініуму. Передбачалось спільне управління територією на засадах забезпечення рівних прав польського та українського населення і збереження однакових форм зв'язку між Києвом та Варшавою. Він вважав, що цей край повинен стати не прірвою, а мостом між двома народами. (Охрімко, с. 196).

У 1952 році на сторінках «Культури» було надруковано лист отця Юзефа Маєвського, в якому він зауважував, що полякам необхідно залишити Вільно литовцям, а Львів українцям, і що це так само, як повернути полякам Вроцлав, Щецин, Гданськ (Czoch, 2014, s. 138). Такі думки перегукуються із поглядами польського демократа з України Є. Старчевського, висловлених на початку ХХ століття.

Гедройць і Мєрошевський усвідомлювали, що втрата земель на схід від річки Буг є незворотною, і що це є сприйняття нової політичної реальності. Найважливішим завданням «Культури» було визначення векторів політики щодо Німеччини та СРСР. Це передбачало нормалізацію відносин зі східними сусідами: Литвою, Білоруссю та Україною. Єжи Гедройць разом з провідним публіцистом «Культури» Юліушем Мєрошевським запропонували концепцію УЛБ, що означала відмову від претензій на Вільно та Львів, що було протиставленням старим «ягеллонським» ідеям та ідеї кондомініуму (Grygajtis, 2006, s. 99).

Мєрошевський стверджував, що незалежність Польщі буде недовговічною без незалежності українського, литовського та білоруського народів. Він підкреслював, що Польща зможе повернути незалежність лише

через внутрішню еволюцію радянського блоку та перемогу демократичних сил над комунізмом. Мерошевський також пропагував ідею європейського федералізму, стверджуючи, що малі та середні держави мають об'єднуватися, щоб вижити між великими силами (Grygajtis, 2006, s. 97-135).

Ґедройць у своєму мисленні виходив з державних позицій і тому вище за все ставив інтереси суверенної держави. Він вважав, що незалежна Польща неможлива без виховання громадян у повазі до державних інституцій та критичного аналізу помилок минулого. Його бачення базувалося на реалізмі, який вимагав адаптації ідей до мінливого світу та відмови від доктринерства.

Нові можливості у діяльності паризької «Культури» відкрилися після 1975 року, коли розпочалось спілкування між представниками дисидентських рухів, борців за права людини. Однією з найбільш важливих та символічних для української справи стала декларація 1977 року, в якій представники української еміграції підтримали ідею незалежності своєї країни. Окрім поляків, чехів а угорців декларацію підписали також росіяни. Єжи Ґедройць вважав це своєю заслугою (Semczyszyn, 2014, s. 158)

Думки, що висловлювалися керівниками та провідними публіцистами журналу, ідейна спрямованість матеріалів підготувала фундамент для демократичних змін у Польщі та Центральній Європі. Багато ідей Ґедройця, зокрема примирення з Німеччиною, підтримка незалежності УЛБ, декомунізація СРСР стали засадничими для зовнішньої політики III Речі Посполитої після 1989 року, перетворившись на канони зовнішньої політики (Grygajtis, 2006, s. 97-132).

Сьогодні концепції Ґедройця не втратили актуальності, оскільки вони вчать думати в категоріях геополітики та стратегічного партнерства, ставлячи спільний інтерес вище за історичні образи. Єжи Ґедройць створив стратегію, яка не мала прецедентів у польській думці, перетворивши «Культуру» на інтелектуальний міст між народами Центрально-Східної Європи (Hofman, 2018, s. 60).

Ґедройць здійснював також культурну дипломатію, вважаючи що через літературу та культурний діалог можна подолати історичні стереотипи та упередження. Часопис регулярно публікував українські, литовські та білоруські хроніки, огляди преси та переклади літератури цих народів (наприклад, антологію «Розстріляне відродження»), щоб наблизити їх до польського читача. На сторінках паризької «Культури» з'явилися спогади відомих польських демократів з України – Станіслава Стемповського та Генріка Юзевського.

Представником молодшого покоління демократів, який народився в Україні і проводив свою активну діяльність уже в Польщі, а пізніше в еміграції був син Станіслава Стемповського – Єжи. Він був одним з найближчих співробітників Єжи Ґедройця з початків існування «Культури»

та мав значний вплив на її політичну позицію. Як автор щомісячника Єжи Стемповський зробив свій внесок у його самобутній профіль, а тексти Стемповського були важливою складовою східноєвропейського дискурсу «Культури». Його політичні погляди вже були досить незвичайними в міжвоєнний період і сьогодні зрозуміло, що вони випереджали свій час (Korek, 2014, s. 216).

Біографія Єжи Стемповського демонструє послідовне втілення в професійній та громадській діяльності прогресивного світогляду, сформованого на демократичних ідеях, насамперед в родині та в Україні. У 1920 році він брав участь добровольцем в польсько-більшовицькій війні, як таємний представник МЗС Польщі був спостерігачем на переговорах у Ризі у 1921 році, працював в Президії Ради Міністрів Польщі, пізніше в Міністерстві внутрішніх справ, брав участь у різноманітних міжнародних конференціях. Під час Другої світової війни виїхав за кордон, працював у різних країнах, займався викладацькою діяльністю, писав літературні твори, публікувався, зокрема в «Культурі». (Po powodzi, s. 13-25)

Єжи Стемповський вважав, що треба попроситися з менталітетом, який ототожнював польську присутність в Україні з колонізаторською місією, переоцінити власні традиції, що могло допомогти створити нову культуру, давало надію на розвиток нової польської ідентичності. Стемповський та Гедройць знали, що польським імперським амбіціям щодо України треба було покласти край не на початку 1950-х рр, а ще до початку Другої світової війни. Стемповський був переконаний, що для прощання з польською пам'яттю про Україну треба виробити спосіб мислення про минуле як частину бажаного бачення добросусідського майбутнього (Korek, 2014, s. 222).

Висновки. Таким чином, польські демократи з України висловлювали думки, що стали співзвучними новому поколінню поляків в еміграції після Другої світової війни через 30-50 років. Вони підтримали та взяли активну участь у роботі українських органів влади в період боротьби за незалежність України. Керуючись ідеями прометеїзму, польськими державними інтересами та вважаючи вільний політичний розвиток правом кожного народу, продовжили свою діяльність у II Речіпосполитій і пізніше в еміграції. За українофільство і нечисленність Я. Пісулінський назвав їх «білими круками». Для нього це були особи, які протистояли позиції ендеків, їх політиці національної асиміляції, імперським прагненням і підтримували незалежницькі ідеї українців словом і ділом, виступаючи за українсько-польський діалог. До них він зараховував, зокрема польських демократів з України – Станіслава Стемповського і його сина Єжи Стемповського, Генрика Юзевського, Євгеніуша Старчевського (Pisuliński, 2014, s. 22)

Формування польського опозиційного емігрантського середовища в Парижі у післявоєнний час, яке очолювали Єжи Гедройць та Юліуш

Мерошевський сприяло переосмисленню минулого, перегляду позицій східної політики, виробленню нових правил та позиції Польщі на міжнародній арені у майбутньому. Такі погляди впливали на формування демократичного середовища у Польщі, поширювались серед членів «Солідарності» у 80-х роках та привели до зміни влади на початку 90-х років. Це свідчило про перехід на партнерські та стратегічні міждержавні українсько-польські відносини.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Бруський, Ян (2020). Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 рр.: pro et contra. *Український історичний журнал*, № 2, 22- 37.

Охріменко, О. Історичні погляди Єжи Гедройця. С. 194-206. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11520/Okhrimenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Центральний державний історичний архів України, Київ, ф. 275, оп. 2, спр. 94, арк. 22.

Archiwum Akt Nowych, zespól 1741, syg. 128, k. 1.

Archiwum Akt Nowych, zespól 1741. syg. 1, k. 6.

Bartoszewicz, H. (2018). Roman Knoll. Polityk i dyplomata. Warszawa. 264 s.

Bartoszewicz, H. (2005). Roman Knoll wobec sprawy niepodległej Ukrainy 1917-1921. Z dziejów prometeizmu polskiego. *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 6, 11-30.

Borkowska, G. (1999). Maria Dąbrowska i Stanisław Stempowski. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 162.

Bruski, Jan, Korzeniowski, M. (2023). „Notatki w sprawie ukraińskiej” Romana Knolla z grudnia 1917 r. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 57, nr 2, s. 163–191.

Czoch, M. (2014). Kwestia granicy wschodniej. Legalizm czy realizmpolityczny. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”*. S. 133-148.

Eberhardt, P. Wizje i projekty polskiej granicy wschodniej w latach 1914-1921. *Przegląd Wschodni*, t. V, z. 2 (18), s. 337-360.

Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”. 2014. 332 s.

Grygajtis, K. (2006). Federalizm paryskiej kultury i jego „twórcy” – Jerzy Giedroyc i Juliusz Mieroszewski. *Państwo i społeczeństwo*, nr 4, s. 97-135.

Grupa Demokratyczno Niepodległościowa. (1917). *Dziennik Kijowski*, nr 141, 11 czerwca.

Habelski, R. (2014). Jerzy Giedroyc, Juliusz Mieroszewski. Prolegomena i motywy polityki wschodniej. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”*. S. 93-103.

Hofman, I. (2018). Aktualność wschodnich koncepcji Jerzego Giedroyc'a. *Wschód Europy*, vol. 4 (2), s. 53-63.

Hofman, I. (2022). Jerzy Giedroyc wobec Europy Wschodniej i Środkowej. *Zrozumieć Europę Środkową. Od Haleckiego do Kłoczowskiego*, Lublin, s.47-63.

Jabłoński, H. (1948). Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, s. 49

Korek, J. (2014). O Jerzym Stempowskim, czyli jak Polacy powinni byli żegnać się z Ukrainą. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. 216-222.

Lastawski, K. (2019). Polityka wschodnia Polski w publicystyce paryskiej „Kultury” i działalności Instytutu Literackiego. *Studia Wschodnioeuropejskie*, nr 11, s. 5-15.

Pisuliński, Jan. (2004). Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. Wrocław, 442 s.

Pisuliński, Jan. (2014). Białe kruki. Przedwojenni ukrajinofile. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. 19-27.

Polski Związek Demokratyczny. (1917). *Dziennik Kijowski*, nr 83, 26 marca.
Po powodzi. Eseje i dzienniki podróży / Wybór, opracowanie i wstęp M. Chabiera. Paryż – Kraków, 2015. 340 s.

Ptasińska, M. (2014). Józef Łobodowski „przeciw upiorom przeszłości”. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”*. s.

Snyder, T. (2008). Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Wydawnictwo Znak, Kraków.

Starczewski, E. (1905). Ewolucja przyszłości : myśli na dobre. Kraków : skl. gł. w księg. G. Gebethnera, 164 s.

Starczewski, E. (1912). Sprawa polska. Kraków : Gebethner i S-ka, 329 s.

Starczewski, E. (1916). Nasze sprawy. Kijów : L. Idzikowski, 170 s.

Starczewski, E. (1917). Ku odbudowie. Kijów : Skład Główny w Księgarni N. Gieryna, 228 s.

Semczyszyn, M. (2014). Stanisław Stempowski wobec spraw polsko-ukraińskich. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc'a i środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. 204-215.

Stempowski, S. (1972). Ukraina (1919-1920). *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż, nr 21, s. 64-88.

Stempowski, S. (1973). Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917). *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż, nr 23, s. 101-140.

Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej. (1917). *Dziennik Kijowski*, nr 81, 24 marca.

References

- Bruski, Yan** (2020). Idea ukraińsko-polskiego sojuzu v ukraińskii politychnii dumtsi 1918-1920 rr.: pro et contra. *Ukraińskii istorychnyi zhurnal*, № 2, 22- 37. [in Ukrainian]
- Okhrimenko, O.** Istorychni pohliady Yezhy Hedroitsia. S. 194-206. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11520/Okhrimenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian]
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, f. 275, op. 2, spr. 94, ark. 22. [in Ukrainian]
- Archiwum Akt Nowych, zespól 1741, syg. 128, k. 1. [in Polish]
- Archiwum Akt Nowych, zespól 1741. syg. 1, k. 6. [in Polish]
- Bartoszewicz, H.** (2018). *Roman Knoll. Polityk i dyplomata*. Warszawa. 264 s. [in Polish]
- Bartoszewicz, H.** (2005). Roman Knoll wobec sprawy niepodległej Ukrainy 1917-1921. Z dziejów prometeizmu polskiego. *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 6, 11-30. [in Polish]
- Borkowska, G.** (1999). *Maria Dąbrowska i Stanisław Stempowski*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 162. [in Polish]
- Bruski, Jan, Korzeniowski, M.** (2023). „Notatki w sprawie ukraińskiej” Romana Knolla z grudnia 1917 r. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 57, nr 2, s. 163–191. [in Polish]
- Czoch, M.** (2014). Kwestia granicy wschodniej. Legalizm czy realizmpolityczny. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”*. S. 133-148. [in Polish]
- Eberhardt, P.** Wizje i projekty polskiej granicy wschodniej w latach 1914-1921. *Przegląd Wschodni*, t. V, z. 2 (18), s. 337-360. [in Polish]
- Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”. 2014. 332 s. [in Polish]
- Grygajtis, K.** (2006). Federalizm paryskiej kultury i jego „twórcy” – Jerzy Giedroyc i Juliusz Mieroszewski. Państwo i społeczeństwo, nr 4, s. 97-135. [in Polish]
- Grupa Demokratyczno Niepodległościowa. (1917). *Dziennik Kijowski*, nr 141, 11 czerwca. [in Polish]
- Habelski, R.** (2014). Jerzy Giedroyc, Juliusz Mieroszewski. Prolegomena i motywy polityki wschodniej. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”*. S. 93-103. [in Polish]
- Hofman, I.** (2018). Aktualność wschodnich koncepcji Jerzego Giedroyc a. *Wschód Europy*. vol. 4 (2), s. 53-63. [in Polish]
- Hofman, I.** (2022). Jerzy Giedroyc wobec Europy Wschodniej i Środkowej. *Zrozumieć Europę Środkową. Od Haleckiego do Kłoczowskiego*, Lublin, s.47-63. [in Polish]
- Jabłoński, H.** (1948). *Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918*. Warszawa, s. 49 [in Polish]
- Korek, J.** (2014). O jeryzm Stempowskim, czyli jak Polacy powinni byli żegnać się z Ukrainą. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. 216-222. [in Polish]

Lastawski, K. (2019). Polityka wschodnia Polski w publicystyce paryskiej „Kultury” i działalności Instytutu Literackiego. *Studia Wschodnioeuropejskie*, nr 11, s. 5-15. [in Polish]

Pisuliński, Jan. (2004). Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. Wrocław, 442 s. [in Polish]

Pisuliński, Jan. (2014). Białe kruki. Przedwojenni ukrajinofile. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. 19-27. [in Polish]

Polski Związek Demokratyczny. (1917). *Dziennik Kijowski*, nr 83, 26 marca. [in Polish]

Po powodzi. Eseje i dzienniki podróży / Wybór, opracowanie i wstęp M. Chabiera. Paryż – Kraków, 2015. 340 s.

Ptasińska, M. (2014). Józef Łobodowski „przeciw upiorom przeszłości”. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. [in Polish]

Snyder, T. (2008). Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Wydawnictwo Znak, Kraków. [in Polish]

Starczewski, E. (1905). Ewolucja przyszłości : myśli na dobre. Kraków : skl. gł. w księg. G. Gebethnera, 164 s. [in Polish]

Starczewski, E. (1912). Sprawa polska. Kraków : Gebethner i S-ka, 329 s. [in Polish]

Starczewski, E. (1916). Nasze sprawy. Kijów : L. Idzikowski, 170 s. [in Polish]

Starczewski, E. (1917). Ku odbudowie. Kijów : Skład Główny w Księgarni N. Gieryna, 228 s. [in Polish]

Semczyszyn, M. (2014). Stanisław Stempowski wobec spraw polsko-ukraińskich. *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroyc a środowiska Paryskiej „Kultury”*. s. 204-215. [in Polish]

Stempowski, S. (1972). Ukraina (1919-1920). *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż, nr 21, s. 64-88. [in Polish]

Stempowski, S. (1973). Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917). *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż, nr 23, s. 101-140. [in Polish]

Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej. (1917). *Dziennik Kijowski*, nr 81, 24 marca. [in Polish]

Bilbrowec O. WPLYW IDEI DEMOKRATYCZNYCH NA UKRAIŃSKO-POLSKIE STOSUNKI MIĘDZYPAŃSTWOWE: OD POLSKICH DEMOKRATÓW NA UKRAINIE DO PARYSKIEJ „KULTURY”

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie wpływu idei i przekonań demokratycznych polskiej inteligencji z Ukrainy na kształtowanie się ukraińsko-polskich stosunków państwowych oraz ich ciągłości w kręgach polskiej opozycji, zjednoczonych wokół paryskiego czasopisma „Kultura” w XX wieku. Metodologia oparta jest na wykorzystaniu ogólnych zasad naukowych i metod badawczych – systematyczności, obiektywizmu i historyzmu. Zastosowanie metod analizy porównawczej i tekstowej w wymiarze czasowym i regionalnym pozwoliło na wyjaśnienie ciągłości idei demokratycznych w XX wieku. Nowością naukową jest badanie procesu upowszechniania, wdrażania i ciągłości postępowych idei polskich demokratów pierwszej tercji XX wieku oraz ich logicznej

*kontynuacji w opozycyjnym środowisku polskiej inteligencji, które ukształtowało się wokół czasopism „Kultura” i „Notatki Historyczne”. Istotne jest określenie pozytywnego wpływu tych idei na procesy demokratyczne w Polsce i kształtowanie partnerskich ukraińsko-polskich stosunków międzypaństwowych. **Wnioski.** Podczas Ukraińskiej Rewolucji Narodowej polskie środowisko demokratyczne na Ukrainie utworzyło partię Polska Centrala Demokratyczna, której przedstawiciele popierali ukraińskie aspiracje państwowe i brali aktywny udział w pracach władz ukraińskich. W okresie zmagañ UNR z Rosją bolszewicką polscy demokraci uczestniczyli w negocjacjach ukraińsko-polskich, kształtowaniu polskiej polityki wschodniej, wchodzili w skład rządu UNR, należeli do bliskiego otoczenia J. Piłsudskiego i byli zwolennikami polityki federalizmu i proteteizmu. Po II wojnie światowej polskie siły opozycyjne, skupione w Paryżu wokół czasopisma „Kultura” i jego redaktora E. Giedroycia, utworzyły środowisko, którego ideologicznym fundamentem były idee demokratyczne, budowanie przyjaznych stosunków ukraińsko-polskich, uznanie istniejących granic i brak roszczeń terytorialnych. Ciągłość postępowych idei polskich demokratów z Ukrainy, ich stosunek do polskich „kres wschodnich” i ukraińskiej państwowości znalazł wyraz w publikacjach wspomnień S. Stempowskiego i H. Jużewskiego, listach i szeregu esejów Jerzego Stempowskiego. Aktywna działalność polskich sił opozycyjnych w Paryżu, propagowanie idei partnerstwa ukraińsko-polskiego, przyczyniły się do rozwoju procesów demokratycznych w komunistycznej Polsce, co zmieniło świadomość większości Polaków i pozwoliło polskim władzom w 1991 roku jako pierwszym uznać niepodległość Ukrainy.*

Słowa kluczowe: *stosunki ukraińsko-polskie, polscy demokraci, Ukraina, emigracja polska, czasopismo „Kultura”, Jerzy Giedroyc.*

Bilobrovets O. THE INFLUENCE OF DEMOCRATIC IDEAS ON UKRAINIAN–POLISH INTERSTATE RELATIONS: FROM POLISH DEMOCRATS IN UKRAINE TO THE PARISIAN KULTURA

Abstract

*The purpose of the study is to investigate the influence of democratic ideas and beliefs of the Polish intelligentsia from Ukraine on the formation of Ukrainian-Polish state relations and their continuity in the circles of the Polish opposition, united around the Parisian magazine "Culture" in the 20th century. **The methodology** is based on the use of general scientific principles and research methods - systematicity, objectivity and historicism. The use of methods of comparative and textual analysis in the temporal and regional dimensions made it possible to clarify the continuity of democratic ideas throughout the 20th century. **The scientific novelty** lies in the study of the process of dissemination, implementation, continuity of progressive ideas of Polish democrats of the first third of the 20th century and their logical continuation in the opposition environment of the Polish intelligentsia, which was formed around the magazines "Culture" and "Historical Notes". It is important to determine the positive impact of these ideas on democratic processes in Poland and the formation of partnership Ukrainian-Polish interstate relations. **Conclusions.** During the Ukrainian National Revolution, the Polish democratic environment in Ukraine created the Polish Democratic Centralization party, whose representatives supported Ukrainian state aspirations and took an active part in the work of Ukrainian authorities. During the struggle of the UNR with Bolshevik Russia, Polish democrats took part in Ukrainian-Polish negotiations, in the formation of Poland's*

eastern policy, became members of the UNR government, were part of the close circle of J. Pilsudski and were supporters of the policy of federalism and protetheism. After World War II, the Polish opposition forces, concentrated in Paris around the magazine "Culture" and its editor E. Giedroyc, formed an environment whose ideological basis was democratic ideas, the establishment of friendly Ukrainian-Polish relations, the recognition of existing borders and the absence of territorial claims. The continuity of the progressive ideas of Polish democrats from Ukraine, their attitude towards the Polish "eastern borders" and Ukrainian statehood was manifested in the publications of the memoirs of S. Stempowski and G. Juzewski, letters and a number of essays by Jerzy Stempowski. The active activity of the Polish opposition forces in Paris, the promotion of the ideas of Ukrainian-Polish partnership, contributed to the promotion of democratic processes in communist Poland, which changed the consciousness of the majority of Poles and allowed the Polish leadership in 1991 to be the first to recognize the independence of Ukraine.

Keywords: *Ukrainian-Polish relations, Polish democrats, Ukraine, Polish emigration, "Culture" magazine, Jerzy Giedroyc.*

Статтю надіслано до редколегії 21.04.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.05.2026 р.

УДК 321. 01(477):159.9.3166:355/359

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112110>

Касьянов Георгій,

доктор історичних наук, професор,
керівник Лабораторії міжнародних студій пам'яті,
Інститут міжнародних відносин університету
Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща)

WEB: <https://www.umcs.pl/pl/laboratory-for-International-memory-studies,31432.htm>

gueorgui.kassianov@mail.umcs.pl

ORCID: 0000-0003-1996-0362

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ОНТОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РАМКИ ТА АНАЛІТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ¹

Мета: запровадити до наукового обігу в студіях історичної пам'яті, історіографії, політології та міжнародних відносин основні положення концепції онтологічної безпеки, поняття мнемонічна тривога та мнемонічна безпека, запропонувати категоризацію типів історичної політики, пов'язаних з онтологічною безпекою. **Методологія:** використано методи текстуального аналізу, історичної компаративістики, неоконструктивістського підходу, студій пам'яті, безпекових студій. Стаття має міждисциплінарний характер, спрямована на розширення методологічного інструментарію історичних студій та студій колективної (культурної, соціальної) пам'яті, що одночасно підкреслює її **новизну**.

Висновки: Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє поглибити дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів у сфері історичної політики. Ця концепція, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі Realpolitik. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги варті для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

Ключові слова: колективна пам'ять, історична політика, онтологічна безпека, мнемонічна тривога, транснаціональна політика пам'яті, європейська

¹ Продовження статті, розміщеної у попередньому номері: Інтермарум: історія, політика, культура. 2025. № 17. СС. 8-39.

пам'ять, аффірмативна і дидактична історія, мастер-наратив, війни пам'яті, інструменталізація минулого.

ЧАСТИНА II.

Звернімося до іншого сюжету: як ця концепція працює в аналізі і поясненні проактивної мнемополітики, спрямованої на превенцію онтологічних загроз, основаної на аналізі історичного досвіду – на транснаціональному рівні.

Транснаціональний вимір

Прагнення створити згуртовану «єдину Європу», з прозорими внутрішніми кордонами, єдиною економікою, спільною політичною інфраструктурою, валютою та системою цінностей стимулювало пошук транснаціональних ідентичностей, які б відповідали концепції єдиної європейської колективної свідомості [89]. Центральним елементом цих пошуків стала розробка об'єднавчого історичного наративу та колективної пам'яті, що слугували б наріжним каменем для формування загальноєвропейської ідентичності. Таке сконструйоване минуле, засноване на спільних цінностях, стало необхідною передумовою для транснаціональних європейських інституцій, і це бачення було схвалене, принаймні формально, на рівні намірів, багатьма національними урядами.

Епоха, що охоплює 1990-ті - 2010-ті роки, стала часом взаємодії та перешлетення транснаціональних і національних підходів. Транснаціональні суб'єкти в межах Європейського Союзу (Рада Європи, Європейській парламент) розглядали і формували різні об'єднавчі стратегії, що ґрунтувалися на понятті колективної європейської ідентичності. Джерелом мнемонічної тривоги тут було осмислення досвіду Другої світової і пов'язаних з ними крайнощів національних наративів, які (поряд з іншими чинниками) спричинилися до геноциду, етнічних чисток, масових депортацій. Водночас, загалом розуміючи смисл цієї універсалістської концепції, національні суб'єкти та суспільства непохитно відстоювали суверенітет своїх національних наративів. Утримуючись від прямого заперечення національних історичних наративів, інституції ЄС спочатку намагалися пом'якшити крайнощі етноцентризму в історичних конструктах і пам'яті, особливо в посткомуністичних регіонах.

Розширення ЄС у середині 2000-х років внесло новий вимір у ці підходи. Нові держави-члени, радо включившись в економічну інтеграцію, в якій вони були очевидними бенефіціарами, водночас неохоче прийняли інтеграційні аспекти політики ідентичності, зокрема такі, як пам'ять про Голокост, — утім, вони були необхідною складовою входження в європейське співтовариство. Тим не менш, вони не нехтували захистом своїх національних наративів, підкреслюючи свою особливу роль як націй, що пройшли через випробування нацизмом і комунізмом. Тут мнемонічна

тривога була пов'язана, по-перше, з намаганням зберегти самобутність перед викликами глобалізму та транснаціональних культурних форм, по-друге, піднесенням небезпечного східного сусіда, який саме з середини 2000-х, часу вступу країн колишнього соціалістичного табору до ЄС, демонстрував неоімперські амбіції.

Тим часом використання спільного минулого для зміцнення єдності в сьогоденні та майбутньому актуалізувалося проблемами внутрішньої єдності ЄС. Провал Європейської Конституції у 2005 році оголив розбіжності між наднаціональними політичними елітами та громадянами країн ЄС. Саме тоді активізувалися різні політичні та культурні ініціативи, спрямовані на подолання цього розколу, зокрема спроби створити спільну європейську пам'ять.

У сфері формування загальноєвропейської колективної пам'яті та транснаціональної мнемополітики з'явилося кілька важливих тенденцій. По-перше, це культивування транснаціональних або наднаціональних загальноєвропейських наративів і просторів пам'яті. По-друге, акцент на питаннях, що резонують у більшості європейських країн, можуть сприйматися як приклади транснаціональної колективної пам'яті. По-третє, створення наднаціональних інституцій, покликаних формувати колективну європейську ідентичність. По-четверте, ухвалення законодавчих актів, що регулюють інтерпретацію історичних подій як на національному, так і на транснаціональному рівнях.

Приклади практичної реалізації цих тенденцій ілюструють синтез вищезгаданих підходів. Наприклад, створення наднаціонального «всесоюплюючого» наративу вимагало зосередження на конкретних спільних темах, таких як спільна європейська історія або транснаціональна пам'ять про Голокост. Усе це вимагало інституційної підтримки, міжнародної координації та необхідних фінансових ресурсів, без яких такі проекти залишилися б мріями (Assmann, A., 2010, Kubosova, L., 2007).

Однак спроби створити загальноєвропейські наративи та комеморативні практики наштовхнулися на різноманітні перешкоди, технічні, культурні та політичні виклики. Як вже згадувалося, традиційні мастер-наративи, вкорінені в європейських державах, часто суперечили спробам запропонувати чи нав'язати стандартизований європейський історичний дискурс (Berger, S., Conrad, C., (eds), 2015, 341-342). Крім того, ініціативи, спрямовані на просування наднаціональних або спільних історій (наприклад, спільний європейський підручник з історії), іноді викликали захисну реакцію, включаючи відродження інтересу до національних історій або відродження автономістських національних наративів в історичних регіонах різних країн (Бельгія, Іспанія).

Спочатку транснаціональний наратив намагався впоратися зі спадщиною бурхливого минулого і протистояти примарі Другої світової

війни. Останні десятиліття стали свідками узгоджених зусиль, спрямованих на те, щоб зобразити Європу як bastion миру і стабільності в рамках Об'єднаної Європи. Проте пошук спільних тем і цінностей залишається непростим завданням, що ускладнюється неоднозначною позицією різних акторів щодо подолання евоцентризму в європейських історичних нарративах та визначення тих «загальноєвропейських» цінностей, які сприяють створенню афірмативних і дидактичних історичних нарративів (Jarausch, Konrad H., Lindenberger, Thomas (eds), 1991).

Розглянемо ці тенденції на прикладі дидактичної історії та просування загальноєвропейської пам'яті про Голокост.

Транснаціональний нарратив пам'яті: дидактична історія

Дидактична історія має досить тривалу, хоча й не дуже успішну історію зусиль, спрямованих на консолідацію минулого та формування спільного і безпечного культурного простору в Європі на основі шкільної історії. Двосторонні та багатосторонні ініціативи, спрямовані на подолання ворожнечі та ксенофобії у викладанні історії та підручниках, беруть свій початок ще з міжвоєнного періоду.

Після Другої світової війни нові наднаціональні європейські інституції взяли на себе провідну роль у сприянні таким зусиллям. Рада Європи (РЄ) стала головним протагоністом і архітектором спільної європейської історії та пам'яті на наднаціональній сцені ще в 1950-х роках. На своєму інавгураційному заході РЄ, присвяченому просуванню ідеї спільного європейського історичного нарративу, учасники заявили про свій намір «не так використовувати історію для пропаганди європейської єдності, як намагатися виправити традиційні помилки та упередження і встановити фактичну точність... Особливо важливим є уникнення будь-якої історичної інтерпретації, яка могла б слугувати особливим інтересам однієї нації або порушити дружні міждержавні відносини» (Council of Europe, 1991.). Однак навіть на цьому етапі історики визнали непрактичність проекту, заснованого на таких принципах, якщо він не включає такі регіони, як Піренейський півострів, де панували автократичні режими, та Східна Європа, де панували комуністичні режими під контролем Радянського Союзу.

Спочатку ідея зміцнення єдності Європи через конструювання образу спільного минулого була втілена у стратегію боротьби з упередженнями, негативними стереотипами та викривленнями у підручниках та викладанні історії. Як вже згадувалося, у 1950-х роках були створені двосторонні франко-німецька, німецько-польська та німецько-ізраїльська комісії, однак їхні зусилля принесли відчутні результати лише через майже півстоліття (Siegel Mona and Harjes Kirsten, 2012; Pingel Falk, 2013). Періодично виринала на поверхню ідея запровадження єдиної європейської дидактичної історії. Наприклад, у 1965 році на симпозіумі в Ельсінорі освітяни з європейських країн погодилися, що "не може бути жодних спроб наві'язати

школам країн-учасниць Ради Європи єдиний виклад європейської історії". Тим не менш, вони запропонували тематичні рамки, які потенційно можуть бути покладені в основу спільної навчальної програми з європейської історії (Council of Europe, 1995, 10).

У середині 1980-х років Європейська комісія підтримала французького історика Жана-Батіста Дюроселя в написанні та публікації «Історії народів Європи» задумавши цю роботу як майбутній спільний підручник з європейської історії. Однак після публікації книга викликала значні суперечки серед членів ЄС, що призвело до офіційного відмежування Європейської Комісії від проекту (Kitromelidis, P. Reviews, 1994).

На початку 1990-х років спроба створити щось на кшталт підручника з європейської історії матеріалізувалася у виданні, авторами якого стали науковці та освітяни з різних країн, перекладені та опубліковані у п'ятнадцяти європейських державах. Ця ініціатива, спрямована на створення транснаціонального європейського наративу, матеріалізувалася у вигляді набору національних репрезентацій «спільної європейської історії». Книга витримала кілька видань до початку 2000-х років. Проте її вплив залишився невідомим і маловивченим (Schulze, W. 2000).

Водночас, протягом 1990-х і 2000-х років діяльність двосторонніх або багатосторонніх комісій істориків або спільних двосторонніх підручників з історії зазнали подальшого розвитку в контексті "возз'єднання Європи". Хоча ці зусилля сприяли діалогу між учасниками з різних регіонів, їхні інституційні наслідки залишалися обмеженими, оскільки національні освітні системи утримувалися від формального включення їхніх результатів у стандартні навчальні програми (Korostelina, K., Lässig, S. (eds), 2013).

Після розпаду комуністичного табору відстоювання спільної європейської історії набуло нового значення, особливо у зв'язку з перспективою «реінтеграції в європейську сім'ю» колишніх соціалістичних країн. РЄ очолила стратегію, що отримала назву "Нова Європа", пріоритетом якої, поряд з підтримкою реформи історичної освіти в Центральній і Східній Європі, стало «переосмислення європейського виміру». У жовтні 1993 року на Віденському саміті лідерів держав РЄ було задекларовано зобов'язання боротися з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, визначивши історичну освіту ключовим інструментом у цих зусиллях, отже, йшлося як про реактивну, так і превентивну мнємополітику. Лідери закликали «зміцнити програми, спрямовані на подолання упереджень в історичній освіті, підкреслюючи позитивну взаємодію між різними націями, релігіями та ідеологіями в історичній еволюції Європи» (Council of Europe, 1993; Klymenko, L., Siddi, M., eds., 2020).

У 1992-93 роках Рада Європи підтримала створення Європейської асоціації викладачів історії (EUROCLIO), яка спочатку об'єднала асоціації вчителів історії з одинадцяти західноєвропейських і трьох

східноєвропейських країн. Ця ініціатива, що поєднувала низовий активізм з транснаціональною та національною урядовою підтримкою, в першу чергу була спрямована на виправлення крайнощів національних наративів у східноєвропейській історичній освіті (у 1990-х роках), а потім перейшла до проєктів, спрямованих на формування європейської ідентичності, заснованої на спільних цінностях, історії та культурному розмаїтті (у 2000-х роках).

У 2002 році Комітет РЄ з питань освіти ініціював ще один проєкт "Європейський вимір у викладанні історії". Окрім розвитку критичного мислення та запровадження порівняльного підходу до національних історій, проєкт підкреслив необхідність висвітлення подій, тем чи явищ, що мають "справжнє європейське значення", до переліку яких увійшли революції 1848 року, Балканські війни 1912-13 років, мирні договори 1919 року, кінець Другої світової війни, Холодна війна та події 1989-90-х рр. (Council of Europe, 2002).

У 2007 році міністр освіти Німеччини Анетт Шаван запропонувала оновлене бачення спільного підручника з європейської історії для всіх 27 країн-членів ЄС. Ідею, з ентузіазмом підтриману чиновниками ЄС національні уряди (зокрема Польща, Нідерланди, Чеська Республіка) та освітяни сприйняли прохолодно (Kubosova, L., 2007; Deutsche Welle, 2007). Натомість EUROCLIO виступила з альтернативним проєктом, створивши інтерактивний мультимедійний портал, що ґрунтувався на принципах багатосторонньої взаємодії та різноманітності підходів, просуваючи ідею єдності через розмаїття (Van der Leeuw-Roord, J., 2008). Це був вихід за межі традиційного підручника, який обмежував інтелектуальну мобільність. Власне, тут зіткнулися два підходи до забезпечення онтологічної безпеки: бюрократичний, який базувався на традиційних методах, і «низовий», від учителів-практиків, які працювали безпосередньо «в полі».

Назва іншої ініціативи – «Викладання «Європи» для зміцнення єдності ЄС», наголошувала на включенні історії європейської інтеграції в навчальні програми з історії країн-членів ЄС, представляючи історію ЄС передусім як історію європейських цінностей. Цей проєкт також не виправдав очікувань. У комплексному звіті, підготовленому на основі аналізу підручників з європейської інтеграції у двадцяти восьми країнах, було зроблено висновок, що, хоча зображення європейської інтеграції, як правило, є позитивно забарвленим, вони часто зображують європейський проєкт як далекий від повсякденного досвіду громадян, а отже, елітарний (Hartmann, N., Montlahuc, J., 2017).

Після розширення на Схід у 2004-2007 роках Рада Європи започаткувала програму «Європа для громадян» (з бюджетом 187 млн євро), яка включала компонент «Дієва європейська пам'ять», що мав на меті «Сприяння діям, дебатам і роздумам, пов'язаним з європейським громадянством і демократією, спільними цінностями, спільною історією і

культурою... наближенню Європи до її громадян шляхом просування європейських цінностей і досягнень, зберігаючи при цьому пам'ять про її минуле» (European Commission, 2020). У період з 2007 по 2013 рік програма профінансувала 322 проекти та надала грантів на загальну суму 14,2 млн. євро. Географічний розподіл фінансування та тематичні пріоритети були досить промовистими. Сто сімдесят вісім проектів, що реалізовувалися в Західній Європі, були зосереджені переважно на злочинах нацизму, Голокості та пам'яті про Другу світову війну. Інші 144 проекти відбулися у Східній Європі, включаючи Балкани та країни Балтії, і більшість тем були присвячені злочинам тоталітарних режимів, як націонал-соціалістичних, так і комуністичних, проти своїх народів (Kasianov G., 2022). Приблизно 1,7 мільйона європейських громадян і 500 організацій були залучені до проектів пам'яті на піку програми у 2011-2013 роках (Coffey International and Deloitte, 2015).

У квітні 2014 року Європейська Комісія продовжила програму до 2020 року з двома основними компонентами, один з яких, під назвою «Європейська пам'ять», зосереджений на формулі «Європа як мирний проект». Програма із загальним бюджетом 187,7 млн. євро була спрямована на підтримку «ініціатив, які розглядають причини появи тоталітарних режимів, що вкрили тьмою сучасну історію Європи», а також проектів, які «пропонують інші визначальні моменти та орієнтири, а також розмаїті історичні перспективи», щоб пам'ятати уроки минулого як передумову для побудови світлого майбутнього. У 2014-19 роках програма підтримала 225 проектів на загальну суму 16,9 мільйона євро (Kasianov, G., 2022).

По суті, ці ініціативи та фінансові інвестиції мали сприяти формуванню спільних підходів до оцінки європейського минулого (наприклад, Голокосту) як передумови формування загальноєвропейської історичної пам'яті. Важко сказати, наскільки ця ініціатива була ефективною, адже тематика проектів вказує на збереження відмінностей у підходах до спільної історії у посткомуністичних країнах та їхніх західних сусідів.

Інший мегапроект під назвою «Дім європейської історії», (House of European History, НЕН) цього разу започаткований Європарламентом, також просував ідею спільної європейської історичної пам'яті та ідентичності. Знову ж таки, ідея проекту виникла на найвищому політичному рівні. Ганс-Герт Пьоттерінг, президент Європейського парламенту у 2007-2009 роках, вважав, що НЕН має стати місцем для історії та майбутнього, де концепція європейської ідеї може розвиватися на основі осмислення попереднього історичного досвіду. Як і очікувалося, ідея представлення різноманітного історичного досвіду в межах спільної культурної та ціннісної рамки і зосередження на формуванні спільної історичної ідентичності не зустріла одностайної підтримки. Лише підготовка концепції зайняла близько чотирьох років.

Формування першого варіанту експозиції тривало ще чотири роки і характеризувалося тривалим пошуком консенсусу серед складного переплетіння політичних вимог і різноманітних прагнень різних зацікавлених сторін у Європейському парламенті, академічних колах і керівних органах. Цей процес висвітлив глибоку складність, притаманну створенню єдиної і загальноприйнятої точки відліку, що охоплює поняття «спільної європейської пам'яті».

У 2013 році група академічних експертів розробила оновлену концепцію. Незважаючи на багатогранність поглядів, виникла видимість згоди, оскільки всі учасники визнали першочергову мету музею: культивувати колективну європейську історичну свідомість як фундамент для спільної ідентичності. Реалізація цього шляхетного прагнення зіткнулася з величезними викликами, спричиненими міграційною кризою 2015 року, яка змусила включити «маргінальні голоси» (заокрема емігрантських спільнот) в загальний наратив гармонізованої європейської ідентичності.

Зрештою, міжнародний консорціум експертів подолав ці ідеологічні та методологічні труднощі, сповідуючи принцип «єдності через різноманітність». Центральним завданням музею було сприяння розумінню європейської історії в її різноманітних вимірах, створення середовища, сприятливого для обміну думками та критичного підходу до стереотипів. Тематичні фокуси постійних експозицій були двоякими: складне полотно європейської історії у XX столітті та еволюція європейської інтеграції.

У травні 2017 року, в атмосфері великого очікування та наукового визнання, музей відкрив свої двері для відвідувачів у Брюсселі, що стало важливою віхою у формуванні колективної європейської історичної свідомості та сприянні транснаціональному діалогу (Mork, Christodoulou, 2018). Однак постійна експозиція розпочала роботу лише у 2023 році.

Неважно помітити, що транснаціональні проекти та інституції, запропоновані транснаціональними інституціями та спільнотами, просувають превентивний і проактивний типи мнемополітики і напряму пов'язані з питаннями онтологічної безпеки: запобіганню мнемонічних конфліктів та творенню гармонійного образу майбутнього, яке передбачає агоністичний тип співіснування різних форм пам'яті.

Пам'ять про Голокост

Творення колективної пам'яті про Голокост є ілюстрацією історії транснаціонального наративу пам'яті, що відображає багатогранну еволюцію, яка охоплює десятиліття. Дискурс Голокосту як «парадигматичного геноциду» розгортався як глобальний наратив пам'яті та історії, що намагався сплести розрізнені національні оповіді в цілісний гобелен. Цей процес також спричинив створення транснаціональних інституцій для запровадження, пропаганди та поширення універсального

наративу, а також спровокував запровадження меморіальних законів та правових рамок для регулювання вшанування пам'яті, запобігання та покарання за публічне заперечення канонічного наративу. З точки зору онтологічної безпеки, транснаціональні форми і практики пам'яті про Голокост були превентивними і проактивними.

Канонізація історичного наративу Голокосту є квінтесенцією транснаціональних практик пам'яті. Її еволюція від національного до транснаціонального канону розпочалася у 1960-х роках і досягла кульмінації лише в кінці 1990-х – на початку 2000-х. Наратив Голокосту розвивався від перехід від добровільної чи примусової амнезії до плекання віктимності, далі – до просування образу героїчного опору, врешті-решт призвів до того, що Голокост було визнано класичним випадком геноциду. Навіть більше, в такому вигляді, як канонічна форма колективної пам'яті, Голокост став моделлю для наслідування і копіювання. Вихід пам'яті про Голокост на передній план транснаціональної політики пам'яті на європейському континенті, особливо наприкінці 1990-х - на початку 2000-х рр., став результатом консенсусу між національними урядами та транснаціональними організаціями, які шукали об'єднуючий загальноєвропейський символ і наратив.

В авангарді просування Голокосту як морально і політично потужної форми колективної пам'яті були Німеччина, Ізраїль і Сполучені Штати. Однак саме геополітичний ландшафт 1990-х років, каталізатором якого стали такі події, як балканські війни і повторення геноцидних практик, спричинив вихід пам'яті про Голокост і пов'язаного з нею дидактичного історичного наративу на рівень універсальної формули та знаряддя проактивної меншополітики. Напередодні великого розширення Європейського Союзу прем'єр-міністр Швеції Гьоран Перссон за підтримки прем'єр-міністра Великої Британії Тоні Блера та президента США Білла Клінтона ініціював створення у 1998-99 роках Цільової групи з міжнародного співробітництва у сфері освіти, пам'яті та дослідження Голокосту. Ця амбітна ініціатива, перейменована у 2013 р. на Міжнародний альянс пам'яті Голокосту (IHRA), зараз налічує тридцять одну постійну країну-члена і десять країн-спостерігачів, переважно європейських. До складу Альянсу входять лише урядові органи, що забезпечує проекту високий політичний та адміністративний статус. Завданнями Альянсу є дослідницько-освітні (вивчення і викладання історії Голокосту) та політичні (боротьба з ксенофобією, расизмом і антисемітизмом) проекти. У 2010-14 рр. Альянс профінансував дев'яносто три проекти в сорока двох країнах, у тому числі двадцять дев'ять в Європі. Основними цільовими групами були представники урядових структур і неурядових організацій, вчителі та органи управління освітою; ці групи склали 56,7 відсотка аудиторії. У 2015 р. фінансування діяльності Альянсу призупинилося. У 2017 р. Альянс

переглянув свою стратегію фінансування на 2019-2023 рр., зосередившись на двох важливих напрямках: збереження пам'яті про Голокост і геноцид ромів та протидія ревізіонізму та запереченню. Цей порядок денний став нагальним не лише у колишній «Східній Європі», а й усьому західному світі (Kasianov, G., 2022).

З 2005 р. Європейський Союз відзначає 27 січня, день визволення Освенцима, як Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (встановлений Організацією Об'єднаних Націй), що сприяло інституціоналізації пам'яті про Голокост в європейській історичній пам'яті. Більшість європейських країн прийняли універсалістський порядок денний щодо Голокосту як форми загальноєвропейської колективної/історичної пам'яті. До 2010 року вісімнадцять країн Європейського Союзу визнали Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту національним днем пам'яті. Для порівняння, шість країн мають свої окремі дати, присвячені Голокосту (European Commission, 2010, 4), наполягаючи на своїй специфіці у практиках вшанування пам'яті. Спроби транснаціональних органів запровадити (якщо не нав'язати) спільний стандарт щодо пам'ятання Голокосту наштовхнулися на спротив, зокрема у зв'язку з тим, що цей досвід у різних країнах відрізняється, а отже, пам'ять про нього та його репрезентація також мають бути диверсифікованими (Assmann, A., 2010; Council of Europe, 1993; Council of Europe, 2002; Kubosova, L., 2007).

Більше того, на національному рівні залишаються серйозні проблеми, особливо щодо освіти та обізнаності про Голокост. У таких країнах, як Швеція та Велика Британія, саме там, де зародилися ініціативи з просування загальноєвропейської пам'яті про Голокост, серед освітан зберігається брак бажаних компетентностей, що ускладнює зусилля з інституціоналізації того, що називається Holocaust education (Gray, M., 2014). Парадоксально, але поширення освітніх ініціатив щодо Голокосту збіглося з тривожним зростанням невігластва щодо основ історії Голокосту (Foster, S., Pearce, A., Pettigres, A., 2020). Нещодавнє експертне дослідження виявило системні випадки спотворення та ревізіонізму історії Голокосту на навіть на рівні державної політики в різних країнах Європи (United States Holocaust Memorial Museum, 2021).

Особливо суперечливою є ситуація в «пост-комуністичному» світі. Тут загальноєвропейський об'єднувачий наратив пам'яті про Голокост зіткнувся з національними наративами, що наголошують на вже згадуваній особливій віктимності Східної Європи¹. Після вступу країн регіону до ЄС космополітичний наратив пам'яті про Голокост зіткнувся з політикою сек'юритизації колективної пам'яті, пов'язаною з відновленням і

---

¹ В даному разі йдеться і про країни Балтії та Балкан.

збереженням раніше придушених національних (або, точніше, етноцентричних) наративів колективної пам'яті, які тепер треба було захищати від транснаціональних втручань. Крім того, під загрозою опинилася моральна складова – з огляду співучасті деяких місцевих національних героїв і частини населення в нацистській політиці «остаточного вирішення». Як висловився один з авторів з цього регіону, мнемонічні гравці Східної Європи «також занепокоєні складною ситуацією з розв'язанням проблеми власної ролі в Голокості, тут йдеться не лише про широку місцеву співучасть у геноциді, а й про його серйозні демографічні наслідки, що перетворили колись мультикультурні суспільства на переважно етнічно однорідні» (Subotic, J. 2018, 297). Зрештою, не варто забувати і про «змагання жертв»: претензії східноєвропейських мнемонічних акторів на роль ексклюзивної жертви «подвійного геноциду» – нацистського і комуністичного, суперечили універсалізації пам'яті про Голокост як винятковий випадок геноциду. У деяких випадках прагнення захистити національний історичний наратив на противагу канонічним приписам вшанування пам'яті жертв Голокосту призводило до міжнародної напруженості. Наприклад, поправки до закону про Інститут національної пам'яті, спрямовані на кримінальне переслідування тих, хто публічно визнає співпрацю поляків з нацистами у знищенні євреїв, ухвалені польським парламентом на початку 2018 року, спровокували скандал, а згодом і дипломатичні конфлікти з Ізраїлем та США, які закінчилися скасуванням одіозних змін до закону (Konczal, K., 2021).

Останнє дослідження, проведене Меморіальним музеєм Голокосту США в десяти країнах Європи та Росії, виявило системні випадки спотворення історії Голокосту та ревізійнізму в Європі. Перелік таких практик включає публічні заяви, що заперечують або применшують національну та суспільну відповідальність за злочини проти євреїв чи колаборацію з нацистською Німеччиною; спроби обмежити академічний та публічний дискурс про історію Голокосту за допомогою законодавства, покарань та політичного втручання у правдиве представлення історії в музеях, на виставках та в історичних місцях; відкидання важливості пам'яті про Голокост та меморіалів впливовими політичними та суспільними лідерами; зусилля, спрямовані на прославлення, вшанування, прощення чи іншу «реабілітацію» історичних постатей чи суб'єктів епохи Голокосту, незважаючи на їхню причетність до злочинів проти людяності, співпрацю з нацистською Німеччиною чи пряму участь у переслідуванні та вбивствах євреїв (United States Holocaust Memorial Museum, 2021, 5).

Зрозуміло, що транснаціональний канонічний наратив пам'яті про Голокост був тісно пов'язаний з концепцією онтологічної безпеки, що яскраво проявляється в його об'єднавчому гаслі «Ніколи знову!». Це гасло увібрало в себе колективне зобов'язання гарантувати, що звірства і злочини

минулого ніколи не повторяться, тим самим забезпечуючи відчуття впевненості та стабільності перед обличчям історичної травми. Центральним елементом цього нарративу було поняття спільної європейської відповідальності за минулі трагедії, що мало стало наріжним каменем спільної європейської ідентичності. Меморіалізуючи Голокост як загальноєвропейський екзистенційний досвід, цей нарратив мав зміцнити колективну транснаціональну європейську ідентичність і запобігти повторенню подібних жахів у майбутньому.

Історія просування канонічної загальноєвропейської пам'яті про Голокост також стала прикладом забезпечення онтологічної безпеки через законодавчі заходи, покликані захистити цілісність цього нарративу. Законодавчі зусилля, запроваджені в рамках внутрішньої мнемонічної політики та національних юрисдикцій, продемонстрували вражаюче єдиний підхід у різних культурних і правових контекстах. Незважаючи на відмінності в національних культурах і правових традиціях, з'явився спільний дискурс, заснований на визнанні необхідності боротьби із запереченням Голокосту і тривіалізацією злочинів проти людяності (Hennebel, L., Hochmann, T., 2011). Законодавство, спрямоване на захист канонічної колективної пам'яті про Голокост, мало протистояти зазіханням на його правдивість і значення. Відповідна правова база відображала спільну прихильність до збереження історичної правди та протистояння ідеологіям, що пропагують расизм, ксенофобію та заперечення геноциду. Таким чином, сек'юритизація пам'яті про Голокост діяла як механізм зміцнення суспільних норм і цінностей, одночасно захищаючи від ерозії колективної пам'яті та історичної свідомості. Серед близько тридцяти меморіальних законів, які криміналізують неприпустиме публічне зловживання історичною пам'яттю (Korosov, N., 2018), сімнадцять безпосередньо стосувалися або заперечення Голокосту, або тривіалізації нацистських злочинів, або глорифікації нацистського минулого, сім криміналізували заперечення геноциду загалом, решта стосуються мови ворожнечі та пов'язаних з нею питань (Bazyler, M., 2017).

В певний момент політика протидії запереченню Голокосту вийшла на транснаціональний рівень. У 2007 р. представник Німеччини в Європейському парламенті запропонував запровадити загальноєвропейську норму, яка б криміналізувала заперечення Голокосту (Hayden, Robert, M., 2008, 384). 19 квітня 2007 р. Рада Європейського Союзу схвалила рамкове рішення з більш широкими наслідками для боротьби з навмисними діями, що сприяють насильству або ненависті на основі раси, кольору шкіри, релігії, родового, національного або етнічного походження. Невід'ємною частиною цього законодавчого порядку денного було чітке засудження та запровадження каральних заходів проти осіб, які заперечують або грубо тривіалізують акти геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини.

Примітно, що законопроект передбачав покарання у вигляді трьох років позбавлення волі для порушників. Слово «Голокост» у документі було відсутнє, але контекст рішення не залишав сумнівів у тому, що йдеться про заперечення Голокосту.

Усі описані тут історії зазвичай інтерпретувалися в рамках дихотомії транснаціонального та національного. Як уже згадувалося, у багатьох, а можливо, і в більшості випадків, транснаціональні рамки пам'яті та об'єднавчі наративи, які пропонували транснаціональні інституції в режимі проектів «згори» сприймалися як зовнішній виклик національному наративу пам'яті, а отже, і колективній ідентичності, і відповідно, прочитувалися в термінах онтологічної безпеки. Ця дихотомія — національне-транснаціональне, адекватно відображає зовнішній бік подій, але не має достатнього пояснювального потенціалу. Концепція онтологічної безпеки дозволяє глибше зазирнути в суть цих процесів і пояснити, чому цілком благородні ідеї та проекти, добре обгрунтовані та виправдані як раціонально, так і морально, так складно сприймалися учасниками процесу.

Як бачимо, об'єднавчі наративи пам'яті та об'єднання Європи на принципах спільної оцінки минулого з точки зору спільних цінностей були безпосередньо пов'язані з міркуваннями онтологічної безпеки. Тут процес був одночасно реактивним, превентивним і проактивним. Однак тут ми маємо справу з забезпеченням нової форми колективної пам'яті та ідентичності, яка не лише все ще перебуває в процесі становлення, а зіштовхується з новими й новими викликами. Загалом ця нова форма загальноєвропейської ідентичності, замішана на ідеї спільної пам'яті, сама була заснована на мотивах онтологічної безпеки. При цьому вона мимоволі протистояла сек'юритизації національних наративів, які були вже давно сформовані і були невід'ємною частиною ідентичності більшості мнемонічних акторів. Парадоксально, але форми транснаціональної пам'яті часто нагадували класичні національні наративи з точки зору структур, архетипів і способів репрезентації, з тією лише різницею, що вони зверталися до іншої уявної спільноти. Благородна мрія зіткнулася з холодною реальністю, як зауважив один з учасників і безпосередніх спостерігачів цих процесів (Pingel. F., 2013).

Висновки

Як частина ширшого питання онтологічної безпеки, сек'юритизація пам'яті може розглядатися як змінна (variable) порівняно з більш сталими поняттями, зокрема таким, як фізична безпека. У рамках неоконструктивізму або неореалізму мнемополітика може виглядати як природний засіб досягнення цілей, спосіб політичної мобілізації, прояв політичних інтересів та інші інструменталістські або функціоналістські прояви.

Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє значно поглибити

дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів. Водночас не можна не помітити, що за останні два десятиліття мнемонічна тривога, пов'язана з проблемами онтологічної безпеки, перетворилася зі змінної на константу: навіть побіжний огляд літератури з даної тематики засвідчує: мнемополітика в усіх її варіантах, реактивному, проактивному та ін. перетворилася на глобальне явище. Водночас, збільшення кількості інституційних акторів мнемополітики, розширення сфер та інтенсивності інформаційного впливу, цифрова революція, зростання значення соціальних мереж – все це посилює тиск на способи сприйняття та забезпечення онтологічної безпеки і, зокрема її центрального компоненту: мнемонічної безпеки.

Ескаляція мнемополітики, особливо у сфері міжнародних відносин, яка триває вже кілька десятиліть, вихід мнемополітики за межі виняткової компетенції держави, зростання мнемонічного активізму, розквіт державних інституцій та громадських організацій, які спеціалізуються на мнемополітиці, перетворення деяких різновидів колективної пам'яті на громадянські культи, що підтримуються державами, посилення антагоністичності мнемополітики, що супроводжується зростанням онтологічної тривоги – все це свідчить про те, що сек'юритизація історичної пам'яті стає все більш важливим чинником внутрішньої та міжнародної політики.

Концепція онтологічної безпеки, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі Realpolitik. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Наприклад, напруга нової хвилі дискусій (яку вже назвали Historikerstreit-2) довкола Голокосту, в контексті осмислення колоніальної політики імперії Гогенцолернів, пояснюється не лише корпоративними інтересами охоронців ексклюзивної версії Голокосту як «парадигматичного геноциду», а й бурхливим зростанням антисемітизму після 7 жовтня 2023 року та звинувачень Ізраїлю в геноциді.

Ближчий до України приклад: використання російськими елітами питань «спільної історії» для обґрунтування намірів ліквідації України як суверенної держави та невизнання українців нацією. Конвенційне пояснення в дусі теорій реалізму залишає поза аналізом чинники, які в цих теоріях не вписуються в поняття раціонального вибору. Мотивація керівництва держави-агресора включає аргументи і пояснення, які засвідчують наявність мнемонічної тривоги – неважливо, чи вона обґрунтована реальною загрозою, чи є результатом свідомого самообману і навмисно сконструйованою. Якщо вона артикулюється і стає приводом для злочинних дій і порушення

міжнародного права, вона має бути об'єктом аналізу. Так само розгляд крайнощів політики декомунізації і деколонізації в Україні не варто пояснювати лише інтересами певних груп мнемонічних акторів чи утилітарною інструменталізацією пам'яті. Переростання мнемонічної агресії росії в мілітарну стало серйозним аргументом для інтеграції проблем мнемонічної безпеки в ширший порядок денний. Водночас сприйняття значною частиною українських політиків питань політики пам'яті як суто утилітарно-інструментальних, не пов'язаних з онтологічною безпекою великих соціальних чи етнічних груп, призводить до прорахунків і політичних поразок у внутрішній політиці (варто згадати хоча б поразку Порошенка на виборах 2019 року).

Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги варті для використання як в академічних студиях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

References

Koposov, Nikolai. (2018). *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, New York: Cambridge University Press. 2018

Van der Leeuw-Roord, J. (2008). "A common textbook for Europe? Utopia or a Crucial Challenge?" In: Bauer Jan-Patrick, Meyer-Hamme Johannes and Körber Andreas, *Geschichtslernen – Innovationen und Reflexionen. Geschichtsdidaktik im Spannungsfeld von theoretischen Zuspitzungen, empirischen Erkundungen, normativen Überlegungen und pragmatischen Wendungen. Festschrift für Bodo von Borries*, Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media.

Assmann, A., (2010). «The Holocaust – A Global Memory? Extensions and Limits of a New Community,» in: Assmann A. and Conrad Sebastian, *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, Houndsmills - Basingstoke - New York: Palgrave Macmillan.

Berger, S., Conrad, C., (eds) (2015). *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Basingstoke - New York: Palgrave Macmillan.

Jarausch Konrad, H., Lindenberger, Thomas (eds) (2007). «Introduction. Contours of a Critical History of Contemporary Europe: A Transnational Agenda,» in Konrad H. Jarausch, Lindenberger Thomas, Ramsbrock Annelie, eds. *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, New York - Oxford: Berghahn Books, 304 p.

Council of Europe, 1991. "History textbooks (1953–1991)," <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/history-textbooks>, Accessed June 24, 2022

Siegel, Mona and Harjes, Kirsten (August 2012). "Disarming Hatred: History Education, National Memories, and Franco-German Reconciliation from World War I to the Cold War," *History of Education Quarterly* 52, no. 3 : 370–402.

Pingel, Falk, (2013). “History as a Project of the Future – The European History Textbook Debate,” In: *History Education and Post-Conflict Reconciliation. Reconsidering Joint Textbook Projects*, London: Routledge, 2013

Council of Europe, (1995). *Against bias and prejudice: The Council of Europe's work on history teaching and history textbooks*, Strasbourg: Council for Cultural Co-Operation, 1995.

Kitromelidis, P. (1994). Reviews : Jean-Baptiste Duroselle, Europe: A History of its Peoples (translated by Richard Mayne), *European History Quarterly* 24, no. 1 : 123–127.

Schulze, W. (Summer 2000). “From European History to the European History Book,” *European Education* 32, no. 2: Toward a European Identity: Finding a New Paradigm for Teaching History: 37–47.

Korostelina, K., Lässig, S. (eds) (2013). *History Education and Post-Conflict Reconciliation. Reconsidering Joint Textbook Projects*, London: Routledge.

Council of Europe, (1993). Council of Europe Summit, Vienna Declaration, October 9, 1993, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680536c83 Accessed June 12, 2023

Council of Europe, (2002). “The European dimension in History teaching (2002–2006),” <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/the-european-dimension-in-history-teaching>, Accessed June 22, 2022

Kubosova, Lucia, (February 23, 2007). “Germany to present plans for EU history book,” *EUObserver*, , <https://euobserver.com/eu-political/23559> , Accessed June 25, 2022
“Common European History”(March 2, 2007)/ *Deutsche Welle*/
<https://www.dw.com/en/call-for-european-history-book-as-education-ministers-meet/a-2370988> , Accessed June 22, 2022

Hartmann, Henrik, Montlahuc, Juliette, and Stegers, Steven (2017). *Teaching Europe to Enhance EU Cohesion. Final Research Report* , Barcelona. <https://euroclio.eu/wp-content/uploads/2018/04/EuroClio.-Hartmann-Montlahuc-Rogozin-Stegers.-Teaching-Europe-Final-Research-Report-2017.pdf>, Accessed June 21, 2022.

European Commission, (2020). *Europe for Citizens Programme, European Commission*, https://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens_en Accessed January 7, 2024

Kasianov, G. (2022). “Shared Past as a Present. Transnational European Memory as a Challenge.” In: Bazhenova H. ed., *Constructing Memory: Central and Eastern Europe in the New Geopolitical Reality*, Lublin: Instytut Europy Środkowej.

Coffey International and Deloitte, *Ex-post evaluation of the Europe for Citizens Programme 2007–2013. Final report*, Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2015, https://ec.europa.eu/citizenship/pdf/final_efcp_final_report_2015_10_15.pdf , Accessed February 10, 2024

Gray, M. (2014). *Contemporary Debates on Holocaust Education*, New York: Palgrave Macmillan.

Foster, S., Pearce, A., Pettigres, A. (2020). *Holocaust Education: Contemporary challenges and controversies*, London: UCP Press.

United States Holocaust Memorial Museum, *Holocaust Memory at Risk. The Distortion of Holocaust History across Europe. Summary of Findings and Recommendations*, Washington, September 2021, <https://www.ushmm.org/m/pdfs/USHMM-Holocaust-Memory-at-Risk-2021.pdf> Accessed June 21, 2022

Subotic, J. (2018). “Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe,” *European Security*, 27:3, 296-313

Konczal, K. (August 2021). “Mnemonic Populism: The Polish Holocaust Law and its Afterlife,” *European Review* Volume 29 , Issue 4 , 457 – 469.

Hennebel L., Hochmann T., eds. (2011). *Genocide Denials and the Law*, Oxford: Oxford University Press,

Bazyler, M. (2016). *Holocaust, Genocide, and the Law: A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*, Oxford: Oxford Academic Books, 2016

Hayden, Robert M. (Summer 2008). ‘Genocide Denial’ Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia,” *Slavic Review* 67, no. 2.

**Kasyanov G. HISTORICAL POLICY AND ONTOLOGICAL SECURITY:
CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND ANALYTICAL OBSERVATIONS**

Abstract

Objective: To introduce the concept of ontological security, as well as the notions of mnemonic anxiety and mnemonic security into academic discourse within memory studies, historiography, political science, and international relations. The article also aims to propose, as an analytical tool, a categorization of types of historical policy related to ontological security. **Methodology:** The discussion employs methods of textual analysis, historical comparative studies, neo-constructivist approaches, memory studies, and security studies. The article is interdisciplinary and is aimed at expanding the methodological toolkit of historical research and collective (cultural, social) memory studies, which simultaneously emphasizes its **novelty**. **Conclusions:** The concept of ontological security enables a non-linear understanding of empirical data and theoretical reflection. It allows for a significantly deepened research and interpretative perspective on the motives, modes of action, and outcomes of political actors' behavior in the realm of historical policy. Over the past two decades, mnemonic anxiety, associated with problems of ontological security, has transformed from a variable into a constant: mnemopolitics in all its variants—reactive, proactive, and preventive—has become a global phenomenon. The increase in the number of institutional actors involved in mnemo-politics, the expansion of its domains and intensity of informational influence, the digital revolution, and the growing importance of social media—all this heightens the pressure on modes of perception and the maintenance of ontological security, particularly its core component: mnemonic security. The escalation of mnemo-politics, especially in the sphere of international relations, its expansion beyond the exclusive domain of state competence, the rise of mnemonic activism, the proliferation of state institutions and civil organizations specializing in mnemopolitics, the transformation of certain forms of collective memory into state-supported civic cults, the intensification of antagonistic mnemo-politics accompanied by growing ontological anxiety—all these trends indicate that the **securitization of historical memory** is becoming an increasingly significant factor in both domestic and international politics.

The concept of ontological security, when applied to mnemopolitics, provides useful tools for analyzing and understanding phenomena that are largely impervious to other theories and approaches focused on rational choice, strategy development, and Realpolitik-style calculations. Addressing issues of ontological anxiety allows us to grasp actions and behaviors that appear irrational or illogical from the standpoint of other theories.

The cognitive and analytical potential of the concepts of ontological and mnemonic security, the understanding of the nature of mnemonic anxiety and ways to manage it, are valuable not only for academic research in historiography, political science, and sociology (including applied fields), but also for the current analysis of politics, development of information security strategies, and responses to hybrid forms of aggression.

Keywords: *Collective memory, historical policy, ontological security, mnemonic anxiety, transnational memory politics, European memory, affirmative and didactic history, master-narrative, memory wars, instrumentalization of the past.*

**Kasyanov G. POLITYKA HISTORYCZNA I BEZPIECZEŃSTWO
ONTOLOGICZNE: RAMY KONCEPCYJNE I OBSERWACJE ANALITYCZNE**

Streszczenie

Cel: *wprowadzenie do obiegu naukowego w badaniach nad pamięcią historyczną, historiografią, politologią i stosunkami międzynarodowymi głównych założeń koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, koncepcji trwogi mnemonicznej i bezpieczeństwa mnemonicznego, a także zaproponowanie kategoryzacji typów polityki historycznej związanych z bezpieczeństwem ontologicznym. **Metodologia:** wykorzystano metody analizy tekstu, porównywalności historycznej, podejścia neokonstruktywistycznego, badań nad pamięcią oraz badań nad bezpieczeństwem. Artykuł ma charakter interdyscyplinarny, mający na celu rozszerzenie narzędzi metodologicznych badań historycznych i badań nad pamięcią zbiorową (kulturową, społeczną), co jednocześnie podkreśla jego **nowość**. **Wnioski:** Koncepcja bezpieczeństwa ontologicznego pozwala na nieliniowe rozumienie danych faktograficznych i rozważań teoretycznych, umożliwiając głębszą perspektywę badawczą i interpretacyjną motywów, sposobów działania i rezultatów działań aktorów politycznych w sferze polityki historycznej. Ta koncepcja, zastosowana do mnemopolityki, dostarcza nam użytecznych narzędzi do analizy i zrozumienia zjawisk, które są w dużej mierze nieprzeniknione dla innych teorii i podejść koncentrujących się na racjonalnym wyborze, opracowywaniu strategii i kalkulacjach w stylu Realpolitik. Zajęcie się kwestiami trwogi ontologicznej pozwala nam zrozumieć działania i czyny, które z perspektywy innych teorii wydają się irracjonalne i nielogiczne. Potencjał poznawczy i analityczny koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, a co za tym idzie, bezpieczeństwa mnemotechnicznego, zrozumienie natury trwogi mnemotechnicznej i sposobów jej opanowania, jest wart wykorzystania zarówno w badaniach akademickich, w historiografii, politologii, socjologii (w tym stosowanej), jak i we współczesnej analizie polityki, rozwoju strategii bezpieczeństwa informacji i odporności na hybrydowe formy agresji.*

Słowa kluczowe: *pamięć zbiorowa, polityka historyczna, bezpieczeństwo ontologiczne, trwoga mnemotechniczna, transnarodowa polityka pamięci, pamięć europejska, historia afirmatywna i dydaktyczna, narracja mistrzowska, wojny pamięci, instrumentalizacja przeszłości.*

Статтю надіслано до редколегії 15.04.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 05. 05. 2026 р.

УДК 94(477):327(4):32(091)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112111>

Слободянюк Сергій,

здобувач ступеня доктора філософії

Житомирського державного

університету імені Івана Франка,

slobodianiuk366@gmail.com

ORCID: 0009-0009-4725-9566

ResearcherID: rid113795

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ ЮРІЯ ЛИПИ: УКРАЇНЬСЬКА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЗІСТАВЛЕННЯ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МОДЕЛЯМИ

Анотація

Мета статті полягає у здійсненні порівняльного аналізу геополітичної теорії Юрія Липи та європейських концепцій першої половини ХХ століття з метою визначення місця українського національного проєкту у загальноєвропейському дискурсі. *Методологія дослідження* ґрунтується на поєднанні історико-генетичного та порівняльного підходів, дискурсивного аналізу. Використовується конструктивістський підхід, що трактує геополітику як результат культурних та ідеологічних конструктів. *Наукова новизна* статті полягає у тому, що вперше здійснено системне зіставлення української доктрини Ю. Липи, яка поєднує національну ідею з просторовими концепціями першої половини ХХ століття. *Висновки.* Зіставлення Чорноморської доктрини з теоріями Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Г. Маккіндера, К. Хаусхофера показує, що Ю. Липа трансформував їх у власний конструктивний проєкт, де національна ідея виступає рушієм економічної та культурної консолідації. Європейські геополітичні підходи простору існування («Lebensraum»), «Серцевинної землі» («Heartland»), пан-ідеї співвіднесені з українською національною перспективою, формуючи оригінальну модель регіональної співпраці. Особливе місце у його проєкті займав Чорноморський простір, зокрема Крим, який мислитель трактував як ключ до контролю над торговельними шляхами, річковими системами та стратегічними регіонами Кавказу й Каспію.

Ключові слова: Юрій Липа, Чорноморська доктрина, простір існування, пан-ідея, Фрідріх Ратцель, Рудольф Челлен, Гелфорд Маккіндер, Карл Хаусхофер.

Постановка проблеми. У сучасному осмисленні українського націоналізму питання геополітичного самовизначення постає як ключовий інтелектуальний і політичний виклик, який відображає прагнення нації утвердити себе у світовій системі. Тому звернення до спадщини Юрія Липи, який у міжвоєнний період запропонував концепцію України як геополітичного ядра Чорноморського регіону, набуває особливого значення. Його підхід поєднував конструктивістське розуміння нації як політичного

проєкту з практичними національними орієнтирами. Ідеї Липи спираються на західні геополітичні теорії і мають з ними очевидні паралелі, але його українська доктрина має власні оригінальні положення.

Мета статті полягає у здійсненні порівняльного аналізу геополітичної теорії Юрія Липи та європейських концепцій першої половини ХХ століття з метою визначення місця українського національного проєкту у загальноєвропейському дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі європейські геополітичні теорії розглядаються крізь призму критичного переосмислення їхніх засад та впливу на політичну думку ХХ століття. Дослідження Александроса Стогіанноса спрямоване на деконструкцію міфів про просторово детермінований характер положень теорії Фрідріха Ратцеля. На думку дослідника, поняття простору існування («Lebensraum») у Ф. Ратцеля не зводилося до виправдання експансії, а мало і культурно-економічний вимір. (Stogiannos, 2019, p.61–66.). Цю гіпотезу розвивають Костачіє Сільвіу та Даміан Ніколае, які підкреслюють, що концепція Ф. Ратцеля в своїй основі будується не лише на просторовій експансії, але й на усвідомленні культурної місії держави (Silviu and Nicolae, 2010).

У дослідженні Рагнара Бйорка та Томаса Лундена аналізується спадщина Рудольфа Челлена, який увів термін «геополітика» та розглядав слідом за Ф. Ратцелем державу як живий організм. Автори показують, що дослідження Р. Челлена поєднувало територіальний, економічний та національний виміри. (Björk and Lundén, 2021, pp. 63–133).

Герард Кернс аналізує теорію Хардленду («Heartland») Гелфорда Маккіндера у розрізі імперського контролю над простором, де Східна Європа вбачалася ключовим регіоном для домінування (Kearns, 2009).

Ярослав Масаля розглядає моделі «пан-ідеї» Карла Хаусхофера, які демонструють імперське мислення та прагнення створити великі простори як альтернативу англо-американському домінуванню (Masała, 2015).

Таким чином, сучасні дослідження акцентують на багатовимірності європейських геополітичних моделей початку і середини ХХ століття. Погляди Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Г. Маккіндера, К. Хаусхофера створили підґрунтя для української геополітичної доктрини Юрія Липи, яка поєднує культурний та просторовий виміри, але відкидає імперські моделі, пропонуючи власне бачення ролі України як центра цивілізаційного тяжіння.

Творча спадщина Юрія Липи досліджується в різних площинах – біографічній, бібліографічній, краєзнавчій, джерелознавчій, літературознавчій, мовознавчій, політологічній, історичній та інших, які загалом можна назвати липознавчими студіями. Але націоналістична

геополітична концепція Ю. Липи досі не отримала належного висвітлення та аналізу. Хоча у низці праць уже розпочато окреслення ключових положень Чорноморської доктрини та її значення для формування геостратегії України. Це роботи Олександра Федоренка (Федоренко, 2002), Федіра Медвіда (Медвідь, 2007), Лесі Домашенко (Домашенко, 2008), Володимира Барана (Баран, 2011), Юлії Василевич (Василевич, 2012) які закладають основу для подальшого глибшого осмислення ідей Ю. Липи як українського націоналіста.

В той же час у науковій літературі досі бракує системного співставлення провідних західноєвропейських геополітичних моделей із українською доктриною Ю. Липи. Цей фактор обумовлює актуальність розгляду української геополітичної традиції у європейському контексті як самостійної та оригінальної моделі.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні історико-генетичного та порівняльного підходів, що дозволяє проаналізувати основні положення європейських геополітичних концепцій і зіставити їх із доктриною Ю. Липи. Використовується конструктивістський підхід, що трактує геополітику як результат культурних та ідеологічних конструктів. Основними методами є порівняльний аналіз, контент-аналіз текстів, а також дискурсивний аналіз, спрямований на виявлення того, як у теоріях Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Г. Маккіндера, К. Хаусхофера та Ю. Липи формувалися поняття простору і місії держави. Такий комплексний підхід дає змогу показати оригінальність української геополітичної доктрини Липи, яка стала альтернативною імперським парадигмам.

Результати. Геополітичний конструктивізм пояснює, що простір і політична реальність формуються не географією, а соціальними практиками та дискурсами. У цьому процесі вирішальне значення має націоналізм, адже саме він створює ідентичності та уявлення, які визначають місце нації у світі. Націоналізм стає головним механізмом конструювання геополітичної ролі держави, перетворюючи її на активного суб'єкта міжнародних відносин.

Геополітичний конструктивізм як окрема теорія виник у кінці ХХ століття, але його інтелектуальні витоки сягають першої половини ХХ століття, коли почали створюватися проекти конструювання політичного простору. Саме в цей період з'являються класичні геополітичні концепції Ф. Ратцеля та Р. Челлена, які заклали основи розуміння держави як «організму», що розвивається у взаємодії з простором. Важливу роль відіграли також ідеї К. Хаусхофера, який поєднав географічні фактори з політичними амбіціями та створив концепцію так званих «пан-ідей» або «континентальних блоків». Концепція «Heartland» як ключова геополітична територія, контроль над якою забезпечує домінування у світовій політиці, Г. Маккіндера, визначила стратегічне бачення світового простору.

Особливе місце в цьому інтелектуальному контексті займає спадщина Ю. Липи, який у своїх працях поєднав класичні геополітичні підходи з українським культурно-цивілізаційним виміром, наголошуючи на ролі географічної унікальності етнічних земель та історичної місії української нації у визначенні її цивілізаційного призначення.

Розглянемо спільні риси та відмінності геополітичного конструктивізму Ю. Липи й європейських моделей, зокрема просторовий вимір, а також визначимо їхні домінуючі (імперську) або об'єднавчу (інтегративну) складові.

Ф. Ратцель у «Політичній географії» сформулював концепцію держави як організму, що виникає з нерозривної єдності народу та простору існування («Lebensraum»). Він наголошував, що «національні утворення залишаються міцно пов'язаними із землею. Їхня політика може виглядати спрямованою назовні, але їхнє життя завжди залишається хронічно прив'язаним до ґрунту, до землі» (Ratzel, 1897, pp. 4–5). Таким чином, розвиток держави є поступовою організацією території через дедалі тісніший зв'язок із народом. Природні ресурси, які освоює суспільство, збільшують його силу, але водночас роблять його залежним від цього простору.

Ключовим елементом його теорії є політична ідея, яку він називає «душею держави». Вона забезпечує тривалість держави навіть після розпаду її політичних форм: «Ідея, яка оживлює державу, не дає їй зникнути, навіть якщо політична форма розпадається... У культурній державі ж носієм ідеї стає весь народ, який постійно оновлює «душу» держави й робить її життя безперервним» (Ratzel, 1897, p.7). Найсильніші держави – це ті, де політична ідея формує цілісність і життєздатність.

Ф. Ратцель бачить державу як організм, у якому «певна частина земної поверхні так тісно поєднана з народом, що властивості держави нерозривно пов'язані з властивостями народу та ґрунту» (Ratzel, 1897, p. 4). Найважливішими чинниками він визначив розмір, розташування, межі, тип і форму ґрунту, його родючість, водні ресурси та співвідношення з іншими частинами земної поверхні. До цього додаються море й навіть непридатні для проживання території, які на перший погляд не мають політичного значення, але все разом утворює «землю».

У понятті «ґрунт» Ф. Ратцель бачить не лише природну основу, а й духовно-історичний вимір. «Коли ми говоримо про «нашу землю», то в нашому уявленні до цієї природної основи додається все, що людина створила на ній і що закарбувалося в пам'яті» (Ratzel, 1897, p. 5). Таким чином, первісно географічне поняття наповнюється культурним і духовним змістом, стаючи носієм історичної пам'яті та ідентичності.

Отже, у Ф. Ратцеля держава постає як організм, що живе й розвивається завдяки єдності народу та ґрунту, а її сила визначається не лише

матеріальними ресурсами, а й духовним зв'язком із простором існування. Цей простір є не просто географічною основою, а й фундаментом історичної пам'яті та культурної ідентичності, що забезпечує політичну тривкість і життєздатність держави.

Р. Челлен, шведський юрист, державознавець і політик, увів у науковий обіг термін «геополітика». Спираючись на Ф. Ратцеля, він розвинув ідею держави як «форми життя», але зробив акцент на її динамічному характері. Якщо Ф. Ратцель описував державу як природний організм, що виростає з простору існування, то Р. Челлен трактував її як конструкт, який постійно адаптується до історичних і географічних умов: «Кожна держава виступає як індивідуум зі своїм особливим характером, власними інтересами, способом дій та світом почуттів: як «могутнє живе буття з самостійною волею», що стоїть над приватними та навіть суспільними сферами... (Kjellen, 1917, р. 35). Р. Челлен бачить завдання держави в розвитку ресурсів та природних багатств своєї землі, і воно має таку ж обов'язкову силу, як і вимога для людини підтримувати своє здоров'я (Kjellen, 1917, р. 60).

Ю. Липа працював в іншому історичному контексті, а саме умовах національно-визвольної боротьби, де головним було довести право українського народу на власну державу. Він фактично продовжив традицію органічного розуміння держави та її зв'язку з простором існування, які розробляли Ф. Ратцель та Р. Челлен, але переніс акцент із природно-географічних чинників на культурну місію народу. У трилогії – «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940) та «Розподіл Росії» (1941) – Ю. Липа запропонував власну культурно-цивілізаційну концепцію, де вирішальну роль відіграє духовна ідея та історичне покликання. Ю. Липа вважав, що українська держава має формуватися навколо Чорного моря як центру цивілізаційного тяжіння, а її сила полягає у здатності реалізувати власне призначення: «Чорне море – це економічне й духовне опертя для чорноморських країн. Вони творять разом із ним економічну й духовну єдність. Чорноморський простір – це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір, багатства й енергію людності» (Липа, 1942, с. 3).

Центральною органічною точкою чорноморського конструкту виступають українські землі, що простягаються від Дунаю до Кавказу, які він визначав як «українське склепіння»: «Україна – це склепіння довкола Чорного моря, склепіння, що має й свій ключ, і свої пункти смерті, і свій геополітичний зміст. Склепіння – це живий організм, і важкі експерименти й спроби заламання його – відбиває цей організм, навіть підсвідомо, зі згубою для нападника» (Липа, 1942, с. 14)

Метафорично Ю. Липа описував цей простір існування як фортецю з природними «брамами» – гирлом Дунаю, прикаспійськими степами та

протоками Босфор і Дарданелли, які визначають стратегічні шляхи доступу (Липа, 1942, с. 9). Це і є природними кордонами, що захищають його від зовнішньої експансії. Особливу увагу він приділяв річковій мережі басейну Чорного моря (Дністер, Південний Буг, Дніпро, Дон, Кубань, Кума, Кизил-Ірмак, Маріца), наголошуючи на її значенні для єдності простору. Якщо українські землі Ю. Липа називав «склепінням» цієї фортеці, то малоазійське узбережжя – її «підмурком». Слабким місцем чорноморського простору, на думку дослідника, є так званий «Іранський поміст» – єдиний широкий вихід, який відкриває шлях до океанів. До моделі Липи входила й територія Росії, природні межі якої, на його думку, утворюють ліси й болота Білорусі на півночі, пустелі на сході, Каспійське море та Кавказькі гори на півдні, а також плоскогір'я Малої Азії, Балкани й Карпати на заході.

Незважаючи на спільні для європейських мислителів й Ю. Липи визнання нерозривного зв'язку народу й території, їхні підходи різняться. Якщо Ф. Ратцель пояснював державність через географічні чинники, Р. Челлен – через взаємодію простору, народу, економіки та влади, то Ю. Липа – через культурно-історичну ідентичність і цивілізаційну місію: «Яке є то покликання України? Встановлення вищого морального порядку в собі, піднесення на вищий щабель моральності й добробуту цілого Чорноморського сточища. Цим збагатиться світ на нові людські цінності, на невидані досі над Чорним морем нові людські сили. Це покликання вимагає величності. Як би не починалась тепер українська державність, але не може вона мати іншої будуччини, як великої економічної одиниці з великими політичними крайовими обривами» (Липа, 1942, с. 35–36).

К. Хаусхофер як один із засновників класичної геополітики прагнув пояснити політичні процеси через просторові закономірності та великі наднаціональні проекти. В праці «*Geopolitik der Pan-Ideen*» він сформулював ідею пан-ідей як масштабних проектів – об'єднань на континентах, які, на його думку, могли визначати світову політику. Зокрема К. Хаусхофер розглядав Пан-Азію, Пан-Європу, Пан-Америку, Пан-Африку та Пан-Австралію як можливі геополітичні утворення (Haushofer, 1931, р. 26). К. Хаусхофер висуває гіпотезу, що пан-ідеї мають різну природу й потенціал, вони можуть бути як інструментами світової організації, так і вираженням націоналістичних чи революційних прагнень. Їхня життєздатність залежить від просторових умов, історичного досвіду та здатності поєднувати інтереси народів із новими формами політичної організації (Haushofer, 1931, pp. 74–75) Таким чином, національна ідея для нього виступає лише інструментом для просторової організації. Нація у його схемі є лише складовою конструкції пан-ідеї.

Натомість в концепції Ю. Липи, Чорноморський простір не є колоніальним і не має бути підпорядкованим зовнішнім силам. Він наголошував, що народи Чорного моря мають власну місію, мораль і ритм

життя, а їхнє об'єднання повинно ґрунтуватися на взаємному доповненні та спільних економічних інтересах: «Чорноморський простір не колоніальний простір для інших народів. Він має своє призначення, свою власну мораль і ритм суспільного життя. Чорноморські народи доповнюються взаємно – і в своїх матеріальних добрах, і в своїх духових змаганнях» (Липа, 1942, с. 89).

Україні в цьому союзі відводилося центральне місце завдяки своєму географічному положенню та людському потенціалу. Ю. Липа підкреслює, що «Ініціатива України в об'єднанні Чорноморських держав для економічної і політичної співпраці випливає зі географічного положення і характеру її людности. Українське масове склепіння – це осердя Чорноморських просторів і багатств. Найбільше її багатство – це зорганізована збірна енергія, тобто людина». Тому і націоналізм у Липи не є допоміжним засобом, а виступає рушієм, що формує нову політичну доктрину – «доктрину розуму й науки», яка забезпечує справедливість і самостійність регіону (Липа, 1942, с. 90). Особлива роль націоналізму полягає в тому, що він не лише мобілізує народ до боротьби за політичну незалежність, але й спрямовує його до творення власних форм економічного та суспільного життя. Саме в цьому контексті Ю. Липа наголошував: «Дорогу до Чорноморських форм продукції вказує передовім націоналістичний рух у цім просторі. Націоналізм, як шукання індивідуальності народу, не може спинитися на підкреслюванні тільки зовнішніх прикмет народу і змагання до політичної незалежності. Шукання індивідуальності народу послідовно направляє до утвердження власних форм суспільного життя і праці» (Липа, 1942, с. 78).

Для Ю.Липи важливим геополітичним важілем Чорноморського простору є Крим, адже саме цей півострів дозволяє контролювати не лише Чорне море, а й річкові системи, що до нього ведуть, і навіть виходи до Каспію та Кавказу. Він бачить у Криму концентровану силу, здатну визначати долю цілих регіонів: «... це ідеальний ключ до панування над Чорним морем» (Липа, 1942, с. 74).

Водночас майбутнє України значною мірою залежить від її здатності вибудувати союзницькі відносини з причорноморськими та кавказькими країнами. Туреччина, Болгарія, держави Кавказу й Закавказзя становлять природне коло партнерів, з якими Україна має спільні інтереси. Зокрема Ю. Липа зауважує, що «три Чорноморські народи знайшли себе в нечуваних переслідуваннях долі і простують очищені до власного призначення. Опершись на Чорнім морі, вони знайдуть спільну мову. Це Україна, Туреччина і Болгарія» (Липа, 1942, с. 64). Спільний вектор розвитку з ними може забезпечити Україні перспективи економічного зростання, розширення транспортних коридорів та укріплення позицій у Чорноморському регіоні.

Таким чином, Ю. Липа, спираючись на теорію пан-ідеї К. Хаусхофера, створює власну концепцію, де саме нація є джерелом сили, а пан-ідеї народжуються з її прагнення до самостійності й розвитку.

Ще однією стратегічною концепцією ХХ століття, що вплинули на Чорноморську доктрину Ю. Липи, була «теорія Heartland» Г. Маккіндера. Його стаття «*The Geographical Pivot of History*» формулює ідею, що контроль над Східною Європою відкриває шлях до контролю над «Серцевинною землею» (Heartland). Це, на думку Г. Маккіндера, територія від Волги до Янзи, від Арктики до Гімалаїв – центральний простір Євразії, багатий на ресурси й важливий для транспортних шляхів. Г. Маккіндер стверджував, що той, хто володіє Heartland, може контролювати весь континент і, як результат, світову політику (Mackinder, 1904, pp. 434–435).

На відміну від Маккіндера Ю. Липа в роботі «Розподіл Росії» характеризує доктрину «Схід–Захід» як небезпечну для України, адже вона розриває її простір і перетворює на поле чужих впливів: «Прикладімо «схід–захід» до українського релігійного життя – і будемо мати релігійну війну; прикладімо «схід–захід» до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле до перепису чужих агентів; прикладімо нещукку форму «народу-бастарду» до окреслення українського характеру – і будемо мати джерело українського поразенства, а не відчуття серединності» (Липа, 1954, с. 65). Він наголошує, що справжня вісь української історії та культури – це «Південь–Північ». Саме Південь, Чорне море, Дунай, Закавказзя й Середземномор'я були джерелом християнства, напрямом експансії князів Київської Русі та осердям політичних і торговельних контактів. Липа бачить у цій осі не загрозу, а основу для розвитку й самостійності, адже вона формує власну геополітичну місію України. «...Українська вісь Південь–Північ є одною з найатракційніших геополітичних осей на просторах між Балтією й Уралом» (Липа, 1954, с. 65).

Висновки. Зіставлення Чорноморської доктрини з європейськими концепціями Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Г. Маккіндера, К. Хаусхофера показує, що Ю.Липа не механічно адаптував їхні геополітичні ідеї, а трансформував їх у власний конструктивний проєкт, де національна ідея виступає рушієм економічної та культурної консолідації. Європейські геополітичні підходи простору існування («Lebensraum»), «Серцевинної землі» («Heartland»), пан-ідеї співіднесені з українською національною перспективою, формуючи оригінальну модель регіональної співпраці. Доктрина Ю.Липи поєднала національну ідею з просторовими та цивілізаційними орієнтирами, що відкривала перспективи для сучасного осмислення ролі України у Східній Європі та Причорномор'ї. Особливе місце у його проєкті займав Чорноморський простір, зокрема Крим, який мислитель трактував як ключ до контролю над торговельними шляхами, річковими системами та стратегічними регіонами Кавказу й Каспію. Його бачення України як центру

Чорноморського регіону відображає прагнення створюючи власний національний цивілізаційний проєкт.

Джерела та література

Баран, В. (2011). Юрій Липа про геополітичне становище чорноморських країн першої половини ХХ ст. *Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. "Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи"* (Тернопіль, 15 квітня 2011 р.), сс. 18–21. Вектор, Тернопіль.

Василевич, Ю. (2012). Чорноморська концепція Юрія Липи у геополітичній думці України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*, т. 178, вип. 166, сс. 8–11. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_178_166_4 (отримано: 7 травня 2026).

Домащенко, Л. (2008). Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, КНУ ім. Т. Шевченка. Київ.

Липа, Ю. (1942). Чорноморська доктрина, друге видання, Український чорноморський Інститут, Одеса, доступно в: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> (отримано 3 травня 2026).

Липа, Ю. (1953). Призначення України, друге незмінене видання Українська книгарня «Говерла», Нью-Йорк, доступ в: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3695/file.pdf> (отримано 2 травня 2026).

Липа, Ю. (1954). Розподіл Росії, друге справлене видання, Українська книгарня «Говерла», Нью-Йорк, доступ в: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/286/file.pdf> (отримано 1 травня 2026).

Медвідь, Ф. (2007). Юрій Липа як фундатор "чорноморської доктрини" України. *Дні науки філософського факультету – 2007: Міжнар. наук. конф. (18–19 квітня 2007 р.): Матеріали доп. та вист.* Т. 1, сс. 131–133. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет": Київ.

Федоренко, О. (2002) Актуальні аспекти геополітичної концепції Юрія Липи. *Українознавство: науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал*, (4), Науково-дослідний інститут українознавства (НДІУ) МОН України, Київ, сс. 240–242.

Björk, R. and Lundén, T. (eds.) (2021), *Territory, State and Nation: The Geopolitics of Rudolf Kjellén*, Berghahn Books, New York, <https://doi.org/10.3167/9781800730724>

Kearns, G. (2009). *Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder*, Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199230112.003.0002>

Kjellén, R. (1917), *Der Staat als Lebensform*, S. Hirzel Verlag, Leipzig, available at: <https://identityhunters.org/wp-content/uploads/2017/07/rudolf-kjellen-der-staat-als-lebensform.pdf> (accessed 5 May 2026).

Macala, J. (2015). The Conception of Geopolitical Triangle of Powers – Karl Haushofer’s Kontinentalblock, *Between Western and Eastern Europe: political studies: past and the present* Eds. S. Dudra and P. Pochyly, Chicago, p. 99-117, available at: https://www.academia.edu/13168194/The_Conception_of_Geopolitical_Triangle_of_Powers_Karl_Haushofers_Kontinentalblock (accessed 5 May 2026).

Makkinder, H. (1904) *The Geographical Pivot of History*. *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4 (Apr., 1904), pp. 421-437, <https://doi.org/10.2307/1775498>, available at: <https://dn720002.ca.archive.org/0/items/The-geographical-pivot-of-history/The%20Geographical%20Pivot%20of%20History%20by%20Halford%20John%20MacKinder.pdf> (accessed 5 May 2026).

Haushofer, K. (1931). *Geopolitik der Pan-Ideen*, Zentral-Verlag G.m.b.H, Berlin, available at: <https://digital.zlb.de/viewer/metadata/1365412881/> (accessed 2 May 2026)

Ratzel, F. (1897). *Politische Geographie: Geographie des Staates, des Handels und des Krieges*. Leipzig: Oldenbourg, available at: https://ia801600.us.archive.org/25/items/politischegeogra00ratzuoft/politischegeogra00ratzuoft_bw.pdf (accessed 1 May 2026)

Silviu, C. and Nicolae, D. (2010). Ratzel and the german geopolitical school – the inception of culture as an essential element and factor in the political geography. *Revista Română de Geografie Politică*. Year XII, no. 2, November, pp. 298–308, available at: https://rgrp.uoradea.ro/art/2010-2/09_RRGP-215-Costachie.pdf (accessed 5 May 2026)

Stogiannos, A. (2019). *The Genesis of Geopolitics and Friedrich Ratzel Dismissing the Myth of the Ratzelian Geodeterminism*, Springer, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-98035-5>, available at: <https://somaticles.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/01/historical-geography-and-geosciences-alexandros-stogiannos-the-genesis-of-geopolitics-and-friedrich-ratzel-springer-international-publishing-2019.pdf> (accessed 3 May 2026)

References

Baran, V. (2011). Yurii Lypa pro heopolitychne stanovyshe Chornomorskykh krain pershoi polovyny XX st. *Materialy XIII Vseukr. nauk.-prakt. konf. "Formuvannia pravovoi derzhavy v Ukraini: problemy i perspektyvy"* (Ternopil, 15 kvitnia 2011 r.), ss. 18–21. Vektor, Ternopil [In Ukrainian].

Vasylevych, Yu. (2012). Chornomorska kontsepsiia Yurii Lypy u heopolitychnii dumtsi Ukrainy. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly. Serii: Politolohiia*, t. 178, vyp. 166, ss. 8–11. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_178_166_4 (otrymano: 7 travnia 2026) [In Ukrainian].

Domashchenko, L. (2008). *Kontsepsii chornomorskoj orientatsii Ukrainy u vitchyzniansii politychnii dumtsi pershoi polovyny XX stolittia*, KNU im. T. Shevchenka. Kyiv [In Ukrainian].

Lypa, Yu. (1942). *Chornomorska doktryna*, druhe vydannia, Ukrainyskyi chornomorskyi Instytut, Odesa, dostupno v: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> (otrymano 3 travnia 2026) [In Ukrainian].

Lypa, Yu. (1953). *Pryznachennia Ukrainy*, druhe nezminene vydannia Ukrainska knyhnarnia «Hoverla», Niu-York, dostup v: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3695/file.pdf> (otrymano 2 travnia 2026) [In Ukrainian].

Lypa, Yu. (1954). *Rozpodil Rosii*, druhe spravlene vydannia, Ukrainska knyhnarnia «Hoverla», Niu-York, dostup v: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/286/file.pdf> (otrymano 1 travnia 2026) [In Ukrainian].

Medvid, F. (2007). Yurii Lypa yak fundator "chornomorskoj doktryny" Ukrainy. *Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2007: Mizhnar. nauk. konf.* (18–19 kvitnia 2007 r.):

Materialy dop. ta vyst. T. 1, ss. 131–133. Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr “Kyivskiy universytet”: Kyiv [In Ukrainian].

Fedorenko, O. (2002). Aktualni aspekty heopolitychnoi kontseptsii Yurii Lypy. Ukrainoznavstvo: naukovyi, suspilno-politychnyi, kulturno-mystetskyi, relihiino-filosofskiy, pedahohichniy zhurnal, (4), Naukovo-doslidnyi instytut ukrainoznavstva (NDIU) MON Ukrainy, Kyiv, ss. 240–242 [In Ukrainian].

Björk, R. and Lundén, T. (eds.) (2021), Territory, State and Nation: The Geopolitics of Rudolf Kjellén, Berghahn Books, New York, <https://doi.org/10.3167/9781800730724> [In English].

Kearns, G. (2009). Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder, Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199230112.003.0002> [In English].

Kjellén, R. (1917), Der Staat als Lebensform, S. Hirzel Verlag, Leipzig, available at: <https://identityhunters.org/wp-content/uploads/2017/07/rudolf-kjellen-der-staat-als-lebensform.pdf> (accessed 5 May 2026) [In German].

Macala, J. (2015). The Conception of Geopolitical Triangle of Powers – Karl Haushofer`s Kontinentalblock, *Between Western and Eastern Europe: political studies: past and the present* Eds. S. Dudra and P. Pochyly, Chicago, p. 99-117, available at: https://www.academia.edu/13168194/The_Conception_of_Geopolitical_Triangle_of_Powers_Karl_Haushofers_Kontinentalblock (accessed 5 May 2026) [In English].

Mackinder, H. (1904) The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4 (Apr., 1904), pp. 421-437, <https://doi.org/10.2307/1775498>, available at: <https://dn720002.ca.archive.org/0/items/The-geographical-pivot-of-history/The%20Geographical%20Pivot%20of%20History%20by%20Halford%20John%20MacKinder.pdf> (accessed 5 May 2026) [In English].

Haushofer, K. (1931). Geopolitik der Pan-Ideen, Zentral-Verlag G.m.b.H, Berlin, available at: <https://digital.zlb.de/viewer/metadata/1365412881/> (accessed 2 May 2026) [In German].

Ratzel, F. (1897). Politische Geographie: Geographie des Staates, des Handels und des Krieges. Leipzig: Oldenbourg, available at: https://ia801600.us.archive.org/25/items/politischegeogra00ratzuoft/politischegeogra00ratzuoft_bw.pdf (accessed 1 May 2026) [In German].

Silviu, C. and Nicolae, D. (2010). Ratzel and the german geopolitical school – the inception of culture as an essential element and factor in the political geography. *Revista Română de Geografie Politică*. Year XII, no. 2, November, pp. 298–308, available at: https://rrgp.uoradea.ro/art/2010-2/09_RRGp-215-Costachie.pdf (accessed 5 May 2026) [In English].

Stogiannos, A. (2019). The Genesis of Geopolitics and Friedrich Ratzel Dismissing the Myth of the Ratzelian Geodeterminism, Springer, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-98035-5>, available at: <https://somaclies.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/01/historical-geography-and-geosciences-alexandros-stogiannos-the-genesis-of-geopolitics-and-friedrich-ratzel-springer-international-publishing-2019.pdf> (accessed 3 May 2026) [In English].

Slobodianiuk S. GEOPOLITICAL CONSTRUCTIVISM OF YURIY LYPY: THE UKRAINIAN DOCTRINE AND ITS COMPARISON WITH EUROPEAN MODELS

Abstrakt

The purpose of the article is to conduct a comparative analysis of Yuriy Lypa's geopolitical theory and European concepts of the first half of the 20th century in order to determine the place of the Ukrainian national project within the broader European discourse. The research methodology is based on a combination of historical-genetic and comparative approaches, as well as discourse analysis. A constructivist perspective is applied, interpreting geopolitics as the result of cultural and ideological constructs. The scientific novelty of the article lies in the fact that, for the first time, a systematic comparison is made between Lypa's Ukrainian doctrine, which integrates the national idea with spatial concepts of the early 20th century.

Conclusions. *The comparison of the Black Sea Doctrine with the theories of F. Ratzel, R. Kjellén, H. Mackinder, and K. Haushofer demonstrates that Yuriy Lypa transformed them into his own constructive project, where the national idea serves as the driving force of economic and cultural consolidation. European geopolitical approaches such as the concept of "Lebensraum," the "Heartland" theory, and pan-ideas are correlated with the Ukrainian national perspective, forming an original model of regional cooperation. A special place in his project was occupied by the Black Sea region, particularly Crimea, which the thinker interpreted as the key to controlling trade routes, river systems, and strategic areas of the Caucasus and Caspian.*

Keywords: *Yuriy Lypa, Black Sea Doctrine, Lebensraum, pan-idea, Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, Halford Mackinder, Karl Haushofer.*

Slobodianiuk S. GEOPOLITYCZNY KONSTRUKTYWIZM JURIIJA LYPY: DOKTRYNA UKRAIŃSKA I JEJ PORÓWNANIE Z MODELAMI EUROPEJSKIMI

Streszczenie

Celem artykułu jest przeprowadzenie analizy porównawczej teorii geopolitycznej Jurija Lypy oraz europejskich koncepcji pierwszej połowy XX wieku w celu określenia miejsca ukraińskiego projektu narodowego w ogólnoeuropejskim dyskursie. Metodologia badań opiera się na połączeniu podejścia historyczno-genetycznego i porównawczego oraz analizie dyskursu. Wykorzystano podejście konstruktywistyczne, które traktuje geopolitykę jako rezultat konstrukcji kulturowych i ideologicznych. Nowość naukowa artykułu polega na tym, że po raz pierwszy dokonano systematycznego zestawienia ukraińskiej doktryny J. Lypy, łączącej ideę narodową z koncepcjami przestrzennymi pierwszej połowy XX wieku.

Wnioski. *Porównanie Doktryny Czarnomorskiej z teoriami F. Ratzela, R. Kjelléna, H. Mackindera i K. Haushofera pokazuje, że Jurij Lypa przekształcił je w swój własny konstruktywny projekt, w którym idea narodowa pełni rolę siły napędowej konsolidacji gospodarczej i kulturowej. Europejskie podejścia geopolityczne, takie jak przestrzeń życiowa („Lebensraum”), teoria „Heartland” oraz pan-idee, zostały zestawione z ukraińską perspektywą narodową, tworząc oryginalny model współpracy regionalnej. Szczególne miejsce w jego projekcie zajmowała przestrzeń czarnomorska, zwłaszcza Krym, który myśliciel interpretował jako klucz do kontroli nad szlakami handlowymi, systemami rzecznyymi oraz strategicznymi regionami Kaukazu i Kaspiku.*

Słowa kluczowe: Jurij Lypa, Doktryna Czarnomorska, przestrzeń życiowa, pan-idea, Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, Halford Mackinder, Karl Haushofer.

Статтю надіслано до редколегії 14.03.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.04.2026 р.

УДК 94 (477.54)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112112>

Харченко Артем,
Харківський національний університет
містечтв імені І. П. Котляревського
ARTEM.KHARCHENKO@num.kh.ua
Researcher ID. AIE-4379-2022
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ В ХАРКОВІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: (НЕ)ВИДИМА МЕЖА СМУГИ ОСІЛОСТІ

Анотація

Вступ. В період Першої світової війни, який завершився політичною катастрофою для Російської імперії, і продовжився низкою революцій, єврейське населення було одним з головних акторів в подіях на українських землях. Обмеження мобільності євреїв в імперії на той час виглядало очевидною архаїкою, і політичні зміни певною мірою легалізували внутрішню міграцію, яка була активною з середини XIX ст. Велика війна порушила звичні міграційні потоки до Харківської губернії, вперше активно позначивши на міграційній мапі польські та білоруські землі, балтійські губернії. Втім, до революційних подій нові мігранти/біженці залежали від сталої моделі – бюрократичної процедури, яка змушувала пояснювати доцільність їх перебування у місті. **Метою статті** є дослідження мобільності єврейських біженців до Харківської губернії та її адміністративного центру в роки Великої війни. **Наукового новизною** статті є дослідження історіографічного питання стосовно фактичної відміни Смуги єврейської осілості з початком війни, що у випадку Харкова не підтверджується на рівні джерел. **Висновки.** Велика війна стала каталізатором до усунення обмежень єврейської спільноти, зокрема у питанні мобільності. Однак, лише падіння режиму і революційні події завершили цей процес. До того моменту, в Харківській губернії та її центрі опинилися тисячі євреїв, які не були позбавлені дотримання бюрократичних процедур щодо свого перебування за межею Смуги осілості, як і підозр стосовно політичної неояльності. Біженці від війни, чи примусово переміщені з прифронтових територій, євреї мусли шукати легальних причин для свого перебування у місті. В той же час, для багатьох євреїв війна стала приводом переїхати до великого міста з його можливостями – шлях який долався єврейськими мігрантами вже пів століття перед війною.

Ключові слова: євреї, Смуга осілості, Харків, Перша світова війна, біженці.

Вступ. У 1918 р., народжений в Ковно (Каунас), Калмен Зінгман опинився в Харкові, написавши там маловідому утопію українсько-єврейського технократичного міста (Зінгман, 2014). Надалі події розвивалися інакше, ніж це уявляв молодий прокомуністичний літератор, але в середині 1920-х рр. радянська держава, яка зняла імперські обмеження на пересування і проживання, працевлаштування та освіти для єврейських

громадян, все ще могла виглядати привабливим проектом. Більше того, в межах політики коренізації їдишомовна єврейська спільнота отримала політичну підтримку і фінансування для створення національних районів та мережі соціальних та культурних інституцій (Estraikh, 2005). Харків, як столиця радянської України на той час, був визначним центром розвитку єврейської культури і економічного життя, приваблюючи тих, хто був зацікавлений в тому чи іншому. За даними Всесоюзного перепису населення, у Харкові на 1926 р. проживало більше 80 тис. євреїв, майже 20% харківців (Національний склад, 1927). Відкрите вікно можливостей, були зумовлено, як подіями Великої війни (*Перша світова війна*), так і падінням імперії та проголошенням республіки. Одним з важливих моментів було фактичне, а надалі юридичне припинення дії Смуги єврейської осілості – адміністративного кордону, який все довге ХІХ ст. обмежував пересування єврейських підданих до «внутрішніх губерній» імперії, серед яких була і Харківська. Саме ця перепона гальмувала мобільність євреїв до міста, привабливого з різних причин, попередні пів століття перед Великою війною.

Метою статті є дослідження феномену єврейського біженства в період Великої війни до Харківської губернії. Як виглядало суспільно-політичне тло регіону куди їхали сотні тисяч біженців? Ким були біженці, які опинялися в Харкові між 1914 та 1918 рр., як вони представляли власну мотивацію у переїзді до міста? Важливе історіографічне питання – чи дійсно Смуга осілості втратила свою чинність під час війни?

Методологія, методи дослідження. Велика війна відкрила для євреїв Російської імперії період нестабільності, який супроводжувався вибухами масового насильства по відношенню до цивільних. Поллі Завадівкер демонструє тяглість цієї турбулентності до періоду Голокосту, зазначаючи руйнівні наслідки для всього єврейства колишньої Російської імперії, і представляючи його як «націю біженців» (Zavadivker, 2024). Важливим фокусом її дослідження є поява і активність єврейських гуманітарних організацій, чия допомога в період війни допомогла сотням тисяч людей. Очевидно, що в межах просторів, які були описані Тімоті Снайдером як «криваві землі», насильство не було лише єврейською історією, але саме проти євреїв діяла традиція релігійного іншування, яке наприкінці ХІХ ст. трансформувалося у модерний антисемітизм. Передісторією також були хвилі антиєврейського насильства, для яких українські землі стали одним з епіцентрів – на початку 1880-х рр., у революційні 1905-1907 рр. (Abramson, 1999).

Студії біженства, як окремих напрямків сформовані з 1980-х рр., мають тривалу історіографічну традицію та різноманітні підходи у їх дослідженні. Були створені спеціалізовані журнали, як *Journal of Refugee Studies*. У фокусі вивчення опиняються як самі біженці, так і політика щодо них (Cretu, 2024).

Фіксування важливого досвіду втечі та страждання, які були спричинені переміщенням певних груп населення, у сучасних дослідженнях посилено аналізом політики щодо них, впровадження допомоги як систематичної моделі управління біженцями, яка поєднувала надзвичайні потреби та подальшу долю переміщених громадян. Водночас, концептуалізація державних практик управління біженцями доповнюється увагою до чисельних місцевих ініціатив, і у випадку єврейського населення ініціатив міжнародних організацій, які суттєво впливали на ситуацію.

Одним з важливих підходів до вивчення біженства є поняття «стану біженства» (*Refugeehood*), яке Пітер Гатрелл використовує для представлення досвіду переміщення цивільного під час війни, як динамічного і складного процесу, який не можна вписати у пасивну роль жертви (Gatrell, 2016). Саме ця активна роль єврейських біженців взята до уваги в тексті. Єврейське біженство також є важливим кейсом для перевірки теорії консолідації нації під час війни. Саме євреї могли представлятися окремими офіційними особами та занепокоєними місцевими громадянами як потенційно нелояльні групи. Усвідомлення цієї недовіри змушувало місцевих євреїв та їх організації вчиняти акти публічної демонстрації своїх віроповіданих почуттів.

Для статті було використано комплекс справ, який представляє звернення єврейських підданих до губернської канцелярії, що зберігаються у фондах губернської канцелярії та губернського присутствія (Державний архів Харківської області – ДАХО, Ф. 4, Ф. 18). У цих зверненнях формальні пояснення підстав опинитися за межею Смугою осілости співіснують поруч із короткимиповідомленнями про необхідність виїзду з прифронтових регіонів, втечу від війни. У відділі з облаштування біженців наявні списки інтернованих німців – підданих імперії, біженців по містах Харківської губернії, звернення біженців про допомогу та організація заходів задля підтримки біженців.

Результати. На межі XIX-XX ст. Харків був одним з центрів півдня Російської імперії, важливим з точки зору логістики, торгівлі, зовнішніх інвестицій. Для сусіднього Донбасу, який на мапах того часу метафорично зображали серцем імперії, Харків був важливим фінансовим та адміністративним осередком, зосереджуючи як банківські установи – Азовсько-Донський, Волзько-Камський банки, так і представництва гірничих та металургійних компаній – Олексіївське гірничопромислове товариство, Донецько-Юр'ївське металургійне товариство. На початку XX ст. в місті відбувся індустріальний бум, за результатами якого на початку 1910-х рр. кількість підприємств у місті перевищила сотню, а чисельність промислових робітників перевищила 20 тис. Серед найбільших промислових підприємств був Харківський паровозобудівний завод (з 1895 р.), чавуноливарний і механічний завод М.Ф. фон Дітмара (з 1900 р.). На

1912 р. населення міста становило майже 250 тис., збільшившись за попередні пів століття в чотири рази. Зростання відбувалося за рахунок внутрішньої міграції, складовою якої була єврейська міграція. Єврейська спільнота у місті за той самий період збільшилася у десять разів, сягнувши 12 тис.

Харків на межі століть – мегаполіс, де активно формувалися національні проекти. Всупереч офіційній ідеології, яка у засновках мала поняття династії, конфесійної та станової приналежності, динамічний український проект все більше проявляв себе в архітектурі та публічних просторах міста (Kravchenko, 2023, 205). Єврейське націотворення в місті теж мало власну динаміку і широкий спектр залучених організацій, як культурницького так і суто політичного спрямування. В місті діяли єврейські політичні гуртки та організації, до 1905 р. здебільшого нелегальні – БУНД Соціалістична єврейська робітничка партія, Поалей Ціон. Також євреї були учасниками організацій та партій, які не обмежували себе національними групами і декларували свій загальноімперський рівень – РСДРП, ПСР. Найактивнішою соціальною групою в революційній діяльності були студенти, які намагалися мобілізувати єврейських робітників міста, що робило Харків подібним до інших великих українських міст – Києва, Одеси, Катеринослава (Meir, 2010, 318). Революційна активність в цей період була одним зі стимулів опинитися у місті. Прагнення революціонерів змінити політичний, соціальний та економічний ландшафт суспільства співіснували з ідеями щодо провалу тривалої єврейської емансипації та інтеграції в імперії. Момент, коли у 1912 р. представник важливої єврейської династії комерсантів і філантропів, Лев Бродський очолив Єврейське еміграційне товариство, був символічною поразкою мрії про єврейський лібералізм в імперії (Meir, 2010, 382).

Для Харкова не була характерною гетоїзація єврейського населення, хоча певний історичний ареал розселення єврейської громади місто мало. Однак, з 1870-х рр., коли місто зростало, а єврейське населення збільшувалося, мігранти розселялися в різних частинах міста, залежно від свого соціального та економічного становища. У 1890-х рр. на тлі загальних суспільних змін, які в літературі описували як модернізацію, єврейська громада вибудовувала нові соціальні інститути, зокрема у сфері благодійництва та опіки. Вони стали в нагоді під час Великої війни. Серед них було Товариство допомоги бідним євреям, відкрите у 1905 р., в мережі якого існували безоплатні амбулаторія, лікарня та аптека. У 1912 р. в Люботині було відкрито санаторій для хворих на туберкульоз. У серпні 1914 р., коли війна вже розпочалася, Товариством було відкрито шпиталь для поранених солдат, започатковано збір допомоги солдатським родинам. Під час війни було відкрито Комітет допомоги жертвам війни та Єврейське бюро праці з влаштування біженців. Особливістю єврейських організацій була

відкритість для надання допомоги не євреям. Більше того, на цьому акцентували, очевидно зі спробою поліпшення іміджу громади в очах міської влади та населення. Війна тільки підкреслила актуальність такого підходу, коли єврейські організації мусили думати про демонстрацію своєї лояльності до уряду.

Війна стала несподівано тривалою для всіх учасників, потягнувши численні соціально-економічні проблеми. На початку фронти ще мали певну рухливість, але згодом війна перетворилася на майже статичну – окопну. Західні регіони Російської імперії потрапили під окупацію країн Четвертного союзу, як і сотні тисяч євреїв, які мешкали у Північно-Західному краї. Старе єврейське питання несподівано для імперського істеблішменту набуло нових обрисів. Протягом 1914-1915 рр. державою та суспільством вироблялися підходи до масового біженства, яке протягом цього часу тільки набирало обертів. Євреї складали від 0,5 до 1 млн. переміщених з майже 7, 5 млн. біженців. Точніші цифри важкі для визначення, через децентралізований підрахунок та постійні переміщення людей.

Крім біженців, у Харкові опинялися і ті євреї, які були мобілізовані в імперську армію – до 0,5 млн. Ставлення до євреїв в імперській армії на початку війни набуло очевидних антисемітських рис. Так, головний штаб заборонив цензорам пропускати будь-які повідомлення про героїчні вчинки єврейських солдат (Petrovsky-Shtern, 2008). У місті і губернії постійно тривали мобілізаційні заходи. Також у місті опинялися поранені, які були евакуйовані з фронту.

Політика уряду Російської імперії у прифронтових регіонах вилилася у примусові заходи. Перш за все, для груп, які імперському істеблішменту та військовому командуванню не представлялися лояльними. Зокрема, у Харківській губернії місцеві чиновники склали окремі списки біженців німців та поляків, підданих власної держави (ДАХО, ф. 18, спр. 1, 3. 104). Така ситуація не була властивою лише для Російської імперії, і вирішення проблеми масового переміщення стало фундаментальним виміром воєнної політики сусідньої Австро-Угорської імперії. Це означало контроль над переміщенням людей, а також забезпечення їжею, одягом або медичним обслуговуванням (Cretu, 2024, 2). Епідемії та масове сирітство – діти загиблих, загублені під час переміщень, погіршували ситуацію.

Перша світова війна посилила шовіністичні настрої в суспільстві, і цивільні євреї були серед тих, хто викликав найбільшу підозру. Чимало євреїв отримали звинувачення у шпигунстві і були вислані з фронту, цивільні виселялися з територій, які прилягали до лінії фронту, а після їх прибуття в тиллові регіони вони проходили посилену перевірку. Врешті, після падіння імперії і в період революцій, єврейське цивільне населення

стане однією з головних жертв насильства з боку різних політичних режимів, які боролися за владу.

У жандармських розслідуваннях євреям неодноразово закидали співробітництво з ворогом. Так, в Кам'янці-Подільському місцевий жандармський офіцер повідомляв про урочистий прийом та симпатії місцевих євреїв до австро-угорських військ. Місцеву родину Мовшевих звинувачували у передачі інформації австрійським офіцерам, яких вони розміщували у своїй квартирі (Герасимов, 2019). Ще більші підозр отримували етнічні німці, яких було чимало серед імперського істеблїшменту, але проблеми отримували, перш за все, представники різних прошарків міського населення та німецькі колоністи в різних регіонах імперії, зокрема південних українських землях. Мешканці міста могли з власної ініціативи затримувати осіб, що розмовляли німецькою мовою. Анонімні доноси про шпигунство, шкідницьку діяльність осіб із німецькими прізвищами стали поширеним явищем (Чорний, 2015, 56). Мала проблеми і польська спільнота, чії представники на урядових засіданнях скаржилися, що польських селян перевозили до Сибіру з Волинської губернії, тоді як українським чи білоруським селянам-біженцям роздавали там наділи (Біженець, 1915, 6, 4-5).

Харківський комерсант Юліус Кеніг, чий батько був вихідцем з Саксонії, був прикладом демонстрації своєї лояльності імперії, попри звинувачення на свою адресу (Бондарев, 2020). Його благодійна діяльність була доволі типовою практикою в місті воєнного періоду, що підтверджують документи з відділу облаштування біженців (ДАХО, ф. 18) – підтримка родин мобілізованих. У своїх маєтках Кеніг відкрив шпиталі, де вже восени 1914 р. перебували на лікуванні більше ста солдат. Серед волонтерів допомоги фронту було чимало жінок. Зокрема, у Товаристві труdiaщих жінок діяла Фанні Шенфогель (Бондарев, 2020). Вона працювала у шпиталях для поранених та у комітетах допомоги родинам мобілізованих. Влітку 1915 р. Шенфогель зустрічала потяги з пораненими на Балашовському вокзалі. У листопаді того ж року вона захворіла на тиф і померла, про що повідомила міська преса. Подібна ж доля спіткала тієї осені і харківського губернатора Ніколая Протасєва, який зустрічав потяг з пораненими.

Першим досвідом організованої роботи з біженцями з боку влади стало створення у вересні 1914 р. так званого «Тетянинського комітету». 30 серпня 1915 р. було видано закон «Про забезпечення потреб біженців». Законом було виділено 25 млн. рублів в розпорядження МВС, який мав опікуватися біженцями. Цим же законом було визначено статус біженців. В ньому зазначалося, що «біженцями вважаються особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи окупованої супротивником або виселені за розпорядженням воєнних та цивільних властей з району воєнних дій, а також

вихідці із ворожих Росії держав. Вислани під нагляд поліції з району воєнних дій біженцями не вважаються» (Лазанська, 2009, 201).

Безумовно, ініціативи з центру могли бути ефективним лише за підтримки на місцях, яку забезпечували як волонтерська допомога та пожертви місцевого населення, так і інституціоналізація роботи в регіонах. Кількість тих, хто підпадав під дію законодавства про біженців коливалася, але нараховувала мільйони людей. Евакуація з прифронтових регіонів також розповсюджувалася на підприємства, заклади освіти та їх робітників. Так, до Харкова були евакуйовані у 1915 р. велосипедний та електромеханічний заводи з Риги. Переміщені підприємства виконували військові замовлення від держави, зокрема у 1916 р. на підприємстві Лейтнера вироблялися велосипеди для армії (Бондарев, 2020).

Масове біженство почалося влітку 1915 р., під час Великого відступу імперської армії, і фактично не припинялося до 1917 р. Весна і літо 1915 р. були піком насильницьких депортацій єврейського населення з прифронтових територій та Галіції (Zavadivker, 2024, 3). Євреї виявилися двічі маргіналізованими через етнічний та релігійний фактор. В Курляндській губернії було депортовано до $\frac{3}{4}$ єврейського населення. Частиною цієї історії були 0,5 млн. галіційських євреїв, які втекли від окупації Російської імперії.

Вийзд з прифронтових регіонів не був легкою історією. З початку бойових дій значно зросла ціна за гужовий транспорт, яким можна було виїхати. Газета «Російське слово» повідомляла про ціну в 100 рублів за підводу з Вільно до Мінська. Актуальність питання біженства була достатньо високою, щоб це відбилосся на появі відповідної преси. Так, у Москві в 1915 р. видавалася газета «Біженець». Рубрика про біженців-євреїв була постійною, переважно повідомляла про боротьбу за їх права. На початку в ній домінувала інформація про законодавчі норми щодо біженців, повідомлення про діяльність громадських організацій які ними опікувалися, оголошення про пошуки зниклих. Але, з часом з'являлися публікації есеїстичного характеру, в яких автори розмірковували про майбутнє біженців, їх нагальні проблеми, перспективи миру.

Колективні потреби, що виникли внаслідок військового конфлікту та переслідувань, вимагали створення нових інституцій, мобілізації матеріальної підтримки. Однією з таких інституцій став Єврейський комітет допомоги жертвам війни. З його діяльністю восени 1915 р. був пов'язаний юрист Генріх Сліозберг. Була створена мережа з майже 150 провінційних комітетів, які реєстрували біженців. На початок листопада майже 155 тис. євреїв отримували допомогу. Біля 80 тис. людей знаходилися в стані переміщення залізницями та ін. Велика категорія отримувала допомогу від родичів чи благодійних організацій без реєстрації. Всього так чи інакше потребували допомоги 350 тис. осіб. Комітет акумулював до 3,5 млн. рублів,

з яких 1,2 млн. були зібрані американськими євреями – за умови їх використання після війни, для відродження господарств, 1,5 млн. було отримано з бюджету.

Влітку 1915 р. командуючий імперськими військами Алексій Брусилов видав інструкцію про порядок евакуації працездатних чоловіків, за якою євреї становили виняток, і підлягали повному виселенню, незалежно від стану здоров'я та віку. Масове виселення чоловіків спонукало до поспішного виїзду жінок та дітей (Герасимов, 2019). Наказ міністра внутрішніх справ Ніколая Щербатова, виданий у серпні 1915 р. нібито, хоч і тимчасово, знімав обмеження для пересування євреїв, але мав важливу обмовку – виключав з відкритих для євреїв регіонів Санкт-Петербург та Москву і місцевості, які регулювалися військовим міністерством. Як наслідок, Київський військовий округ відразу знайшов привід зупинити дію наказу для міста. Так само, Чорноморська губернія зупинила в'їзд євреїв-біженців восени 1915 р., більше того, мали бути виселені особи, які мали купецькі чи ремісничі свідоцтва. Для кожного випадку перебування єврея в регіоні тепер потребувалося рішення Намісника Кавказу (Біженець, 1915, 7-8, 13). Одним з прикладів чинності дії Смуги осілості може слугувати ситуація з отриманням євреями купецьких свідоцтв. Отримувачі мали подавати приписку до міста свого попереднього проживання в Смугі осілості, попри те, що знаходилися у внутрішніх губерніях. Все це відбувалося на тлі придушення національних рухів, зокрема у 1915 р. було заборонено всі видання на їдиш.

До Харківської губернії біженці рухалися залізничними та ґрунтовими шляхами. Тільки через Балашовський вокзал з жовтня 1915 р. по квітень 1916 р. пройшло більше 1200 вагонів з біженцями, майже половина з яких залишилися в губернії (Лазанська, 2009, 208). На початку 1916 р. в Харкові перебувало більше 45 тис. біженців. Єврейські біженці прибували з регіонів, які у попередній період майже не були представлені в міграційних потоках – Варшавське генерал-губернаторство, губернії Північно-Західного краю – Естляндської, Лівляндської, Курляндської та Ковенської губернії. Основний рух для біженців було організовано залізницями, відповідно такий важливий транспортний хаб як Харків виглядав очевидною транзитною або фінальною зупинкою для приїжджаючих.

З серпня по грудень 1915 р. через Харків пройшла хвиля біженців, яка нараховувала десятки тисяч людей. Чимало біженців залишилися у місті. Лише частина з них, ті хто отримував громадську допомогу, були зареєстровані. Мешканці фіксували проблеми з орендою квартир та переповнений міський транспорт. Зростання не перекрило втрату чоловічого населення від мобілізації. Вірогідною називалась цифра у більш ніж 50 тис. понаднормового зростання населення з 1912 р. Більшість цих людей ймовірно були біженцями (Обчислення біженців, 1917, 7). Більшість

зафіксованих біженців перебували в самому місті – 36 тис. осіб, більше 12 тис. у передмістях. Аналітики відзначали, що чимало біженських родин знайшли роботу у місті і скоріше за все будуть залишатися, тоді як ті, що все ж таки поїдуть, будуть заміщені новими мігрантами. Наприкінці 1915 р. пропонувалося розпочати анкетування біженців, з огляду на те, що їх переселення наближається до кінця, родини осідають на нових місцях, і в той же час ситуація не дає можливість прогнозувати їх повернення.

Тогочасна преса, як і дослідники сьогодні відзначають доволі доброзичливе ставлення до біженців, як до жертв постраждалих від дій ворога. У Житомирі місцеві дарували гроші, купували їжу вже під час зустрічі фургонів з біженцями (Герасимов, 2019). У той же час, в Харкові місцева влада безуспішно намагалася регулювати суттєве зростання цін на оренду квартир та продукти харчування. А місцева преса повідомляла про втому від війни, шукаючи позитивні приклади волонтерів. Окремо повідомляли про співчуття, яке селяни виявляли до євреїв-біженців, віддаючи їм одяг та їжу, готуючи для них підводи (Біженець, 1915). Департаменти поліції мусили повідомляти губернаторам про можливість видачі паспортів євреям ремісникам та міщанам. Увага до біженців не була постійним явищем, з продовженням війни і зниканням до неї, зі зростанням кількості біженців, вони перетворилися на тягар (Біженець, 1915, 6, 2-3).

Для вирішення проблеми, яка тільки посилювалася з часом, в Харкові відбувся обласний з'їзд про біженців (Біженець, 1915, 7-8). Спостерігачі відзначали успіхи Харкова в організації допомоги. В місті було організовано розподільний пункт на 1500 біженців, ціле містечко з бараками, кухнею, амбулаторіями та лікарським персоналом. Було створено спеціальний табір з бараками на 2,5-3 тис. осіб, які не могли дозволити собі оренду квартири. Лікарні надали 500 місць для хворих, відкривалися ясла та їдальні, школи. На 28 листопада за допомогою звернулися більше 30 тис. осіб (*в Петрограді восени 1915 р. було 35 тис.*). Зареєстровано було більше 10 тис. тих, хто не потребував допомоги. Ймовірність загальної кількості нужденних розглядали на рівні 50 тис. Було створено губернську виконавчу комісію, яка опікувалась не лише містом та біженцями, але й евакуйованими у повітах. Витрати міста на біженців стали постійною статтею в бюджеті, коливаючись від 200 до 277 тис. руб. щомісяця у 1916 р. У школах Харкова з 1915 р. утримувалися десятки додаткових класів для 1,5 тис. дітей біженців (Чорний, 2015, 57).

Не всі біженці однаково успішно могли знайти роботу. Загальні підрахунки по тих євреях, які були зареєстровані у Москві, професійні робітники знайшли собі робочі місця достатньо легко, задіяні у торгівлі лише у 35% випадків, люди творчих професій в межах 25% (Біженець, 1915, 2, 9). Харківський губернський комітет з облаштування біженців обговорював проблему працевлаштування біженців (Біженець, 1915, 7-8,

14). По Полтавській та Чернігівській губернії, разом із Харківською, працював один уповноважений. Біженців пропонували позбавляти пайка за відмову. На той момент вже існувало бюро праці, за невідвідування якого протягом трьох днів, призводило до позбавлення пайка. З Охтирської та Богодухівської земських управ повідомляли про відсутність охочих, серед п'яти тис. біженців, рубати ліс. У Слов'янську відмовлялися працювати на власному гужовому транспорті німецькі колоністи, хоча отримували допомогу. Представники Харкова та місцевого губернського комітету виступали проти репресивних мір, пояснюючи проблеми по-перше, потраплянням до міст мешканців сіл, що потребувало часу для їх адаптації, по-друге, складний психологічний стан біженців. Рішення комітету стосувалися вслякого сприяння біженцям у пошуку та початку роботи, до того моменту зберігаючи за ними допомогу.

Для євреїв, крім пошуку роботи, ключовим було подолання Смуги осілості, що у випадку Харківської губернії зберігало актуальність. Так, 30 березня 1915 р. завершилася справа міщанки Мстиславлю Гіси Лейтес, яка зверталася до губернської канцелярії з проханням перебувати у місті для складання іспитів на звання зубного лікаря. Посилаючись на відсутність наданих документів, які б дозволяли їй бути за межами Смуги осілості, Лейтес було відмовлено, з додатковим рішенням про стягнення з неї додаткового збору. Про відмову, згідно процедури, Лейтес повідомив харківський поліцмейстер. Біженство навесні 1915 р. ще не набуло масовості, і сам статус тих, хто хотів залишити прифронтові регіони ще не був визначений. Однак, війна вже тривала, і Могильовська губернія, де проживала Лейтес, була втягнута у воєнні події – у серпні того ж року сюди буде перенесено штаб командування армією. Гіса Лейтес отримала відмову у містечку Шумячі, де більшість населення, як і в Мстиславлі становили євреї, і яке знаходилося майже на 100 км. східніше. Лейтес мала достатні ресурси, щоб бути видимою – отримати освіту, готуватись для іспитів на професію, яка б відкрила для неї «внутрішні губернії», задіяти офіційну процедуру для отримання такого дозволу від губернської канцелярії. Тим не менш, незважаючи на війну, яка тривала вже пів року, євреї, яка очевидно намагалася знайти більш спокійне для життя місце, про що свідчив попередній переїзд до Шумячів, було відмовлено в цьому (ДАХО, ф. 4, 161).

Більше успіху мали Ріва Кабалкін (ДАХО, ф. 4, 961) та Фрейд Бакшт (ДАХО, ф. 4, 952), які зверталися до губернатора маючи документи від Харківської навчальної округи. Лист від Кабалкін було підписано 5 травня 1915 р., мова йшла про тимчасове перебування в Харкові на момент іспитів. Бакшт, який підписав звернення як доктор медицини Цюрихського університету, писав 8 травня. Додатково, спеціальну відомість з усіма іменами осіб «юдейського сповідання» мав надіслати до канцелярії ректор університету, а також передбачалося надання документів про «політичну

благонадійність». Як бачимо, і наприкінці весни 1915 р. правила Смути осілости вимагали відповідних процедур. У більшості випадків у документах немає апеляцій до війни, але Яків Соловейчик у березні 1915 р. буквально вказував на те, що (ДАХО, ф. 4, 469) його місто Лодзь, де він має постійне проживання, зайняте ворожими військами, а він опинився у «несприятливих умовах біженця». Маючи родичів у Харкові, він пояснював, що це і стало приводом обрати місцевий університет, з наміром стати слухачем в ньому.

У 1916 р. в місті дебатовалося питання щодо проведення перепису населення. Одним з аргументів був приплив людей у місто за час воєнних дій. Піднімалися і питання порушення логістики у місті, та забезпечення населення продовольством і паливом (Обчислення населення, 1917, 1). Заповнення переписних карток передбачало врахування біженців та переміщених, як окремих осіб так і повних сімей, які мали позначитися у примітках (Обчислення населення, 1917, 143). Перепис фіксував зменшення чоловічого населення в певних ділянках міста, і одночасне зростання жіночого населення. Аналітики перепису вбачали ці дані наслідками мобілізації (у випадку чоловіків), та біженства – стосовно жінок (Обчислення населення, 1917, 14).

Харків став тимчасовим притулком для багатьох єврейських родин. Серед біженців, які там побували, були родини економіста Саймона Кузнеця та філософа Еммануїла Левінаса. Останній народився в 1906 році в Каунасі в єврейській російськомовній родині. Після окупації міста німцями в 1915 році, родина переселилася до Харкова. Не відчуваючи страждань, з якими стикалися багато біженців, маючи змогу продовжувати свою освіту, Левінас глибоко пізнав стан втрати та розриву, життя у світі, що рухається, усвідомлення того, що «дім» неможливо повернути, бо його більше не існує як такого. Його родина емігрувала з Харкова після встановлення в Україні більшовицької диктатури в 1920 році. Повернувшись до незалежної Литви та не маючи надії на майбутнє, він вирушив до Парижа в 1923 р. (Zavadivker, 2024, 10).

У березні 1917 р. було опубліковано законодавчий акт від Тимчасового уряду про скасування обмежень громадян за національним чи релігійним принципом. Про євреїв не йшлося окремо, але саме на цьому і наполягали залучені до розробки документу фахівці (Аронсон, 1968, 2). У Києві, так само швидко була створена «Рада об'єднаних єврейських організацій», до якої увійшли представники товариств, союзів, синагог. Політичні події розгорталися швидко, на тлі легалізації і зростання активності єврейських партій, в першу чергу БУНДУ. В той же час, спостерігалася пасивність загалу, і часом кількість виборців не перевищувала 25% (Аронсон, 1968, 10).

Лютнева революція в Петрограді і початок національної революції в Києві не зупинили Першу світову війну, на фронтах якої деякий час ще залишалися мільйони чоловіків, однак ці події повністю зняли всі

обмеження мобільності для громадян. Для колишніх підданих імперії питанням тепер було визначення своєї лояльності до політичних режимів, які вели боротьбу за спадок держави Романових. Єврейське населення українських земель очевидно не було монолітним в цих подіях, євреї опинилися в складі армій чи були політичними прихильниками різних політичних сил.

Висновки. Перша світова війна не відкрила епоху масових міграцій для населення українських земель, але запропонувала нові сценарії залучення до мобільності. Мобілізація мільйонів до армії, трудова мобілізація на підприємства, які переходили на військові рейки, а також переміщення населення з прифронтових територій і біженство стали ключовими факторами між 1914 та 1917 рр. Біженство стало новим явищем, на яке звертали увагу сучасники, мусили реагувати політики, а в регіонах куди прибували біженці з'являлося чимало ініціатив знизу, які в різний спосіб допомагали переселенцям. В той же час, реакцією могли бути і підозри до тих груп, які представлялися нелояльними, а шпигуноманія набирала обертів. Жертвами таких звинувачень нерідко виглядали єврейські піддані імперії, для яких Харків також був відділений справжнім жупелом єврейських інтелектуалів пізньої імперії – Смоугою осілості. Місцева єврейська спільнота, в першу чергу її економічна еліта, всіляко доводили свою лояльність – відкриваючи збори на допомогу армії та медичні заклади, орієнтовані на роботу з пораненими. Єврейське населення Харкова постійно зростало з 1870-х рр., і на початку Великої війни вже існували усталені моделі поведінки для кожного, хто сповідував юдаїзм і мав намір опинитися у «внутрішній губернії». З 1914 р. ситуація представляла собою певний юридичний казус, коли уряд тимчасово дозволив євреям з прифронтових територій виїжджати за межі Смоуги осілості, з іншого боку модна спостерігати, що на місцях бюрократичні процедури залишалися чинними. Євреї які прибували до Харкова, стандартно наводили докази легальності своїх намірів, і згадки про війну виглядали тлом у їх зверненнях до влади.

Подяка. Автор висловлює вдячність редакційній колегії за роботу з текстом та рецензентам за їх поради, які допомогли змінити і покращити текст.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Abramson, H. (1999). *Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920*. Cambridge: Harvard University Press.

Аронсон, Г. (1968). *Єврейська громадськість у Росії у 1917-1918 рр.* у Книзі про російське єврейство, 1917-1967. Нью-Йорк: Союз російських євреїв [російською мовою].

Біженець. (1915). 2. [російською мовою].

Біженець. (1915). 3. [російською мовою].

Біженець. (1915). 4. [російською мовою].

Біженець. (1915). 6. [російською мовою].

Біженець. (1915). 7-8. [російською мовою].

Біженець. (1915). 9-10. [російською мовою].

Бондарев, А. (2020). Харків в роки Першої світової війни [російською мовою].
<https://moniacs.kh.ua/ru/o-lazaretah-ranenyh-bezhentsah-i-yuliuse-kenige/>,
<https://moniacs.kh.ua/ru/fanni-shenfogel-zabytoe-imya-v-istorii-harkova/>

Cretu, D. (2024). «War is destructive, but it reconstructs anew...» Refugee Education and State Consolidation in Imperial Austria during the First World War. *Nationalities Papers*. 1-17.

Герасимов, Т. (2019). «Принесені війною»: «прийшли люди» в містах Правобережної України, 1914–1917. *Україна Модерна*.
<https://ua moderna.com/md/gerasymov-ww1/>

Державний архів Харківської області. ДАХО. ф. 4. оп. 177. спр. 42.

ДАХО. ф. 18. Харківське губернське присутствіє. Відділ з облаштування біженців. Оп. 21. Спр. 1.

ДАХО. ф. 18. Харківське губернське присутствіє. Відділ з облаштування біженців. Оп. 21. Спр. 3.

ДАХО. ф. 18. Харківське губернське присутствіє. Відділ з облаштування біженців. Оп. 21. Спр. 104.

Estraikh, G. (2005). *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism*. New York: Syracuse University Press.

Gatrell, P. (2016). «Refugees – What's Wrong with History?» *Journal of Refugee Studies* 30 (2). 170–89.

Зінгман, К. (2014). Еденія: У місті майбутнього. Передмова Йоханана Петровського-Штерна. *Judaica Ukrainica*, 3. 231-255.

Kravchenko, V. (2023). *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital*. New York: Berghahn Books.

Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). (1927). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Харків: Центр. стат. управління УСРР.

Лазанська, Т. (2009). Становище біженців України в роки першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 16, 196-240.

Meir, N. (2010). *Kiev, Jewish Metropolis: a History, 1859-1914*. Bloomington: Indiana University Press.

Обчислення населення міста Харкова та його передмість 10 травня 1916 р. (1917). Харків.

Шехтман, І. (1968). *Єврейська громадськість в Україні у 1917-1919 рр.* у Книзі про російське єврейство, 1917-1967. Нью-Йорк: Союз російських євреїв [російською мовою].

Чорний, М. (2015). Велике місто в роки Першої світової війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 20, 54-59.

Zavadivker, P. (2024). *A Nation of Refugees: Russia's Jews in World War I*. Oxford: Oxford University Press.

References

- Abramson, H.** (1999). *Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920.* Cambridge: Harvard University Press.
- Aronson, H.** (1968). *Yevreiska hromadskist u Rosii u 1917-1918 rr. u Knyzi pro rosiiske yevreistvo, 1917-1967.* Niu-Iork: Soiuz rosiiskykh yevreiv
- Bizhenets. (1915). 2. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 3. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 4. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 6. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 7-8. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 9-10. [rosiiskoiu movoiu].
- Bondarev, A. (2020). *Kharkiv v roky Pershoi svitovoi viiny* [rosiiskoiu movoiu].
- Cretu, D.** (2024). «War is destructive, but it reconstructs anew...» *Refugee Education and State Consolidation in Imperial Austria during the First World War.* Nationalities Papers. 1-17.
- Herasyimov, T.** (2019). «Pryneseni viinoiu»: «pryishli liudy» v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy, 1914–1917. *Ukraina Moderna.* <https://uamoderna.com/md/gerasymov-ww1/>
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, DAKhO. f. 4. op. 177. spr. 42.
- DAKhO. f. 18. *Kharkivske hubernske prysutviiie. Viddil z oblashtuvannia bizhentsiv.* Op. 21. Spr. 1.
- DAKhO. f. 18. *Kharkivske hubernske prysutviiie. Viddil z oblashtuvannia bizhentsiv.* Op. 21. Spr. 3.
- DAKhO. f. 18. *Kharkivske hubernske prysutviiie. Viddil z oblashtuvannia bizhentsiv.* Op. 21. Spr. 104.
- Estraiikh, G.** (2005). *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism.* New York: Syracuse University Press.
- Gatrell, P.** (2016). «Refugees – What's Wrong with History?» *Journal of Refugee Studies* 30 (2). 170–89.
- Zinhman, K.** (2014). *Edeniia: U misti maibutnoho. Peredmovia Yokhanana Petrovskoho-Shterna. Judaica Ukrainica,* 3. 231-255.
- Kravchenko, V.** (2023). *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital.* New York: Berghahn Books.
- Natsionalnyi sklad silskoho naseleattia Ukrainy (za natsionalnistiu hospodariv). (1927). *Poperedni pidsumky Vsesoiuznoho perepysu naseleattia 1926 r.* Kharkiv: Tsentr. stat. upravlinnia USSR.
- Lazanska, T.** (2009). *Stanovyshche bizhentsiv Ukrainy v roky pershoi svitovoi viiny. Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st. 16,* 196-240.
- Meir, N.** (2010). *Kiev, Jewish Metropolis: a History, 1859-1914.* Bloomington: Indiana University Press.
- Shekhtman, I.** (1968). *Yevreiska hromadskist v Ukraini u 1917-1919 rr. u Knyzi pro rosiiske yevreistvo, 1917-1967.* Niu-Iork: Soiuz rosiiskykh yevreiv [rosiiskoiu movoiu].
- Chorny, M.** (2015). *Velyke misto v roky Pershoi svitovoi viiny. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.* 20, 54-59.
- Zavadivker, P.** (2024). *A Nation of Refugees: Russia's Jews in World War I.* Oxford: Oxford University Press.

Kharchenko A. JEWISH REFUGEES IN KHARKIV DURING THE GREAT WAR: THE (IN)VISIBLE PALE OF SETTLEMENT

Abstract

Introduction. At the time of World War I, which ended in political catastrophe for the Russian Empire and was followed by revolutions, the Jewish population was one of the key actors in the processes in Ukrainian lands. Restrictions on Jewish mobility within the empire at that time appeared to be an anachronism, and political changes to legalized internal migration, which had been active since the mid-nineteenth century. The Great War disrupted the usual migration flows to the Kharkiv province, for the first time marking Polish and Belarusian lands, as well as the Baltic provinces, on the map of migration. However, until the revolution refugees were subject to a bureaucratic procedure that required them to justify their stay in the city. **The research aim** is to examine the mobility of Jewish refugees to the Kharkiv province and administrative center in the period of the Great War. **The new approach** lies in its rethinking of the issue in the literature regarding the abolition of the Pale of Jewish Settlement at the outbreak of the war, which, in the case of Kharkiv, is not confirmed by the sources. **Conclusions.** The Great War served as an intention for the removal of restrictions on the Jewish community, particularly regarding mobility. However, it was only the fall of the regime and the revolutionary events that brought this process to the end. By that time, thousands of Jews had found themselves in the Kharkiv province and its city. They are still subject to bureaucratic procedures regarding their stay outside the Pale of Settlement, as well as suspicions of political disloyalty. They were refugees from the war or forcibly displaced from frontline territories, Jews had to find legal reasons for their stay in the city. At the same time, for many Jews, the war became an opportunity to move to a large city with its opportunities. It was a path that Jewish migrants had been taking for half a century before the war.

Keywords: Jews, Pale of Settlement, Kharkiv, First World War, Refugees.

Charchenko A. ŻYDOWSCY UCHODŹCY W CHARKOWIE W CZASIE WIELKIEJ WOJNY: (NIE)WIDZIALNA STREFA OSIEDLENIA

Streszczenie

Wprowadzenie. W okresie I wojny światowej, która zakończyła się polityczną katastrofą Imperium Rosyjskiego i której następstwem były rewolucje, ludność żydowska była jednym z kluczowych aktorów procesów zachodzących na ziemiach ukraińskich. Ograniczenia mobilności Żydów w obrębie imperium w tym czasie wydawały się anachronizmem, a zmiany polityczne doprowadziły do legalizacji migracji wewnętrznych, które rozwijały się już od połowy XIX wieku. Wielka Wojna zakłóciła dotychczasowe kierunki migracji do guberni charkowskiej, po raz pierwszy wpisując ziemie polskie i białoruskie oraz gubernie bałtyckie na mapę migracji. Jednak aż do rewolucji uchodźcy podlegali procedurom biurokratycznym wymagającym uzasadnienia ich pobytu w mieście. **Cel badań** polega na zbadaniu mobilności żydowskich uchodźców do guberni charkowskiej i jej centrum administracyjnego w okresie Wielkiej Wojny. Nowatorstwo podejścia polega na ponownym przemyśleniu obecnego w literaturze przedmiotu poglądu o zniesieniu strefy osiedlenia Żydów wraz z wybuchem wojny, co w przypadku Charkowa nie znajduje potwierdzenia w źródłach. **Wnioski.** Wielka Wojna stała się impulsem do znoszenia ograniczeń wobec społeczności żydowskiej, zwłaszcza w zakresie mobilności. Jednak dopiero upadek reżimu i wydarzenia rewolucyjne doprowadziły ten proces do końca. Do

tego czasu tysiące Żydów znalazły się na terenie guberni charkowskiej i jej miasta stołecznego. Nadal podlegali oni procedurom biurokratycznym dotyczącym pobytu poza strefą osiedlenia, a także podejrzaniom o polityczną niełojalność. Jako uchodźcy wojenni lub osoby przymusowo przesiedlone z terenów przyfrontowych musieli znajdować prawne podstawy swojego pobytu w mieście. Jednocześnie dla wielu Żydów wojna stała się okazją do przeniesienia się do dużego miasta i skorzystania z oferowanych przez nie możliwości. Była to droga, którą migranci żydowscy podążali już przez pół wieku poprzedzające wybuch wojny.

Słowa kluczowe: *Żydzi, strefa osiedlenia, Charków, I wojna światowa, uchodźcy.*

Статтю надіслано до редколегії 26.04.2026 р.

Статтю рекомендовано до друку 20.05.2026 р.

УДК 930(477):329.17(477)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112113>

Ковальчук Іван,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
Університету імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-2866>
ResearcherID: <https://www.researcherid.com/H-5072-2016>

МІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОПАГАНДИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

*Метою статті є висвітлення основних етапів формування російської міфологізації власної та української історії й використання сконструйованих міфів у своїй пропаганді впродовж попереднього періоду та в умовах збройної агресії і повномасштабного вторгнення в Україну. **Методологія дослідження.** У процесі підготовки цієї публікації нами були використані ряд взаємопов'язаних методологічних принципів, підходів і методів. Зокрема, культурологічний та системний підходи. Також методи аналізу та синтезу для розкриття змісту ряду ключових понять. **Наукова новизна** полягає у структурному розгляді формування російських історичних міфів і власне процесу міфологізації російської та української історії. Розкрито історичний розріз російського «викрадення» української історії, її підміна та фактичне заперечення самих понять «українська нація» та «українська історія», що безпосередньо вилилося у повномасштабну військову агресію проти нашої Батьківщини. **Висновки.** Міфологізація історії є одним із ключових інструментів російської пропаганди в умовах російсько-української війни. Її сутність полягає не лише у фальсифікації окремих історичних фактів, а й у створенні цілісної псевдоісторичної картини, покликаної легітимізувати імперські претензії Росії на українські землі, заперечити самостійність української нації та поставити під сумнів право України на власну державність. Російський історичний міф, сформований ще в імперський період і частково трансформований у радянській історіографії, ґрунтується на уявленні про «спільне походження», «єдиний народ», «історичну єдність» та нібито природну належність України до російського політичного й культурного простору. У сучасних умовах ці міфологеми набули виразно агресивного й мобілізаційного характеру. Вони використовуються не лише для впливу на масову свідомість російського суспільства, а й для ідеологічного обґрунтування анексії Криму, війни на Донбасі, повномасштабного вторгнення 2022 р. та спроби знищення української державності. Особливо небезпечно є підміна історичної реальності пропагандистськими конструкціями, у яких Україна постає не як суб'єкт власної історії, а як штучне утворення, створене зовнішніми силами або радянською владою.*

Ключові слова: історія, історіографія, міф, міфологізація, пропаганда, російсько-українська війна, Україна.

Постановка проблеми. Становлення європейської історичної науки зумовило сепарування наукової та ненаукової історії. В основі останньої традиційно були закладені оповідь, опис або ж власне міф. Проте це питання виявилось складнішим за своєю суттю, оскільки концептуалізація національних історіографій східноєвропейських народів у XIX – початку XX ст. співпала з формуванням національних й історичних міфів цих спільнот, що прямим чином вплинуло на загальне уявлення про спільне минуле – міфи «підживлювали» наукові історичні дослідження, а в наукових опусах, нерідко ірраціональними аргументами, пояснювали засадничі основи національного буття і державотворчі прагнення. Перебіг складних історичних подій XX ст., їх подальший аналіз та осмислення, раціоналізація наукової історії, як засвідчила практика, не позбавили міфу впливу на ідеї та свідомість самих істориків і безпосередніх споживачів їхнього продукту.

Старі міфи зазвичай «оживають» у періоди соціальних потрясінь і катаклізмів. Розпад Радянського Союзу, формування незалежних держав спричинили у політичного керівництва та частини культурної і наукової еліти Російської Федерації зворотню реакцію – прагнення відновити попередній status quo. І саме незалежність України перетворилася чи не на основний їхній «головний біль». Ідеологічним обґрунтуванням цього прагнення стали імперські міфи, датовані попередніми століттями, та дещо модифіковані до сучасних викликів. У цих міфах українці не становлять окремої національної спільноти, а виступають частиною великої російської нації. Тому й українська державність у попередні та сучасний періоди визначається як нелогічний збіг обставин. Власне таке псевдо історичне бачення й імперське прагнення Володимира Путіна та його оточення спричинили агресію проти України в 2014 р. і повномасштабне військове вторгнення у 2022 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Відповідно до теми, структури та змісту статті, використанні при її написанні історіографічні напрацювання і джерела поділяються на декілька груп.

Першу групу складають узагальнюючі праці, в яких дається визначення понять «міф» та «історичний міф» (Арцишевський, 2011, Судин, 2014, Ясь, 2009).

Другу групу формують дослідження, що висвітлюють етапи формування і функціонування російських історичних міфів і процесу міфологізації російської та української історії. Опис та аналіз російських історичних міфів здійснив у своїй праці «Російські історичні міфи» американський вчений Едвард Кінан (Кінан, 2001). Важливим для розуміння суспільного та ідеологічного контексту питання становлення російського історіописання і створення ключових історичних міфів є дослідження Сергія Плохія «Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні» (Плохій, 2024). Автор ретельно прослідкував усі етапи вказаних

процесів і зробив ряд ключових узагальнень, одне із яких – війна Росії проти України є закономірною, оскільки без України Росія не може претендувати на статус наддержави або, кажучи простіше, відновити свою імперію. У роботі «Російсько-українська війна: повернення історії» С. Плохій, серед іншого, аналізує ключові пропагандистські прийоми та тези ворожої сторони, використані ще за довго до безпосереднього початку активних бойових дій (Плохій, 2023.).

Нами також було опрацьовано частину наукового доробку американського дослідника Тімоті Снайдера. Своєрідним «науочним посібником» із розбору ключових елементів сучасної російської пропаганди та інформаційної політики є збірка лекцій, інтерв'ю і публічних виступів автора у 2013–2014 рр. під назвою «Українська історія, російська політика, європейське майбутнє» (Снайдер, 2014). У праці «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999», яка принесла популярність досліднику на теренах Східної Європи, Т. Снайдер прослідковує націє- і державотворення вказаних народів із впливом чи, правильніше кажучи, перешкоджанням цим процесам Росії (Снайдер, 2012).

Здійснений короткий історіографічний та джерельний огляд не ставив мети охопити всі залучені до написання даної статті опрацьовані матеріали. Нами було охарактеризовано власне ключові та основні праці, що визначили структуру та зміст цієї розвідки.

Методологія дослідження. У процесі дослідження становлення і функціонування російських історичних міфів, які виявилися імперськими за своїм змістом, нами були використані ряд взаємопов'язаних методологічних принципів, підходів і методів. Культурологічний підхід дозволив визначити загальні характеристики понять «міф» та «історичний міф» й описати процес формування і застосування російських історичних міфів. Системний підхід допоміг при розгляді російської міфологізації української історії, оскільки постала необхідність висвітлити витoki та безпосередній подальший перебіг вказаного явища. Методи аналізу та синтезу були застосовані для розкриття змісту таких понять: «давньоруська народність», «братні народи», «один народ», адже вони є одними з ключових у російській міфологізації історії.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних етапів формування російської міфологізації власної та української історії й використання сконструйованих міфів у своїй пропаганді впродовж попереднього періоду та в умовах збройної агресії і повномасштабного вторгнення в Україну.

Виклад основного матеріалу. Питання розуміння понять міфу та міфологізації перебуває більше в царині філософії, літературознавства та психології, ніж історії, адже їх упродовж тривалого часу вивчали вчені різних наукових напрямків, підходів і шкіл. Поняття міфу є досить складним і структурованим в своєму описі. Узагальнено та дещо схематично зазначимо лише, що міф є першою та найдавнішою формою історичного

мислення, яка вибудовує цілісне представлення минулого, поєднуючи природне та надприродне, реальне та ідеальне, об'єкт та його образ, індивідуума й соціум та ін. Основою для міфу є також колективне переживання у масовій свідомості, що стає способом тлумачення дійсності шляхом продукування образів, які ототожнюються із окремими явищами реального світу (Ясь, 2009, с. 759). У розрізі історичного буття варто погодитися також із тим, що міф – це смислове поле, що в ньому утворюються і відтворюються уявлення членів суспільства чи певної соціальної групи про минуле цієї групи, які мають сакральний характер (Судин, 2014).

Міф і міфологізація постають чинниками першого із трьох історичних типів світогляду – міфологічного. Традиційний підхід до вивчення формування світогляду передбачає лінійно-стадійне розуміння його історичних типів: міфологічного – релігійного – філософського чи наукового (Арцишевський, 2011, с. 155). Візьмемо на себе сміливість зазначити, що сучасний етап існування людства певним чином спростовує вказане розуміння. Ті, здавалося б, абсолютно абсурдні й нелогічні приклади пропагандистської та інформаційної продукції, які сьогодні знаходять свого далеко непоодинокого реципієнта, засвідчують фактично одночасне співіснування в людському світобаченні міфологічного, релігійного та наукового компонентів¹. Тобто раціональне начало не витіснило первинну ірраціональну основу світогляду, та власне, буття людини, а співжилося із нею і лише почасти її перекирлю.

Історію ж цікавить часова ідентифікація міфологічної моделі людського індивідуального та колективного світобачення. Під колективним міфологічним світобаченням у даному випадку розуміється її, так би мовити, вища стадія – формування національного та історичного міфів як чинників націєтворення.

Національні та історичні міфи за своєю функцією легітимізують буття нації, наділяють її статусом та престижем, формують національну солідарність. Варто наголосити, що національний та історичний міфи відрізняються від самого поняття історичної науки, оскільки вони існують паралельно, в чомусь впливають та взаємодіють одне з одним, але мають

---

¹ Для підтвердження наведемо декілька подібних тверджень, які спромоглася утвердити російська пропаганда, починаючи ще з 1990-х років. Проголошувалося, що Україна взагалі не держава, але водночас українська держава (чи київський режим – авт.) утискає росіян в Україні; українська мова – взагалі не мова, а сполонізований варіант «руського язика», але росіян в Україні примушували розмовляти українською; і взагалі українці – це не нація, але всі українці – це націоналісти, зокрема бандерівці. **Снайдер, Т.** (2014). Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. Київ: Дух і літера, с. 9.

різну мету – національний та історичний міфи формують не факти, а їхнє емоційне та ціннісне забарвлення.

Національна та історична міфотворчість «бездержавних народів» безпосередньо пов'язана із процесом націєтворення XIX – початку XX ст. Створення власних національних та історичних міфів європейськими націями як державними, так і бездержавними, припало на період романтизму як провідного напрямку не лише літератури та філософії, а власне світоглядної орієнтації, яка пропагувала сприйняття світу за посередництва мистецтва. Національний міф в історичній ретроспективі виявився річчю корисною і навіть необхідною в багатьох аспектах суспільно-політичного життя.

Зосередимо свій погляд власне на Східній Європі. Абсолютна більшість сучасних східнослов'янських і сусідніх із ними неслов'янських націй перебували у складі двох імперій – Австрійської та Російської. У цих великих поліетнічних утвореннях також відбувалося створення національних та історичних міфів, але цей процес здійснювався на принципово іншій основі та з відмінною метою – прищепити меншим націям і народам відчуття власної національної і державної неповноцінності та необхідності перебувати в імперській орбіті сильнішого сусіда.

Так, слов'янофільству росіян були притаманні риси експансіонізму та нетерпимості, схожі в своїй основі на пруський пангерманізм. А ось німецький етнос в Австрійській/Австро-Угорській імперії змушений був відмовитися від крайнощів пангерманізму, оскільки австрійці, представники титульної нації, складала лише близько 1/7 населення держави. Водночас чеській, словацькій, хорватській, українській та білоруській національним ідеям, які також мали слов'янофільські елементи, були притаманні риси толерантності, виваженого ставлення до інших націй, які проживали на їхній території (Гирич, 2000, с. 49).

Британський історик та політолог Ендрю Вілсон виділив для української та білоруської спільнот такі історичні наративи й міфи: міфи батьківщини, давнини й загального походження, національного відродження. Також він стверджує, що українська та білоруська національні історіографії відстоюють тезу про демократичність, демотичність та європейськість їхніх націй (Wilson, 1998, pp. 25–26).

Таким чином, формування національних та історичних міфів одних етнічних спільнот безпосередньо впливає, подекуди витісняє чи безпосередньо «бореться» із наративами та міфами інших, як правило сусідніх, етносів чи національних спільнот. У нашому випадку, саме московські/російські національний та історичний міфи витісняли й підміняли український національно-історичний простір, водночас послідовно підважуючи його та прагнучи до його деконструкції.

Російський історичний міф. У масовій свідомості пересічних росіян і представників державної еліти як сьогодні, так і упродовж щонайменше останніх декількох століть вкоренилася думка (історичний міф за своєю суттю), що їхні держава та нація були започатковані в Києві, коли він був столицею середньовічної держави, яка згодом в історіографії отримала назву Київська Русь. Цей історичний міф, що планомірно формувала московська/російська правляча верхівка та патріотично орієнтована еліта, став фундаментом їхньої державницької ідеології і політичної нації.

Проте з точки зору наукової історії, наявні ряд неспростовних фактів, що «підважують» описаний конструкт. Зокрема, на думку відомого американського дослідника історії середньовічної Росії Едварда Кінана, не простежується суттєвого континуїтету між Київською Руссю та Великим Московським князівством XIV–XV ст. Ба більше, часи «монголо-татарського іга», не були відхиленням від магістрального шляху розвитку російської історії, як стверджує «традиційна» російська історіографія, а стали періодом, у який і закладалися основи її політичної культури. Це означає, що початок власне російської історії датується XIV–XV ст. (Кінан, 2001, сс. 9–10).

Такої ж думки дотримується сучасний український та американський історик Сергій Плохій. Він зауважує: «Незважаючи на все те, що можна прочитати в книжках чи почути в офіційних виступах, Росія, особливо за європейськими стандартами, є відносно молодою державою. Офіційно історія її незалежності бере свій відлік менш ніж шістсот років тому, в 70-х роках XV століття, коли Іван III, перший володар Великого Московського князівства, який “приміряв” титул царя, кинув виклик созеренітету монгольських ханів» (Плохій, 2024, с. 4).

Тому російське історіописання, фактично є нічим іншим як вмілою фальсифікацією та спланованою міфологізацією. Про самі російські історичні міфи Е. Кінан стверджує: «Вони набули форм, у яких ми їх знаємо і любимо, переважно у XIX ст. чи трохи раніше, й не зазнали суттєвих змін у комуністичній історіографії, якщо не зважати на деяке зміщення наголосів (за яке, втім, порядні історики платили високу ціну)» (Кінан, 2001, с. 15). Про це «деяке зміщення наголосів» ми зазначимо дещо згодом.

І далі вчений перераховує «неповний перелік російських національних та історичних міфів»:

– Московська держава, основа та шаблон для наступних Російської і радянської імперій, виникла навколо Московської держави XIV ст. як основна та пряма спадкоємниця політичної та національної спадщини Київської держави.

– Усвідомлення даної спадкоємності й прагнення відтворення колишньої єдності Київської держави домонгольських часів спричини

першу московську «вилазку» на сусідні руські князівства, яка отримала назву «збирання руських земель».

– Московські князі «стали» провідниками всієї російської нації (до якої росіяни «традиційно» зараховують, якщо немає окремого застереження, українців і білорусів), що обумовлено їх провідною роллю у боротьбі проти «монголо-татарського іга».

– Боротьба, як національно-визвольна, так і загарбницька московської політичної верхівки отримала значні «дивіденди» від співпраці з національною православною церквою, яка виступала втіленням візантійської культурної традиції – церковної та політичної.

– Російська православна церква виступила «промоутером» ідеї Московії як третього Риму, спадкоємниці всесвітньо-історичної відповідальності християнського царства.

– Симбіоз ідеї антиатарської боротьби з християнською місією надихнув перше значне московське завоювання неруських територій – Казані та Астрахані в середині XVI ст.

– Подальше завоювання і приєднання білоруських і українських земель стали виразом ностальгії за втраченою єдністю київського періоду, проте таку експансію надихала також релігійна занепокоєність долею православного населення вказаних земель (Кінан, 2001, с. 18).

Згідно з концепціями російських істориків XIX ст. процес «возз'єднання Русі», тобто територіальне, політичне та культурне повернення українського та білоруського народів, уже в рамках чинної тоді Російської імперії, на середину саме XIX ст. можна було вважати майже завершеним (Плохій, 2023, сс. 29–30).

Якщо розглядати дієву сторону цього питання, то відомо, що утвердження власних історичних міфів загалом здійснюється засобами освіти та пропаганди. І традиційно, російська держава, у різних її формаціях, вкладала у пропагандистські ресурси значні кошти. Їй треба визнати, почасти, це давало для неї позитивні результати. Як вказує американський дослідник Тімоті Снайдер, росіяни засвідчили дієвість своєї пропаганди. «Вони дуже постмодерні. Вони байдужі до суперечностей. <...> А євразійський погляд на історію – це коли ти дивишся на неї як на вмістилище цікавих речей, із яких можна вихоплювати те чи те. Тому нині це “Новоросія”, а завтра може бути пакт Молотова-Ріббентропа. Ніколи наперед невідомо, що буде далі» (Снайдер, 2014, с. 49).

Російська міфологізація української історії. Ключовою для російської міфологізації української історії стала ідея про те, що українці насправді не окремий народ/нація, а певне східнослов'янське відгалуження чи у формі полонізованого або германізованого політичного проекту (радикальний, шовіністичний варіант), чи такий собі молодший брат, який в

певні історичні періоди намагався реалізувати свій державницький проєкт (більш поміркований варіант).

Перший варіант постав у період Російської імперії, коли українці перебували в бездержавному стані. Другий Президент України Леонід Кучма в своїй загальновідомій праці «Україна – не Росія», назва якої з часом стала мемом, із цього приводу вказував: «В Росії старій, аби бути росіянином, досить було мати російську самосвідомість і бути православним. Малось на увазі, що великоросам, малоросам та білорусам однаково притаманна така самосвідомість і тому вони росіяни уже за визначенням» (Кучма, 2004, с. 17).

Другий варіант цієї ідеї сягає корінням періоду повоєнного Радянського Союзу, коли Радянська Україна мала хоча б формальні ознаки квазідержавності та представництво на міжнародній арені. Цей варіант подавався дозвано, без вираженого російського великодержавницького шовінізму. «Історичним підґрунтям» національної та державної неповноцінності українців без росіян стала концепція «давньоруської народності», яка набула поширення у радянській історичній науці з початку 1950-х рр. А після виходу тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» ця концепція набула офіційного статусу, що безумовно негативно вплинуло на об'єктивність майбутніх історичних досліджень. (Юсова, 2004, сс. 275–276). Мету такої радянської «версії» української історії, історик та політолог Роман Сольчаник, пояснює прагненням зробити українців, разом із росіянами та білорусами, головними партнерами в утриманні радянської імперії (Грицак, 2011, с. 264). Саме в цьому полягає ключова та принципова відмінність радянського та сучасного російського, а фактично старого імперського бачення і подання української історії – в першому випадку за українцями визнавався статус одних, хоч і не основних, із будівничих держави, у другому – українці лише «ресурс» в умілих руках.

Що ж до самої ідеї «безнаціональності українців» і бездержавності України, то, як ми знаємо, вона не має нічого спільного з історичною реальністю: центром і державотворчим ядром східнослов'янської державності був Київ, оскільки саме сюди з Новгороду прибула та насильно утвердилася при владі династія Рюриковичів. Згодом саму назву держави в дещо модифікованому варіанті запозичило Московське царство у період правління Петра I. Прикметним є те, що «ідеологічними будівничими» молодій Російській імперії стали освідченні вихідці з України, зокрема духовенство та викладачі Києво-Могилянської академії – Феофан Прокопович, Матвій Яворський, Феофан Яновський та ін. Принагідно варто зазначити, що до середини XVIII ст. більшістю керівників Російської православної церкви були українці – із 127 архієреїв, які в 1700–1762 рр. займали російські кафедри, 70 були українцями, 47 – росіянами, решта – представниками інших національностей (Володько, 2011).

Із падінням Радянського Союзу, та проголошенням незалежності його колишніми республіками, розпочався новий етап відносин Росії із її «братніми» і не тільки, народами. У 1990-х та на початку 2000-х рр. усі колишні республіки СРСР, які тепер мали статус незалежних держав, охопила системна економічна криза. Виключення складають лише країни Балтії, де перехідний період від планової економіки до ринкових відносин відбувався пришвидшеними темпами, й з менш глибоким падінням. Для незалежної Російської Федерації економічну ситуацію ускладнювала внутрішньополітична криза, яка досягла кульмінації на початку жовтня 1993 р., й фактично призвела до узурпації влади тодішнім президентом Борисом Єльциним, а також дві війни з незалежною Чеченською Республікою Ічкерія, які в самій Росії прийнято називати «чеченськими війнами» (1994–1999 та 1999–2009). Вказані процеси та проблеми не дали змоги російському керівництву спрямувати необхідні ресурси та сфокусувати увагу на, як згодом висловляться російські пропагандисти та політики, «українському питанні». Проте ні російська офіційна пропаганда, ні риторика чинних російських політиків і заяви окремих діячів культури та науки (наприклад, О. Дугіна, В. Жириновського, Ю. Лужкова, О. Солженіцина та ін.) не залишали «в спокої» питання розпаду СРСР та отримання незалежності колишніми «російськими колоніями», зокрема й Україною.

«Без України Росія більше не імперія, але якщо вона підкупить, а згодом – підпорядкує собі Україну, то автоматично перетвориться на імперію» – так писав в одній із своїх аналітичних статей 1994 р. американський політик і політолог Збігнев Бжезінський. Приблизно ж у цей самий час Е. Кінан припустив: якщо розпад СРСР дійсно є рівнозначним розпаду Російської імперії, то це призведе до війни між Росією та Україною (Плохій, 2024, с. 293). Показовою у цьому відношенні є заява В. Путіна під час його щорічного послання Федеральним зборам у 2005 р., де він назвав крах Радянського союзу «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття» (Путін назвав розпад СРСР «катастрофою», 2005). Таке висловлювання давало підстави зрозуміти, що миритися із ситуацією і залишати чинним вказаний стан справ він не збирається.

Наступним «ностальгічним одкровенням» російського президента, який планомірно перетворювався на диктатора, став виступ на Мюнхенській конференції з безпеки (MSC) у лютому 2007 р. Міжнародні та вітчизняні експерти охарактеризували його як найрізкішу зовнішньополітичну промову очільника Кремля за попередні пів століття, після експресивних спічів Микити Хрущова. Світова громадськість та фахівці-міжнародники всерйоз заговорили про оголошення другої «холодної війни». Структурними елементами путінського виступу було використання історичних паралелей та жонгливання виокремленими фактами – улюблений прийом

інструменталізаторів і міфологізаторів історії. Так, окрім всього іншого Путін відзначив: «Росія – країна з більш ніж тисячолітньою історією, і практично завжди вона користувалася привілеєм проводити незалежну зовнішню політику. Ми не збираємося зраджувати цій традиції і сьогодні» (Лашенко, 2021).

З нашого попереднього розгляду зрозуміло, що ця теза має дуже не багато спільного з справжньою історією Росії.

Дуже швидко саме сучасна незалежна Україна стала «центром» путінської геополітики. Т. Снайдер із цього приводу висловлюється так: «З якихось причин Путін завжди надто емоційно ставився до України» (Снайдер, 2014, с. 13). Як відзначають дослідники, вперше Путін публічно звернувся до старої імперської тези, що росіяни та українці один народ у 2013 р., під час візиту до Києва з нагоди святкування 1025-річчя хрещення Київської Русі (Плохій, 2023, с.168). «Ми розуміємо сьогоднішні реалії. У нас є і український народ, і білоруський народ, й інші народи, і ми з повагою ставимося до цієї спадщини, однак в основі лежать, безумовно, наші спільні духовні цінності, які роблять нас єдиним народом» (Плохій, 2024, с. 279).

Переломним моментом путінської політики щодо України стали події революції Гідності 2013–2014 рр. і подальша зміна політичного режиму. Анексія Криму, сепаратистський рух і початок бойових дій на Сході України, так званий проєкт «Новоросія» стали наслідками імперської та націоналістичної пропаганди, побудованої на російській міфологізації української історії із кінця XVIII ст. Зупинення сепаратистських настроїв і локалізація бойових дій в частині Донецької і Луганської областей наприкінці 2014 – на початку 2015 рр. сприяли внутрішньополітичній стабілізації в Україні й водночас руйнуванню російських пропагандистських схем. Проте беззастережно «складати зброю» ворожа сторона наміру аж ніяк не мала.

Найновішою варіацією, таким собі апгрейдом, ідеї про «безнаціональність» і бездержавність України, саме під виглядом національної та державної єдності українців і росіян стала стаття Путіна під назвою «Про історичну єдність росіян та українців», опублікована двома мовами 12 липня 2021 р. на офіційному сайті президента держави-агресора. Перед тим як вдатися до короткого коментаря її ключових тез, зазначимо, що цю «працю» не варто розцінювати лише як «суміш параноїдальних і конспірологічних уявлень» – так відреагував на подібні, ще попереднього часу «думки» російського очільника історик Кирило Галушко (Путін написав статтю з історії України. Знову доводить тезу про «один народ», 2021). Перебіг подальших трагічних подій вітчизняної історії засвідчує, що це була не просто чергова беззмістовна шовіністична прокламація кривавого диктатора, а така собі ідеологічно-пропагандистська артпідготовка

повномасштабної війни проти України з метою знищення її державності та національної ідентичності.

У середовищі істориків та політологів ця прокламація не викликала особливо нових вражень. Ще 2014 р. Т. Снайдер так оцінював «історичну візію» Путіна: «Але справжня слабкість зовнішньої політики Путіна – це припущення, що насправді Україна не є державою. Це припущення глибше за політику чи пропаганду; це приклад емоції, що затьмарює розум» (Снайдер, 2014, с. 13). Стаття Путіна стала промовистою реінкарнацією імперського бачення української історії, де українців як окремої нації просто не визнавали. Історик та політолог Олексій Гарань з цього приводу зазначив: «... за Радянського Союзу українці та росіяни були не одним народом, а двома, хоча і братніми» (Спецоперація під назвою «стаття Путіна», 2021). Висновок, який слідує із цього «послання» один і безальтернативний: українська державність після 1991 р. це прикрий (для Путіна та його однодумців) і нелогічний збіг обставин, який поміж іншого породила зовнішня змова проти Росії, щоб ослабити її, не дозволивши досягнути історичної величі. Цими змовниками закономірно виступили ЄС та США, які «планомірно та наполегливо» підштовхували Київ до того, «щоб згорнути економічну співпрацю із Росією» (Путін написав статтю з історії України. Знову доводить тезу про «один народ», 2021). У цій тезі Путін виявив себе ще й послідовником марксистського вчення – історичну єдність народів бачає через економічну інтеграцію.

У цитованому фрагменті зі статті Путіна простежуються ще мінімум два так би мовити «вічні» аргументи російської імперської риторики: перший – про несамостійність та зовнішню залежність українського національного та державницького руху; другий – про бажання «недружніх сил» розвалити історичну Росію.

Щодо першого аргументу російського диктатора, то власне російська/радянська шовіністична пропаганда й публіцистика за попередній період «сконструювала» спеціальні терміни, якими таврувала діячів українського національного та державницького рухів, «прищеплюючи» їм несамостійність і зовнішню залежність. Мова йде про такі евфемізми як «мазепинці», «петлюрівці» та «бандерівці». В роки Другої світової війни радянська пропагандистська машина пішла ще далі, породивши унікальне кліше «українсько-німецькі націоналісти» (Ковальчук, 2021, с. 214). Принагідно варто зазначити, що дещо згодом сама ж радянська сторона від цього кліше й відмовилася, виявивши його безпідставність та абсурдність.

Другий «вічний» російський аргумент стосується наміру «недружного Заходу» розчленувати Росію. Звичайно міждержавні та зовнішньополітичні відносини є складним предметом дослідження, та й розгляд цього аспекту не передбачений тематикою нашої статті. Узагальнено зазначимо, що в певні історичні періоди саме «недружній Захід» був зацікавлений в збереженні

політичної і територіальної цілісності Росії/СРСР. Для підтвердження означеної тези наведемо наступну цитату: «“Ніхто не бажає бачити розпад Радянського Союзу”, – писав Джордж Буш-старший М. Горбачову в одному з листів у січні 1991 р. І він аж ніяк не намагався ввести радянського президента в оману. Буш та його адміністрація точно не прагнули знищити Радянський Союз» (Плохій, 2019, с. 209). Хід подій останніх чотирьох років також опосередковано доводить небажання лідерів цивілізованого світу спричинити не те, що розпад сучасної Росії, але навіть серйозного її економічного та політичного падіння.

За декілька днів до повномасштабного вторгнення в Україну, Путін розпочав заключний етап пропагандистської «артпідготовки», спрямованої на фальшування правомірності української державності. В одній із своїх промов він вказав: «Сучасну Україну цілковито створила Росія, точніше, більшовицька, комуністична Росія. Цей процес розпочався майже відразу після революції 1917-го, а Ленін та його соратники зробили це в надзвичайно жорстокий щодо Росії спосіб – відокремивши, відірвавши історично російську землю» (Промова Володимира Путіна про визнання ЛНР та ДНР, 2022).

Це ще один приклад зворотної логіки загальної російської пропаганди та кремлівського диктатора, зокрема. Тому що саме Росія, немає значення якого історичного періоду та політичного забарвлення – «біла», «червона» тощо якраз і була причиною припинення української державності, а незалежність українці отримували виключно завдяки власним зусиллям. Цей стійкий причинно-наслідковий зв'язок, використавши напрацювання американського історика та політолога Річарда Пайпса, відзначив у своєму історичному бестселері «Перетворення націй» Т. Снайдер: «Те, що Радянський Союз, створений у 1922 р., включав радянську Україну, було найважливішим результатом спроб створення незалежної української держави у 1918–1920 рр.» (Снайдер, 2012 с. 175).

Безпосередньо в день повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. було оприлюднене ще одне звернення Путіна, записане напередодні. В ньому він намагався обґрунтувати причини початку цієї війни, яку він назвав «спеціальною військовою операцією». Її мета визначалася у наступному: «Демілітаризувати й денацифікувати Україну, а також віддати під суд тих, хто вчинив численні криваві злочини проти мирних жителів, зокрема й проти громадян Російської Федерації» (Плохій, 2023, с. 172). Особливим цинізмом сповнене твердження диктатора про судові покарання для тих, хто вчинив криваві злочини. Сенс перших двох термінів зводився до наступного: демілітаризація означала позбавлення можливості України захистити себе, тобто свою державність; денацифікація витікала з попередніх тез російської пропаганди про неонацистські деякі добровольчі військові формування ще 2014 р., окремих українських політиків як неонацистів і оформилася у

загалом «неонацистський діючий київський режим», тому всі вони мали бути знищені або відправлені в табори, що практично зводилося до повалення діючого політичного режиму в Україні.

Так, за доволі абстрактними та нечіткими термінами на кшталт «спеціальна воєнна операція», «демлітаризація», «денацифікація», «звільнення Донбасу» Путін передбачає чітку та конкретну ціль – знищення української державності та приєднання до Російської Федерації українських територій у статусі звичайних адміністративно-територіальних одиниць, навіть без ознак автономних утворень, що мають багато російських територіальних суб'єктів. Це наглядно засвідчило процедурне включення ще восени 2022 р. чотирьох українських областей: Донецької, Луганської (оформленні як «республіки»), Запорізької та Херсонської до складу Російської Федерації на підставі проведених окупаційною владою псевдореферендумів. За межами здорового глузду є також той факт, що ні Донецька, ні тим паче Запорізька та Херсонська області не були тоді й не є нині повністю окупованими. Ця обставина виступає неспростовним аргументом щодо заяв про нібито реставрацію Радянського Союзу й ностальгії за його часами, оскільки, як уже зазначалося, у складі того федеративного утворення Україна мала статус окремої республіки, адміністративні кордони, елементи та символи квазідержавності. Новітня війна Росії проти України є нічим іншим як імперською експансією та не передбачає жодного з перерахованих атрибутів.

Висновки. Таким чином, міфологізація історії є одним із ключових інструментів російської пропаганди в умовах російсько-української війни. Її сутність полягає не лише у фальсифікації окремих історичних фактів, а й у створенні цілісної псевдоісторичної картини, покликаної легітимізувати імперські претензії Росії на українські землі, заперечити самостійність української нації та поставити під сумнів право України на власну державність. Російський історичний міф, сформований ще в імперський період і частково трансформований у радянській історіографії, ґрунтується на уявленні про «спільне походження», «єдиний народ», «історичну єдність» та нібито природну належність України до російського політичного й культурного простору.

У сучасних умовах ці міфологеми набули виразно агресивного й мобілізаційного характеру. Вони використовуються не лише для впливу на масову свідомість російського суспільства, а й для ідеологічного обґрунтування анексії Криму, війни на Донбасі, повномасштабного вторгнення 2022 р. та спроби знищення української державності. Особливо небезпечною є підміна історичної реальності пропагандистськими конструкціями, у яких Україна постає не як суб'єкт власної історії, а як штучне утворення, створене зовнішніми силами або радянською владою.

Водночас аналіз російських історичних міфів засвідчує їхню внутрішню суперечливість і наукову неспроможність. Апеляції до Київської Русі, концепції «давньоруської народності», ідеї «возз'єднання» чи тези про «один народ» є не стільки результатом історичного пізнання, скільки інструментами політичної маніпуляції. Російська міфологізація історії виступає важливою складовою гібридної війни проти України. Вона спрямована на руйнування української ідентичності, делегітимацію державності та виправдання імперської експансії. Саме тому протидія ворожій пропаганді потребує не лише інформаційної реакції, а й системного розвитку історичної освіти, критичного мислення та популяризації науково обґрунтованого бачення українського минулого.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Арцишевський, А. (2011). Історичні типи світогляду. *Духовне осягнення дійсності*. Луцьк: ПФ «Смарагд», сс. 153–236. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4889/4/Istor_typy_svitogl.pdf [Дата звернення: 15.02.2026].

Володько, В. (2011). Українці, які творили імперію. Ч. 1 – ідеолог Прокопович. *Історична правда*. 26 січня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/26/18230/> [Дата звернення: 17.02.2026].

Гирич, І. (2000). Чи суперечить національний міф історичній правді? *Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*: зб. наук. ст. Київ: Генеза, сс. 47–54.

Грицак, Я. (2011). Пам'ять і нація. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ: Критика, 2011. сс. 261–278.

Кінан, Е. (2001). Російські історичні міфи / Перекл. В. Шовкун; наук. ред. Н. Яковенко. Київ: Критика.

Ковальчук, І. (2021). Введення та використання у радянсько-комуністичному ідеологічному дискурсі пропагандистського кліше «українсько-німецькі націоналісти» як засобу боротьби з націоналістичним рухом в Україні (історіографічно-джерельний аналіз). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Зб. ст. / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. Вип. 26. Київ: Ін-т історії України НАН України, сс. 212–228. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2021_26_14 [Дата звернення: 25.02.2026].

Кучма, Л. (2004). Україна – не Росія. Москва: Время.

Лашенко, О. (2021). Мюнхенська промова Путіна – початок краху Росії? URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/myunhenska-promova-putina/31095096.html> [дата звернення: 05.03.2026].

Плохій, С. (2024). Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні; пер. з англ. В. Євменова, Є. Євменова; наук. ред. ч. I–IV С. Лунін; худож.-оформлювач М. Мендор. Харків: Фоліо.

Плохій, С. (2019). Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Плохій, С. (2023). Російсько-українська війна: повернення історії; пер. з англ. М. Ларченка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Промова Володимира Путіна про визнання ЛНР та ДНР, 2022. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Промова_Володимира_Путіна_про_визнання_ЛНР_та_ДНР [Дата звернення: 05.03.2026].

Путін назвав розпад СРСР «катастрофою», 2005. BBC UKRAINIAN. com. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2005/04/printable/050425_putin_rus [Дата звернення: 03.03.2026].

Путін написав статтю з історії України. Знову доводить тезу про «один народ», 2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57809308> [Дата звернення: 19.02.2026].

Снайдер, Т. (2012). Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Пер. з англ. Київ: Дух і літера.

Снайдер, Т. (2014). Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. Київ: Дух і літера.

Спецоперація під назвою «стаття Путіна», 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/putin-stattia-odyn-narod/31354996.html> [Дата звернення: 21.02.2026].

Судин, Д. (2014) Національні міфи в сучасній Україні. Україна модерна. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths/> [Дата звернення: 10.02.2026].

Юсова, Н. (2004). Давньоруської народності концепція. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, сс. 275–276. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Davn_nar_koncepciya [Дата звернення: 17.02.2026].

Ясь, О. (2009). Міф історичний. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі. Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, сс. 759–764. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FM=T=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21C_OLORTERMS=0&S21STR=Mif_istorychny [Дата звернення: 14.02.2026].

Wilson, A. (1998). National history and identity in Ukraine and Belarus. *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. New York: Cambridge University Press, pp. 23–47. Available at: <https://abkhazworld.com/aw/Pdf/nation-building-in-the-post-soviet-borderlands-the.pdf> [Accessed 22 Mar. 2026].

References

Artsyshevskiy, A. (2011). Istorychni typy svitohliadu. Dukhovne osiahennia diisnosti. Lutsk: PF «Smarahd», ss. 153–236. URL:

https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4889/4/Istor_typy_svitogl.pdf [Data zvernennia: 15.02.2026]. [in Ukrainian].

Volodko, V. (2011). Ukraintsi, yaki tvoryly imperiiu. Ch. 1 – ideoloh Prokopovych. Istorychna pravda. 26 sichnia. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/26/18230/> [Data zvernennia: 17.02.2026]. [in Ukrainian].

Hyrch, I. (2000). Chy superechyt natsionalnyi mif istorychnii pravdy? Ukrainska istorychna dydaktyka: mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii): zb. nauk. st. Kyiv: Heneza, ss. 47–54. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (2011). Pamiat i natsiia. Strasti za natsionalizmom: stara istoriia na novyi lad. Esei. Kyiv: Krytyka, 2011. ss. 261–278. [in Ukrainian].

Kinan, E. (2001). Rosiiski istorychni mify / Perekl. V. Shovkun; nauk. red. N. Yakovenko. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. (2021). Vvedennia ta vykorystannia u radiansko-komunistychnomu ideolohichnomu dyskursi propahandystskoho klishe «ukrainsko-nimetski natsionalisty» yak zasobu borotby z natsionalistychnym rukhom v Ukraini (istoriohrafichno-dzherelnyi analiz). Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zb. st. / Hol. red. V. Smolii, vidp. red. V. Danylenko, red.-uporiad. V. Shvydkyi. Vyp. 26. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, ss. 212–228. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2021_26_14 [Data zvernennia: 25.02.2026]. [in Ukrainian]

Kuchma, L. (2004). Ukraina – ne Rosiia. Moskva: Vremia. [in Ukrainian].

Lashchenko, O. (2021). Miunkhenska promova Putina – pochatok krakhu Rosii? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/myunhenska-promova-putina/31095096.html> [Data zvernennia: 05.03.2026]. [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2024). Zahublene tsarstvo. Istoriiia «Russkoho myra» z 1470 roku do sohodennia; per. z anhl. V. Yevmenova, Ye. Yevmenova; nauk. red. ch. I–IV S. Lunin; khudozh.-oformliuvach M. Mendor. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2019). Ostannia imperiia. Zanepad i krakh Radianskoho Soiuzu; per. z anhl. Ya. Lebedenka, A. Sahana. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2023). Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii; per. z anhl. M. Larchenka. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». [in Ukrainian]

Promova Volodymyra Putina pro vyznannia LNR ta DNR, 2022. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Промова_Володимира_Путіна_про_визнання_ЛНР_та_ДНР [Data zvernennia: 05.03.2026]. [in Ukrainian].

Putin nazvav rozpad SRSR «katastrofoiu», 2005. BBC UKRAINIAN. com. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2005/04/printable/050425_putin_rus [Data zvernennia: 03.03.2026]. [in Ukrainian].

Putin napsav statti z istorii Ukrainy. Znovu dovodyt tezu pro «odyn narod», 2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57809308> [Data zvernennia: 19.02.2026]. [in Ukrainian].

Snaider, T. (2012). Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus 1569–1999. Per. z anhl. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

Snaider, T. (2014). Ukrainska istoriia, rosiiska polityka, yevropeiske maibutnie. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

Spetsoperatsiia pid nazvoiu «stattia Putina», 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/putin-stattia-odyn-narod/31354996.html> [Data zvernennia: 21.02.2026]. [in Ukrainian].

Sudyn, D. (2014) Natsionalni mify v suchasni Ukraini. Ukraina moderna. Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. URL: <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths/> [Data zvernennia: 10.02.2026]. [in Ukrainian].

Yusova, N. (2004). Davnoruskoji narodnosti kontseptsii. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 2: H-D / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, ss. 275–276. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Davn_nar_koncepciya [Data zvernennia: 17.02.2026]. [in Ukrainian].

Yas, O. (2009). Mif istorychnyi. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La–Mi. D / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, ss. 759–764. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FM T=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21C OLORTERMS=0&S21STR=Mif_istorychny [Data zvernennia: 14.02.2026]. [in Ukrainian].

Wilson, A. (1998). National history and identity in Ukraine and Belarus. *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. New York: Cambridge University Press, pp. 23–47. Available at: <https://abkhazworld.com/aw/Pdf/nation-building-in-the-post-soviet-borderlands-the.pdf> [Accessed 22 Mar. 2026]. [in English].

Kovalchuk I. THE MYTHOLOGY OF HISTORY AS A TOOL OF HOSTILE PROPAGANDA IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract

The purpose of the article is to highlight the main stages of the formation of the Russian mythologizing of its own and Ukrainian history and the use of constructed myths in its propaganda during the previous period and in the conditions of armed aggression and full-scale invasion of Ukraine. **The Research methodology.** In the process of preparing this publication, we used a number of interrelated methodological principles, approaches and methods. In particular, cultural and systemic approaches. As well as methods of analysis and synthesis to reveal the content of a number of key concepts. **The scientific novelty** lies in the structural consideration of the formation of Russian historical myths and the actual process of mythologizing Russian and Ukrainian history. The historical section of the Russian «kidnapping» of Ukrainian history, its substitution and the actual denial of the very concepts of «Ukrainian nation» and «Ukrainian history» is revealed, which directly resulted in full-scale military aggression against our Motherland. **Conclusions.** Mythologizing history is one of the key tools of Russian propaganda in the context of the Russian-Ukrainian war. Its essence lies not only in the falsification of individual historical facts, but also in the creation of a holistic pseudo-historical picture designed to legitimize Russia's imperial claims to Ukrainian lands, deny the independence of the Ukrainian nation, and question Ukraine's right to its own statehood. The Russian historical myth, formed in the imperial period and partially transformed in Soviet historiography, is based on the idea of «common origin», «a single people», «historical unity», and the alleged

natural belonging of Ukraine to the Russian political and cultural space. In modern conditions, these mythologemes have acquired a distinctly aggressive and mobilizational character. They are used not only to influence the mass consciousness of Russian society, but also to ideologically justify the annexation of Crimea, the war in Donbas, the full-scale invasion of 2022, and the attempt to destroy Ukrainian statehood. Particularly dangerous is the substitution of historical reality with propaganda constructions, in which Ukraine appears not as a subject of its own history, but as an artificial entity created by external forces or the Soviet government.

Keywords: history, historiography, myth, mythologizing, propaganda, Russian-Ukrainian war, Ukraine.

Kowalczyk I. MITOLOGIA HISTORII JAKO NARZĘDZIE WROGIEJ PROPAGANDY W WARUNKACH WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie głównych etapów kształtowania się rosyjskiej mitologizacji własnej i ukraińskiej historii oraz wykorzystywania skonstruowanych mitów w propagandzie w poprzednim okresie oraz w warunkach zbrojnej agresji i pełnoskalowej inwazji na Ukrainę. **Metodologia badań.** W procesie przygotowywania niniejszej publikacji zastosowaliśmy szereg powiązanych ze sobą zasad, podejść i metod metodologicznych. W szczególności podejścia kulturowe i systemowe, a także metody analizy i syntezy, aby ujawnić treść szeregu kluczowych pojęć. **Nowość naukowa.** Polega ona na strukturalnym badaniu kształtowania się rosyjskich mitów historycznych i faktycznego procesu mitologizacji rosyjskiej i ukraińskiej historii. Ujawnia historyczny aspekt rosyjskiego «porwania» ukraińskiej historii, jej substytucji i faktycznego zaprzeczenia samym pojęciom «narodu ukraińskiego» i «historii ukraińskiej», co bezpośrednio doprowadziło do szeroko zakrojonej agresji militarnej na naszą Ojczyznę. **Wnioski.** Mitologizacja historii jest jednym z kluczowych narzędzi rosyjskiej propagandy w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej. Jej istota tkwi nie tylko w fałszowaniu poszczególnych faktów historycznych, ale także w tworzeniu całościowego pseudohistorycznego obrazu, mającego na celu legitymizację imperialnych roszczeń Rosji do ziem ukraińskich, zaprzeczenie niepodległości narodu ukraińskiego i zakwestionowanie prawa Ukrainy do własnej państwowości. Rosyjski mit historyczny, ukształtowany w okresie imperialnym i częściowo przekształcony w historiografii sowieckiej, opiera się na idei «wspólnego pochodzenia», «jednego ludu», «jedności historycznej» oraz rzekomej naturalnej przynależności Ukrainy do rosyjskiej przestrzeni politycznej i kulturowej. We współczesnych warunkach mitologemy te nabrały wyraźnie agresywnego i mobilizacyjnego charakteru. Służą one nie tylko do wpływania na masową świadomość społeczeństwa rosyjskiego, ale także do ideologicznego uzasadnienia aneksji Krymu, wojny w Donbasie, inwazji na pełną skalę w 2022 roku i próby zniszczenia ukraińskiej państwowości. Szczególnie niebezpieczne jest zastępowanie rzeczywistości historycznej konstrukcjami propagandowymi, w których Ukraina jawi się nie jako podmiot własnej historii, lecz jako sztuczny twór stworzony przez siły zewnętrzne lub władzę sowiecką.

Słowa kluczowe: historia, historiografia, mit, mitologizowanie, propaganda, wojna rosyjsko-ukraińska, Ukraina.

Статтю надіслано до редколегії 10. 04.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.05. 2026 р.

УДК 656.835.91:656.835:94(100)“1914/1918”

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112114>

Дацюк Олена,

старший науковий співробітник
національного музею історії
України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс, м. Київ.
novodfort@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-6394-1663

ПОШТОВІ МАРКИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

Анотація

Дана робота присвячена комплексному аналізу випусків поштових марок, що були здійснені державами-учасницями Першої світової війни у 1914-1918 роках. В роботі розглянуто стандартні та комеморативні випуски провідних країн (Великої Британії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини); окупаційні та наддруки¹ – марки, що маркували зміну кордонів та сфер впливу; благодійні (напівпоштові) марки, які були створені для підтримки армії, сиріт та поранених; українські державні випуски, що ілюструють етапи боротьби за суверенітет.

Окрему увагу приділено методології оцінки філателістичних об'єктів. Визначення вартості поштової марки – це процес, що базується на роботі з провідними світовими каталогами (Scott, Michel, Stanley Gibbons, Yvert et Tellier), результатами аукціонів та ретельному аналізі фізичного стану екземпляра. У сучасному світі марки періоду Першої світової війни є не лише об'єктами колекціонування, а й свідками «Великої війни», що зафіксували в собі обличчя монархів, технічний прогрес озброєнь та трагізм людських доль.

Наукова новизна розвідки полягає в комплексній інтерпретації марки як історичного джерела вивчення воєнної історії Першої світової війни. Окрім того, запропонована типологізація «воєнної» філателії, де подано чітку класифікацію специфічних випусків воєнного часу, що до цього не об'єднувалися в одному дослідженні – пропагандистські, благодійні випуски та випуски з наддруками. Розроблено комплексну методику експертної оцінки марок, яка базується не лише на філателістичних характеристиках, а й на індексі соціокультурного впливу.

Ключові слова: *філателія, Перша світова війна, надрук, додаткова вартість.*

---

¹ Надрук – текст, цифри або зображення, які наносять на вже готову марку після її друку. Це дозволяє швидко актуалізувати дані на марках через зміну обставин. Особливими видами є благодійні, пам'ятні та пропагандистські, які зазвичай роблять з метою демонстрації значимості події, акції, що популяризується.

Постановка проблеми. Марки періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.) постають не лише як знаки поштової оплати, а й як складне історико-культурне джерело. Проблема дослідження та оцінювання філателістичних матеріалів полягає у суперечності між утилітарною функцією марки та її роллю як інструменту ідеологічної експансії, благодійності та фіксації державних кордонів, що змінювалися. Особливого значення набуває питання визначення вартості такої марки якщо її номінальна вартість була встановлена понад сто років тому, а стан не може бути визначений як ідеальний в наслідок значного віку. Крім того слід враховувати, що на вартість поштової марки можуть значно впливати особливі штемпелі гасіння.

Останні дослідження і публікації. До категорії «класичних», у сенсі започаткування досліджень у відповідному напрямку належить праця Карла Г. Шеєле (1970). Монографія Девіда М. Хенкіна (2006) присвячена розвитку поштової системи як основи модерних комунікацій у ХІХ ст. У дослідженні І. Міронової (2012) аналізується історія розвитку поштового й телеграфного зв'язку на українських землях.

Філателія як спеціальна історична дисципліна не так давно потрапила у коло наукових зацікавлень українських дослідників. В історіографії представлені роботи із пропедичним ухилом використання потенціалу філателії як дидактичного матеріалу. Зокрема, це стаття Л. Шологон (2022). У статті О. Потильчак (2018) філателістичні матеріали досліджуються як важливе історичне джерело та засіб вивчення історичних процесів.

Аналіз особливостей процесу створення та введення в обіг поштових марок в Україні (на матеріалах кримської тематики) міститься у роботі В. Кузьменка та Г. Задніпряного (2022).

Дизайн української патріотичної поштової марки як ідентифікація держави в умовах глобалізації досліджували В. Радомська, С. Понкало та ін. (2025). Роль поштових марок у період Визвольних змагань, як ідентифікаційних маркерів та пам'яток української державності й культури, висвітлено у статті С. Орехової, О. Поберій та К. Гамалія (2025).

Важливими в методологічному та прикладному плані (з описами методик ідентифікації, атрибуції, експертизи та оцінки предметів історичного й культурного значення) є праці В. Індутного (2009), (2022) та О. Калашнікова (2006).

Серед зарубіжних авторів варто відзначити статтю П. Ландау та Р. Уолца «Візуалізація імперії в Африці: поштові марки та фірмові бланки», в якій проведено дослідження ролі поштових атрибутів у формуванні візуального образу Британської імперії. Автори аналізують, як марки та бланки листів служили інструментами як зміцнення імперської влади, так і прихованого опору. Розвиваючи тему поштової атрибутики як інструменту влади, більш прагматичний погляд на матеріал пропонує Б. Куп. Поштова

марка або штемпель розглядаються не просто як об'єкт колекціонування. Дослідження фокусується на історико-філателістичному аналізі, де поштова марка або штемпель розглядаються як першоджерело для вивчення військової та політичної історії. Особливе місце в його роботі посідає дослідження німецької окупації Півночі Франції під час Першої світової війни.

Мета статті полягає у комплексному аналізі поштових марок періоду Першої світової війни як історичного джерела та визначення критеріїв їх оцінювання, зокрема класифікації типів випусків та дослідження їх використання як інструменту пропаганди.

Для досягнення поставленої мети дослідження використано вибірки даних з філателістичних каталогів щодо поштових марок за критеріями років випуску (1914-1918 рр.) та країн-емітентів (досліджувались матеріали країн-учасниць Першої світової війни). Окремо виділені серії з наддруками та з додатковою вартістю.

Методологія оцінювання поштових марок висвітлена у спеціалізованих публікаціях на міжнародних філателістичних платформах, а також у науково-практичних матеріалах національних федерацій філателії (Fédération Internationale de Philatélie, Australian Philatelic Federation, 2-Clicks stamps, Warwick and Warwick та ін.).

Під час дослідження використані загальнонаукові підходи в поєднанні з вузькоспеціалізованими філателістичними методами. **Методологічну основу** дослідження становить системний підхід, який дозволяє розглядати марку не лише як філателістичний об'єкт, а й як багатогранне історичне джерело, що поєднує в собі ознаки документа, твору мистецтва та інструменту державної ідеології. Розглянуто трактування марки не лише як філателістичного артефакту, а як альтернативного інвестиційного активу. Процес капіталізації розглядався через аксіологічний підхід – визначення рідкості, фізичного стану та автентичності.

Із загальнонаукових підходів був використаний історико-генетичний метод для вивчення причин появи конкретних поштових випусків (наприклад, перехід від стандартних марок до окупаційних наддруків) у контексті воєнних подій 1914-1918 рр.

Джерельною базою дослідження слугували спеціалізовані філателістичні каталоги, інтернет-сайти аукціонів та філателістичні форуми.

Марки колекціонують переважно за тематичними, географічними, хронологічними принципами, обираючи вузькі напрямки: певну країну, епоху, сюжет (фауна, космос, мистецтво), помилки друку чи поштові гасіння (Левітас, Басюк, 1974, с. 174). Об'єктом даного дослідження є поштові випуски періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.), до яких відносяться стандартні марки держав учасниць (Німеччина, Австро-Угорщина, Британська імперія, Франція тощо), окупаційні випуски, що включають

марки з наддруками (наприклад, німецька пошта в Бельгії або Польщі), благодійні випуски, тобто марки з доплатою на користь поранених або сиріт (Левітас, Басюк, 1974, с. 130). В роботі розглядаються як окремі марки, так і серії, блоки, листи та ін.

Для визначення ціни поштової марки використовують спеціалізовані каталоги. Кожна країна випускає свої власні каталоги, в Америці це каталог Scott Specialized, у Великій Британії – Stanley Gibbons, в Італії – Catalogo enciclopedico italiano. В Україні каталоги від автора-упорядника Ярослава Мулика, це сім видань, починаючи від 2010 р. Останній випуск, «Каталог поштових марок України (1918-2023)», був опублікований у січні 2024 р. Разом з тим, один з найбільших та всесвітньовідомих каталогів, що охоплює марки різних країн – Michel, видавництво Schwaneberger Verlag (ФРН), випускає понад 15 основних томів, що включають Німеччину, Європу та Зарубіжні країни (Overseas). Каталог США – Scott, популярний у Північній Америці, складається з 6 основних томів (розбитих на частини А та В) та спеціалізованих випусків. Нумерація Scott є стандартом для аукціонних торгів у США, Канаді та Мексиці. Випускається окремий том Scott Classic Specialized, що охоплює поштові марки світу з 1840 по 1940 рр. Марки Великобританії та країн Британської Співдружності включені до каталогу Stanley Gibbons. Видається найстарішою філателістичною компанією Лондона. Основний багатотомник називається «Stamps of the World». Провідне видання для марок Франції, її колишніх колоній та франкомовних країн – Yvert et Tellier.

Для швидкого пошуку інформації та ідентифікації марок часто використовують безкоштовні інтернет-ресурси. Stamp World – один із найповніших інтерактивних каталогів у світі. Colnect – соціальна мережа для колекціонерів з величезною базою даних, яку наповнюють користувачі. World-Stamps – спеціалізується на тематичній філателії, наприклад, на темі «Армія».

В каталогах містяться описи марок з такими даними: назва країни, що випустила марку, рік видання, номер марки за каталогом, номінал, назва серії або назва випуску (для поодиноких марок), короткий виклад сюжету марки, колір або кольори, якими друкувалася оригінальна марка.

Ступінь збереженості марки є одним з найважливіших факторів у визначенні вартості марки. За ступенем збереженості марки поділяються на:

- новий – марка в тому стані, в якому була випущена, з повним оригінальним клеєм, ніколи не кріпилася в альбом за допомогою наклею;
- добрий – марка з оригінальним клеєм, що має незначне пошкодження від наклеювання; клейовий шар збережений майже повністю;
- задовільний – чиста з легким слідом від наклеювання. Аналогічно попередньому пункту, але слід від наклеювання трохи виразніший;

- поганий – марки, які мають чіткі сліди кріплення або навіть залишки паперової наклейки на клейовому шарі;
- гашена у відмінному стані – вживана марка з дуже легким, чітким штемпелем (часто круглим календарним штемпелем);
- гашена у хорошому стані – марка з трохи важчим або змазаним відбитком штемпеля;
- гашена у задовільному стані – колекційні марки, які можуть мати важкий штемпель або незначні дефекти (Stamp Grading).

Погашення штемпелем свідчить про те, що марка вже пройшла пошту і не може бути використана повторно як засіб поштової оплати. Марки поділяють на «слабко погашені» (малюнок чітко проглядається) та «сильно погашені» (штемпель домінує над зображенням). Чим менше поштовий штамп заважає сприйняттю дизайну марки, тим дорожче вона цінується на ринку колекціонерів (Потильчак, 2018, с. 87).

На погашених марках не повинно бути масного, розмазаного штемпеля або штемпеля, що закриває значну частину зображення, особливо портретного. Виняток робиться тільки для колекцій, де відбитки штемпелів відіграють важливу роль – за ними досліджуються особливості обігу марок, рідкісні штемпелі або ілюструються певні дати (Stamps with the theme Cancellations (specialized)).

Також треба звернути увагу на те, щоб на марці не було написів хімічним олівцем, чорнилом (якщо це не гашення). Разом з тим, найпростіша марка в сполученні з певними штемпелями, адресом на конверті, з датами відправлення і прибуття може становити великий інтерес для колекції (Левітас, Басюк, 1974, с. 168).

Важливим критерієм оцінки є перфорація – отвори, що дозволяють легко відокремлювати марки одну від одної. Якісний екземпляр повинен мати ідеально збережені зубці та чіткі краї без розривів. Параметри перфорації (розмір та частота кроку) визначаються за допомогою спеціального інструмента – зубноміра (Левітас, Басюк, 1974, с. 84).

Під час визначення якості марки ключовим показником є центрування. Воно відображає, наскільки гармонійно основний малюнок розташований відносно полів та перфорації (Левітас, Басюк, 1974, с. 86).

Особливу цінність має історія походження марки. Окрім технічного стану та рідкості, на вартість суттєво впливають такі фактори, як час і місце випуску, використані матеріали (якість паперу, фарби) та шлях, який пройшла марка (Левітас, Басюк, 1974, с. 169).

Ціни на поштові марки періоду Першої світової визначаються ринковими попитом та пропозицією, а не обумовлюються, в загальному випадку, номінальною вартістю марки чи колекції марок в цілому, тому ціна за каталогом є лише орієнтовною. Стан марки майже на 90 % визначає її вартість (Empire Philatelists).

Таблиця 1. Критерії оцінки стану марок.

Опис	Відсоток від вартості за каталогом
Ідеальні зубці, зображення розташоване точно по центру, клей без жодних слідів. Для марок періоду 1914-1918 рр.	90%
Чиста марка, але на клеї є слід або залишок філателістичної наклейки.	40-60%
Чиста марка, але клей змитий або втрачений.	10-20%
Гашена. Акуратний, легкий відбиток штемпеля на кутку, малюнок чітко видно.	10-30%
Гашена. Жирний штемпель, що перекриває більшу частину малюнка.	2-5%
Погане центрування, малюнок сильно зміщений.	50%
Наявність дефектів, надривів, зігнутих кутів або грибка.	2-5%

Таблиця сформована на основі джерел: Укрпошта «Як оцінити стан поштової марки?» (2026), 2-Clicks Stamps «...якість клею є досить важливим фактором при оцінці» (2023), Joseph Luft's U.S. Classics Stamp Store «Стандарти оцінювання».

Під час опису марки необхідно звернути увагу і на її дизайн, власне це є найцікавішою частиною. Центральну частину марки займає малюнок, зазвичай в обрамленні віньєтки. Рамка марки або поле – це межі, що оточують основний дизайн марки. Ідеально центрована марка має однакові розміри полів з усіх боків. Написи на марках допомагають ідентифікувати поштову марку. На поштовій марці зазвичай розміщуються тексти або інформація щодо штату, району чи країни, що її видала, номінал, ім'я автора дизайну, рік випуску (окрім марок Великобританії) тощо (Empire Philatelists).

Переходячи від загального розуміння дизайну поштових марок, варто звернути увагу на те, як ці принципи втілювалися в конкретному історичному контексті. Особливо показовим у цьому сенсі є період Першої світової війни, коли марки стали не лише засобом поштового зв'язку, а й інструментом пропаганди, маніфестацією національної ідентичності та відображенням воєнної реальності. Водночас саме історичні обставини, особливості дизайну, тиражі та ступінь збереженості значною мірою визначають їхню філателістичну вартість сьогодні.

Перейдемо до аналізу поштових марок країн-учасниць Першої світової війни, зосередившись як на їхньому візуальному оформленні, так і на чинниках, що впливають на оцінку їхньої вартості. Історія поштових марок Першої світової війни бере свій початок у Відні. Саме імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I підписав 28 липня 1914 р. відомий маніфест, в якому було оголошено війну Сербії й, по суті, розпочато глобальний конфлікт. У цей період війни використовували серії марок із зображенням

Франца Йосифа I, емітовані в 1908 р. На момент початку Першої світової війни імператору Австро-Угорщини було вже 83 роки, він правив імперією цілих 66 років (Варварцев, 2013). Дизайн марок із зображенням Франца Йосифа I в профіль розроблювався Фердинандом Ширнбеком за ескізами Коломана Мозера, марки випускалися номіналами 5, 10, 25 геллерів¹, відповідно зеленого, червоного та синього кольорів (рис. 1). Ця серія марок присвячена 60-річчю сходження Франца Йосифа I на престол (Stamp Engravers).

Рис. 1. Нанівноштові марки серії «Допомога вдовам та сиротам війни». Австрія. (Особиста колекція).

Сьогодні ці ювілейні знаки поштової оплати є об'єктами торгів на філателістичних майданчиках, де їхня ціна суттєво варіюється залежно від стану збереженості. Зокрема, марка «Франц Йосиф I» номіналом 5 геллерів на всесвітньому інтернет-аукціоні eBay в задовільному стані, з нечітким відбитком штемпеля, слідами перфорації, із замоканням коштує 2,28 долари² (99,52 грн³). Така марка на українському інтернет-аукціоні UNC.UA в задовільному стані з нечітким відбитком поштового штемпеля, без пошкоджень коштує 4 грн.⁴

Затяжний характер війни та зростання соціальних проблем змусили державу шукати нові способи фінансування. Це зумовило появу принципово нових випусків. Так, у 1915 р. Австро-Угорщина емітувала серію «Допомога вдовам та сиротам війни».

На відміну від попередніх років, ці марки мали додаткову вартість, кошти від якої спрямовувалися до відповідного благодійного фонду, започаткувавши практику випуску комеморативних марок воєнного часу у

¹ Гелер – грошова одиниця Австро-Угорщини введена у 1892 р. 1 крона = 100 геллерів. Назва походить від міста Галльам-Кохер (Німеччина), де ще в XIII ст. карбували дрібні монети – Häller

² 1908 Austria/ Emp. Franz Joseph / 60 years as king / Green 5 / Used [онлайн], (без дати). eBay. Режим доступу: <https://www.ebay.com/itm/193687204594>

³ Усі ціни в тексті наведено в гривневому еквіваленті, розрахованому за офіційним курсом Національного банку України станом на 12 травня 2026 року.

⁴ Австро-Угорщина 1908 серія 60 років правління Франца-Йосифа 5 геллерів гаш. [онлайн], (без дати). UNC.UA. Режим доступу: <https://url.info/1uOvd>

великій кількості. Як приклад – марка «Піхота», номінальна вартість 3+1 гелерів, із зображенням піхоти в окопах, в доброму стані на інтернет-аукціоні eBay виставлена за 1,50 долари¹ (65,48 грн). На Aukro.cz в доброму стані – 1 крона (1,7 грн)².

Марка «Кавалерія» – номінальна вартість 5+2 гелерів, із зображенням атаки кавалерії. На аукціоні eBay в доброму стані, коштує 3,99 долари (174,16 грн)³. На Kitantik.com, в задовільному стані, зі слідами від штемпеля та забрудненням, 9,50 турецьких лір⁴ (9,03 грн).

Марка «Мортира», номінальна вартість 10+2 гелерів, із зображенням важкої облогової мортири заводу «Шкода» (Skoda). На малюнку видно артилерійський розрахунок, що готує гармату до пострілу. Ця зброя була однією з найпотужніших для свого часу і призначалася для руйнування бетонних фортифікацій. На аукціоні eBay в доброму стані коштує 1,00 євро (51,68 грн)⁵.

Марка «Viribus Unitis» – номінальна вартість 20+3 гелерів. На марці зображений лінійний корабель (дредноут) Viribus Unitis – флагман австро-угорського флоту. Назва корабля перекладається з латини як «Єдиними зусиллями», що було особистим девізом імператора Франца Йосифа I. На аукціоні eBay марка в доброму стані коштує 9,20 євро (475,46 грн)⁶. На філателістичному сайті Данії JF Stamps – 12,1 фунтів серлінгів (723,02 грн)⁷.

Після смерті Франца Йосифа 21 листопада 1916 р. на престол Австрії та Угорщини зійшов Карл I. Нові політичні реалії та спроби стабілізувати державу відобразилися і в поштових випусках. Таким чином, у 1917 р. з'явилася серія марок із зображенням Карла I, останнього правителя династії Габсбургів. На той час військове і внутрішньополітичне становище країни було вкрай важким. Імператор Карл особисто прийняв командування військами. Прагнучі заручитися підтримкою угорців, Карл I наприкінці грудня 1916 р., попри військовий час, коронувався у Будапешті (Огуй, 2007). Серія марок із зображенням Карла I випускалися в 1917 р. та в 1918 рр.,

¹Stamp Austria, Scott # B3 Mint LH (5) [онлайн], (без дати-а). eBay. Режим доступу: <https://urli.info/1uOv9>

²Známka Rakouska od koruny - strana 16 [онлайн], (без дати). Aukro.cz. Режим доступу: <https://urli.info/1uOv1>

³Austria WW1 Army Soldiers Cavalry stamp 1915 MLH [онлайн], (без дати). eBay. Режим доступу: <https://urli.info/1ptgN>

⁴AVUSTURYA SÜVARİLER 1915 5H - DAMGALI HALİYLE [онлайн], (без дати). Kitantik. Режим доступу: <https://surl.li/rzzwss>

⁵Briefmarke Österreich Michel-Nr. 182 Witwen- u. Waisenhilfe 1915 postfrisch [онлайн], (без дати). ebay. Режим доступу: <https://www.ebay.de/itm/134705483880>

⁶35+3 Austria War Help 1915 MNH [онлайн], (без дати-б). eBay. Режим доступу: <https://www.ebay.es/itm/194797869306>

⁷Austria, 1915 [онлайн], (без дати). jf-stamps. Режим доступу: <https://lnk.ua/qr/WdRQRjDN>

номіналами 15, 20, 25 та 30 гелерів коричнево-червоного, синьо-зеленого, синього та фіолетового кольорів відповідно (рис. 2).

Рис. 2. Поштові марки серії «Карл I». Австрія. (Особиста колекція).

Вартість всієї серії на філателістичному сайті Австрії (Austria netto catalog) – 24,95 євро¹ (1272,54 грн).

За Карла I Австро-Угорщина 19 січня 1918 р. визнала незалежність Української Народної Республіки і 27 січня 1918 р. уклала разом з іншими членами австро-німецького блоку Берестейський мир. Уряд Карла I не виконав таємної статті договору про виділення української частини Галичини і Буковини в окремих коронний край у складі імперії, а 4 липня 1918 р. анулював цю таємну угоду. За правління Карла I в листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях відбулася національно-демократична революція, що завершилася утворенням Західно-Української Народної Республіки (Пилипчук, 2012).

Після проголошення ЗУНР пріоритетним завданням українського уряду став розвиток власного поштового зв'язку. Деякий час урядом використовувались угорські марки з відповідними наддруками. У 1919 р. адміністрація Західної області УНР замовила у Відні серію з п'яти марок (рис. 3).

Рис. 3. Поштові марки серії «ЗУНР». Україна. (Особиста колекція).

Центральний елемент дизайну марок – алегорія єдності українських земель. Композиція об'єднує три ключові символи: герб Києва (Архангел Михаїл),

¹ ANK 0221-0224 1917 Head portrait of Emperor Karl I [онлайн], (без дати). AUSTRIA NETTO KATALOGE. Режим доступу: <https://lnk.ua/PNxEEDfrW>

герб Львова (Галицький лев) та державний герб УНР (Тризуб). У верхній частині марки та по боках розміщувався напис «Українська Народна Республіка», а внизу вказувався номінал. Перелік випусків:

- 1 корона: коричнева, з перфорацією (зубківка);
- 10 корон: синьо-зелена, з перфорацією (зубківка);
- 10 сотиків: синя, без перфорації (незубкована);
- 20 сотиків: червона, без перфорації (незубкована);
- 50 сотиків: фіолетова, без перфорації (незубкована).

Через швидку анексію територій, цей випуск так і не надійшов до загального обігу. Більшість накладу було знищено, а екземпляри що вціліли, які до того ж відрізняються варіативністю відтінків, сьогодні є рідкісними колекційними експонатами (Марки України).

Ще перед проголошенням ЗУНР, 20 листопада 1917 р., III Універсалом проголошувалася Українська Народна Республіка. Перша серія марок державної пошти УНР (5 марок номіналом 10-50 шагів) увійшла в обіг у квітні 1918 р., а в січні 1919 р. додано марку вартістю 20 грн з назвою «Українська Держава». У червні 1918 р. в Києві видано 6 гербових марок з номіналом 40 шагів. Малюнки для них виконали Георгій Нарбут, Антін Середа та Леонід Обозненко – художники, що становлять ядро фундаторів української графічної школи початку ХХ ст. Зокрема Г. Нарбут є одним із засновників Української академії мистецтв. (О. Поберій., О. Гамалія, 2025, с. 57-58)

На відміну від філателістичних випусків ЗУНР, які фактично не потрапили в обіг, марки УНР (так звані «шагівки») активно використовувалися та становлять особливий інтерес для дослідників. На сайтах з продажу досить часто можна знайти шагівки, для прикладу марка «50 шагів» УНР в задовільному стані на сайті UNC.UA коштує 1476 грн¹. Восени 2025 р. на аукціоні Viology лот марка «50 шагів» не досяг встановленого резерву ціни, зупинившись на позначці 321 грн² набагато нижча ціна за попередній викликана тим, що марка має значні пошкодження зубцівки та плями. Також потрібно враховувати, що на цих марках на зворотній стороні клей не наносився. З такими самим зображеннями були надруковані «розмінні марки», в побуті їх називали «марки-гроші», використання цих грошових знаків для поштових відправлень заборонялося. На зворотній стороні був надрукований тризуб під яким розміщувався текст: «Ходить на рівні з дзвінкою монетою». Ці марки були альтернативним

---

¹50 кроків 1918 УНР гроші-марки UNC фальш, стара підробка, фальшивий [онлайн], (без дати). *Unc.ua*. Режим доступу: <https://unc.ua/uk/auction/50-shagov-1918-unr-dengi-marki-unc-falsh-staraya-poddelka-falshivyy-876826>

²Марки-гроші УНР 50 шагів 1918-1919 рік [онлайн], (без дати). *Viology*. Режим доступу: <https://viology.com/ru/121218120-marki-groshi-unr-50-shagiv-1918-1919-rik>

платіжним рішенням паперовими грошовими знаками. Використання цих грошових знаків для поштових відправлень заборонялося (О. Поберій., О. Гамалія, 2025, с. 57). Знайти на аукціонах саме марки «шагівки», з чистою зворотною стороною не вдалося.

Через неможливість централізованого випуску власних марок, у 1918 р. Міністерство пошти України постановило накласти наддрук державного герба – тризуба на наявні запаси російських марок. Оскільки процес відбувався на місцях у шести поштових округах із використанням різних технічних засобів, це призвело до появи 133 основних різновидів графічного виконання тризуба. Багато примірників у гарному стані збереження є рідкісними (Шпакович, 2023).

Марки Української держави є яскравим прикладом того, як держава намагається маркувати свій суверенітет у моменти нестабільності. Якщо в Україні філателія відображала боротьбу за незалежність, то в Німеччині вона стала інструментом експансії.

Фундамент поштової системи Німецької імперії було закладено випуском перших марок у талерах та гульденах ще у 1872 р. У 1875 р. відбувся перехід на єдину десяткову валюту (пфеніги) (Historischen Lexikon der Schweiz, 2010).

В період 1899-1920 рр. в Німеччині випускалася серія «Германія» (Germania) із зображенням жіночої алегоричної постаті, ця серія стала основною серією марок Німеччини протягом усієї Першої світової війни (2-Clicks Stamps).

У серпні 1916 р. серію було суттєво розширено за рахунок марок дробових номіналів – 2½ пфеніги сірого кольору (рис. 4), 7½ пфеніги помаранчевого та 15 пфенігів коричневого кольорів. Важливою художньою новацією цього випуску стало те, що алегорична фігура Німеччини вперше була зображена на світлому тлі, що надало композиції більшої виразності (2-Clicks Stamps). Марка «Германія» сірого кольору номіналу 2½ пфеніги в доброму стані на аукціоні E-bay коштує 2,64 англійських фунтів стерлінгів (154,79 грн).

Рис. 4. Поштова марка «Германія». Німеччина. (Особиста колекція).

У травні 1917 р. відбулося перевидання марки номіналом 15 пфенігів зі зміненим колористичним рішенням, замість коричневого було використано фіолетовий колір, при цьому світлий фон збережено. Така зміна не лише урізноманітнила серію, а й відобразила тенденції до оновлення візуального образу поштових випусків воєнного часу. У жовтні 1918 р. зазнала змін марка номіналом 2 пфеніги, сизий колір забарвлення замінили на сіро-зелений, також на світлому фоні.

У серпні 1914 р. німецькі війська порушивши нейтралітет Бельгії вторглися на її територію, що було частиною германського стратегічного плану швидкого наступу на Францію. Вже до листопада 1914 р. близько 95 % території країни опинилося під німецькою окупацією. Бельгійський уряд змушений був евакуюватися до французького міста Гавр, тоді як король Альберт I залишився зі своїми військами на неокупованій частині країни (Білян, 2014). На окупованих землях Німеччина встановила військово-цивільну адміністрацію. Контроль поширювався і на систему поштового зв'язку, де використовувалися німецькі поштові марки з наддруком «Belgien», як символ окупаційної влади (рис. 5) (Melville, 2010). Серія з усіх марок на Е-бай коштує 43,50 доларів (1892,25 грн).

Рис. 5. Поштові марки «Германія» з наддруком «Belgien». Німеччина. (Особиста колекція).

Зі зверненням Бельгії про допомогу до Великої Британії, остання 4 серпня 1914 р. оголосила війну Німецькій імперії. В цей час Велика Британія включала в себе Англію, Шотландію, Уельс та Ірландію, й була найбільшою колоніальною імперією світу, контролюючи близько 30 % африканського населення, великі території в Азії, Америці та Океанії. Ключовими володіннями були домініони (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз), колонії (Індія, Нігерія, Єгипет) та стратегічні пункти (Гібралтар, Мальта, Кіпр) (Strachan, H., 2011).

У період Першої світової війни в Сполученому Королівстві та його колоніях користувалися поштовими марками, випущеними за часів правління короля Георга V. Дизайнером марок був австралійський скульптор Бертрам Маккеннал. Він використав зображення голови короля в

профіль (Hutchison, 1986). Найпопулярнішими були марки номіналом 1 пені (червона) (рис. 6) та пів пені (зелена), ці марки увійшли до серії «Георг V» (The Postal Museum). Над портретом короля розташовано зображення Імператорської корони. Сам портрет знаходиться в центрі малюнку у верхній частині якого півколом над портретом розміщені слова «POSTAGE» (зліва) та «REVENUE» (справа), що вказує на можливість використання марки як для поштових послуг, так і для оплати гербового збору. З обох боків портрету зображені геральдичні дельфіни, що мало на увазі те, що Велика Британія є острівною державою з потужним флотом.

Рис. 6. Поштова марка «Георг V». Велика Британія. (Особиста колекція).

Одними з найкрасивіших марок в історії Британії були марки серії «Морські коники». Вони були випущені ще у 1913 р., але залишалися основними марками високого номіналу протягом усієї війни. Марки були надруковані методом глибокого друку та мали номінали 2 шилінги 6 пенсів (коричнева), 5 шилінгів (червона), 10 шилінгів (синя) та один фунт стерлінгів (зелена). Першою друкарнею, що розпочала випуск цієї серії, було видавництво Waterlow Bros & Layton, потім у грудні 1915 р. контракт було укладено з компанією De La Rue & Co, висоту марок було збільшено на 1 мм, а марки вартістю один фунт стерлінгів було виключено з друку.

В центрі марок серії «Морські коники» зображено профіль короля Георга V, повернутий ліворуч. Портрет розміщений в круглому обрамленні. Праворуч розташована фігура Британії – персоналізованого символу моцї Британської імперії. Вона зображена у шоломі, зі щитом та тризубом в упряжці з трьома кіннями, на тлі морського пейзажу, що символізує панування на морі. Марки мають водяний знак із зображенням офіційної монограми британського монарха Георга V (Barry Cousins).

Для колоній використовувались ті самі поштові марки, але з відповідними наддруками. Наприклад, у Південній Африці Велика Британія заснувала протекторат Бечуаналенд, щоб захистити регіон від експансії з боку Німеччини, Португалії та бурів. На цій території в обігу перебували

британські марки з наддруком «Bechuanaland Protectorate» (Протекторат Бечуаналенд) (рис. 7) (Barry Cousins). Марка номіналом 5 шилінгів з наддруком «Bechuanaland Protectorate», в доброму стані без штемпелів, з пошкодженою зубцівкою, на аукціоні E-bay була продана за 1,470 доларів (орієнтовно 63878,56 грн). Ця марка в доброму стані, гашена на спеціалізованому британському сайті філателістів Purves Philatelics коштує 115,50 британських фунтів стерлінгів (приблизно 5850 грн).

Рис. 7. Поштова марка серії «Морські коники» з наддруком «Протекторат Бечуаналенд». Велика Британія. (Особиста колекція).

У 1901 р. шість британських колоній об'єдналися в Австралійський Союз, який отримав статус домініону з власним федеральним урядом та столицею в Канберрі. У 1915 р. урядом Австралійського союзу були випущені непоштові марки «Військові заощадження». Їхня головна мета полягала не в оплаті відправлених листів, а у зборі коштів для фінансування участі країни у Першій світовій війні (Federation). Компанія «Harrison and Sons» надрукували марки із зображенням Георга V номіналами 2/6 австралійських шилінги (рис. 8) та 6 австралійських пені, коричневого та синього кольорів відповідно.

Рис. 8. Поштова марка «Георг V». Австралія. (Особиста колекція).

Також заслуговують уваги марки для збору коштів для догляду за пораненими на війні від Британського товариства Червоного Хреста. Марка «Поле бою». На ній зображений представник Червоного Хреста, який надає допомогу пораненому біля пошкодженої гармати. Угорі розміщено напис «BRITISH RED CROSS SOCIETY» та логотип Червоного Хреста, праворуч

унизу рік випуску – «1914». На марці «Амбуланс» зображений кучер із парою коней, запряжених у медичний віз із червоним хрестом на тенті. Угорі – велика емблема та назва організації; ліворуч рік випуску – «1914». На сайті Hipstamp в задовільному стані – 8,99 британських фунти¹ (530,41 грн).

Марка «Допомога моряка». На фоні великого червоного хреста – зображення моряка, який перев'язує солдата. Внизу на чорному тлі – назва товариства та рік «1914». Усі марки є благодійними випусками та не мають номінальної вартості.

Франція вступила у Першу світову війну 3 серпня 1914 р., коли Німеччина оголосила їй війну, після чого Франція розпочала мобілізацію як член Антанти. Основною метою було повернення Ельзасу й Лотарингії, втрачених у 1871 р. Попри початкові труднощі, Франція зуміла мобілізувати ресурси та колонії, ставши однією з країн-переможниць у Першій світовій війні. В період Першої світової війни Франція активно використовувала поштові марки серії «Сіачка» (Semeuse), яка випускалася з 1906 р. Також використовувались марки «Тип Блан», що призначалися для оплати поштових відправлень з найнижчим тарифом, зокрема, для пересилання друкованих видань (газет) або листівок у відкритому вигляді. Ці серії випускалися між 1900 і 1929 рр. На марках використовували зображення жінки, що сидить й тримає в руках терези, які символізують справедливість та рівність. Дизайнером випусків був Поль Жозеф Блан, французький живописець академічного напрямку, історичного та міфологічного жанрів. (French Stamps)

Випуски «Свобода» та «Мир» були надруковані та введені в обіг в період між 1900 і 1926 роками. Це були перші двоколірні французькі марки. В сюжеті марки використане алегоричне зображення «Франції» у відпочиваючій позі. Дизайнером цієї марки був Ніколя Люк-Олів'є Мерсон, французький академічний художник та ілюстратор, відомий своїми художніми ескізами для поштових марок та валют. Ця серія відома французьким філателістам як «Тип Мерсон». (French Stamps)

18 серпня 1914 р., лише через кілька днів після початку воєнних дій, у Франції було випущено першу марку, що продавалась з доплатою на користь Червоного Хреста. Спочатку поштова адміністрація просто додала до стандартної поштової марки наддрук у вигляді невеликого хреста та суми, що додавали до початкового номіналу (Red Cross philately and the two world wars). У липні 1917 р. у Франції було ухвалено закон про заснування Національного управління «Pupilles de la Nation» (Вихованці Нації), яке офіційно прийняло під опіку дітей, чий батьки загинули на війні.

---

¹(I.B) Cinderella: British Red Cross Fund [онлайн], (без дати). *Hip Stamp*. Режим доступу: <https://www.hipstamp.com/listing/ib-cinderella-british-red-cross-fund/50828525>

У 1917 та 1918 рр. Луї-Жюль Дюмулен створює серію марок «На користь сиріт війни» (гравер Леон Рюфф), яка стала першою серією пам'ятних марок¹ у Франції. Також їм було розроблено дизайн марки з наддруком для Французького Червоного Хреста. Загалом це шість різних зображень, які стали його єдиними роботами у сфері філателії. У серпні 1917 р. була випущена благодійна марка номіналом 35+25 французьких сантимів «Окоп і прапор». Це великоформатна марка (40×24 мм) із зображенням окопу з колючим дротом, над яким височіє французький триколор. На задньому плані зображено пустельне поле бою під хмарним небом. Ця марка належить до першої французької серії, присвяченої підтримці підопічних нації. Марка має сірий та фіолетовий кольори, доплата у розмірі 25 французьких сантимів призначалися для допомоги воєнним сиротам. (Red Cross philately and the two world wars).

«Бельфорський лев» номіналом 50+50 французьких сантимів зображує знаменитого Белфорського лева, роботи скульптора Огюста Бартольді, Лев покликаний нагадувати про опір під командуванням капітана П'єра Данфер-Рошро при облозі міста Бельфор у Франко-пруській війні 1870-1871 рр. Обидві марки «Окоп і прапор» та «Бельфорський лев» (рис. 9) на французькому філателістичному сайті Letimbreclassique коштують 110 євро² (5 610,38 грн).

Рис. 9. Навіпоштові марки «Окоп і прапор» та «Бельфорський лев» із серії «На користь сиріт війни». Франція. (Особиста колекція).

«Вдова» номіналом 2+3 французьких сантимів. На марці зображена жінка у довгому темному вбранні, яка стоїть посеред поля. Вона символізує вдову війни. Позаду жінки видно дерев'яні хрести (військові поховання).

¹Пам'ятні марки – це знаки поштової оплати, випущені до особливих подій, ювілеїв або на честь видатних осіб, об'єктів культури, техніки та природи. Їх вирізняє художня оригінальність, багатокольорність та висока якість поліграфічного виконання (О. Потильчак, 2018, с. 88).

²Курс Національного банку України станом на 04.03.2026 р. – 1 євро = 51,00 грн

Зображення передає трагедію французьких родин після Першої світової війни, підкреслюючи самотність і горе тих, хто залишився без годувальників. Вартість марки в доброму стані на французькому фаталістичному сайті Comptoir Philatélique et Numismatique de Monaco коштує 14,95 євро (772,62 грн)¹.

«Французький Червоний Хрест» номіналом 15+5 французьких сантимів. На марці зображено морський пейзаж із вітрильниками та сестрами милосердя, що на березі зустрічають потерпілих. Над основним малюнком зображено арку у вигляді класичних архітектурних колон. Марка в гарному стані на аукціоні eBay коштує 100 доларів² (4380,00 грн).

«Марсельеза» (рис. 10) номіналом 5+5 франків синього кольору є найрідкіснішою та найдорожчою маркою у всій серії 1917 р. Через високу загальну вартість (10 франків) таких марок було надруковано і продано набагато менше, ніж марок низьких номіналів. На марці зображено фрагмент «Марсельези», знаменитого горельєфу роботи скульптора Франсуа Рюда, що розташований на правому крилі Тріумфальної арки в Парижі, з боку Єлисейських Полів. Крилата постать – це алегорія Свободи, яка закликає народ на захист країни (Orphelins de Guerre). Ціна такої марки в задовільному стані на французькому філателістичному сайті – 49,99 євро³ (2189,56 грн).

Рис. 10. Нанівоштові марки «Марсельеза» із серії «На користь сиріт війни». Франція.
(Особиста колекція).

¹FRANCE STAMP TIMBRE N° 148" ORPHELINS 2c+3c VEUVE AU CIMETIERE" NEUF xx LUXE [онлайн], (без дати). eBay. Режим доступу: <https://www.ebay.fr/itm/373988814015>

²France Sc B11 [онлайн], (без дати). eBay. Режим доступу: <https://www.ebay.com/itm/154119205899>

³Tranchée timbre de France N°152 oblitéré [онлайн], (без дати). Philantologie. Режим доступу: <https://www.philantologie.fr/timbres-de-france-semi-moderne/34419-tranchee-timbre-de-france-n152-oblitere.html>

З аналогічним дизайном була емітована марка рожевого кольору номіналом 1+1 франків. Її вартість на французькому сайті для колекціонерів Arthur Maury складає 250 євро¹ (12 920,00 грн).

Як і Британія, Франція використовувала марки метрополії з наддруками для своїх африканських та азійських володінь. (Béghin, 2026). Марки Середнього Конго та Французького Конго, на яких зроблено спеціальний наддрук «Occupation Française du Cameroun» (Французька окупація Камеруну). Ці марки були випущені у 1915-1916 рр. До війни Камерун був німецькою колонією, але на початку Першої світової він був захоплений союзними військами (французькими та британськими). Оскільки власних поштових марок для нової адміністрації ще не існувало, французи використали запаси марок своїх сусідніх колоній, наклавши на них відповідне маркування.

Серія «Леопард» (рис. 11) – марки Середнього Конго із зображенням леопарда на фоні рослинності, внизу розміщене зображення бивнів слона. Вгорі на рамці напис – Республіка Франція, у правому верхньому куті вказано номінал. Були випущені номінали 1, 2, 4, 5, 10, 15 та 20 французьких сантимів. На французькому філателістичному сайті блок з двох марок «Леопард» 2 французьких сантими в доброму стані коштує 8,50 доларів² (372,30 грн). Одна марка в доброму стані але з поганим центруванням на Hip stamp – 0,25 доларів³ (10,95 грн).

Рис. 11. Поштова марка з наддруком «Французька окупація Камеруну». Камерун. (Особиста колекція).

Серія «Жінка Бакалоїс» – марки Камеруну із зображенням місцевої жінки племені Бакалоїс у традиційному вбранні зі списом у руках. Дизайн марки виконаний у стилі ар-нуво, характерному для тогочасних

¹LOT 533 [онлайн], (без дати). *Le Timbre Classique*. Режим доступу: <https://www.letimbreclassique.com/en/ltc-browse-lots/vo-41/dccembre-2022-vo-41-vente-de-timbres-france/533/xe-siecle-n231a-1f-25c-carmin-orphelins-variete-centre-tres/>

²French Ubangi-Shari Overprints [онлайн], (без дати). *eBay*. Режим доступу: <https://www.ebay.com/itm/354897110774>

³CAMEROUN Scott #131 1916 [онлайн], (без дати). *Hip Stamp*. Режим доступу: <https://www.hipstamp.com/listing/cameroun-scott-131-1916-middle-congo-stamp-ovpt-unused-hr-and-brownish-gum/37199930>

французьких колоніальних випусків. Марка була випущена номіналами 25, 30, 35, 40, 45, 50 та 75 французьких сантиметрів. Вартість марки в доброму стані номіналом 20 французьких сантиметрів на eBay –75,00 євро¹ (364,96 грн).

Серія «Кокосові пальми» – марки Камеруну із зображенням алеї кокосових пальм, обрамленої декоративною рамкою з фігурами місцевих чоловіків зі списами по боках. Марка була випущена номіналами 1, 2 та 5 франків. Блок з двох марок номіналом 2 франки на французькому філателістичному сайті коштує 42 євро² (2 170,56 грн).

Висновок. Аналіз об'єктів філателії свідчить, що на їхню оцінку безпосередньо впливають тираж, умови випуску та специфічні особливості кожної марки. Оціночна функція реалізується через аналіз інформаційного наповнення пам'ятки, обсяг якого і визначає ринкову вартість предмета. Зокрема, зв'язок із визначними історичними подіями чи постатями суттєво підвищує цінність філателістичного виробу.

Результати моніторингу філателістичного ринку за першу половину 2026 р. дають підстави для висновку, що ціноутворення в цьому сегменті є складним процесом. Для марок, вік яких перевищує 100 років, номінальна вартість уже не має значення – вирішальну роль відіграють історичний контекст, рідкісність та фізичний стан екземпляра.

Філателістичні матеріали УНР чи ЗУНР мають значно вищий попит і ліквідність, ніж поштові артефакти Російської чи Австро-Угорської імперій того ж періоду, навіть якщо останні є рідкіснішими. Також попит на філателістичну продукцію періоду Першої світової війни дещо знизився серед українських колекціонерів через повномасштабну російсько-українську війну. Натомість стрімко зріс інтерес до сучасних марок: вітчизняні філателісти зосередилися на колекціонуванні випусків, що відображають ключові моменти сучасної боротьби та незламність духу українського народу.

Варто зауважити, що ринкова вартість марок, присвячених подіям Першої світової війни, залишається високою для іноземної аудиторії. Це зумовлено актуальністю теми в масовій культурі, що підкріплюється постійною появою нових книг, фільмів та виставок.

Капіталізація матеріалу залежить не від внутрішнього українського попиту, а від запитів іноземних аукціонів. Навіть якщо певний сегмент (як от предмети філателії Першої світової війни) тимчасово втрачає актуальність серед вітчизняних поціновувачів, його ринкова вартість

---

¹TIMBRES COLONIES FRANCAISES CAMEROUN [онлайн], (без дати-а). eBay. Режим доступу: <https://www.ebay.fr/itm/224953967600>

² Cameroun N° 82b [онлайн], (без дати). RAVRY Philatélie. Режим доступу: <https://www.philatelie-17.com/produit/Cameroun-78-54-1>

залишається стабільною або зростає саме завдяки експортному потенціалу. Це створює ситуацію, де українські раритети стають об'єктом зовнішнього інвестування, а світова аукціонна ціна виступає єдиним об'єктивним мірилом їхньої реальної вартості.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз філателістичних матеріалів у контексті політик пам'яті та публічної історії, а також порівняльне вивчення їхньої рецепції та ринкової вартості у різних європейських регіонах.

Джерела та література

Білян, П., (2014). 100 років від початку Першої світової: Як англієць турбувалися долею Бельгії, а німці шукали щастя в рейдерстві [онлайн]. *espresso.tv*. [Дата звернення 5 березня 2026]. URL: <https://lnk.ua/4CfvCNPIZ>

Варварцев, М., (2013). Франц-Йосиф I Габсбург [онлайн]. Електронна енциклопедія історії України. URL: <https://lnk.ua/OD0n8sa9j>

Калашникова, О. Л. (2006) Ідентифікація та вартісна оцінка культурних цінностей: Навчальний посібник. К.: Вища освіта. 287 с.

Кузьменко, Г., Задніпрний, Г., (2022). Поштові марки як ознака державності та культурно-історичне надбання України (на матеріалі кримської тематики). АРТ-платФОРМА. 5(1), 143-189 с.

Левітас, Й. Я., Басюк, В. М., (2007). Все про марки. Київ: Реклама. 236 с.

Марки ЗУНР серія [онлайн], (без дати). Марки України. URL: <https://poststampua.com/marky-zunr-seriya>

Міронова, І. С. (2012). Поштові та поштово-телеграфні установи Півдня України: дореволюційна історіографія проблеми. Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили. 564 с.

Огуй, О. (2007). Карл I, Карл I Франц-Йосиф Габсбург [online]. Електронна енциклопедія історії України. URL: <https://lnk.ua/POiQOLNv5>

Поберій, О., Гамалія, К. (2025). Художньо-стилістичні особливості перших українських поштових марок періоду УНР. Актуальні питання гуманітарних наук. 3(86), 55-60 р.

Потильчак, О. (2018). Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації. Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ». 79-101 с.

Пилипчук, Р. (2012). Карл I [online]. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-9836>

Франц-Йосиф I Габсбург [online], (без дати). Електронна бібліотека. Інститут історії України. [Дата звернення 5 березня 2026]. URL: <https://lnk.ua/GOGKUZ4uS>

Шологон, Л. І. (2022). Філателія як спеціальна історична дисципліна (на прикладі використання філателістичних джерел в освітньому процесі). *Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи*, Івано-Франківськ. Івано-Франківськ: Симфонія форте. с. 112-116

Шпакович, Н. (2023). 105 річниця випуску перших поштових марок української держави [online]. URL: <https://ostroycastle.com.ua/105-richnytsya-vypusku-pershyy-poshtovyh-marok-ukrayynskoyi-derzhavy/>

Béghin, V., (2026). La mémoire de la Grande Guerre par les timbres. *Historia/*

Bourdieu, Pierre. (1986). The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press. 241–258

David M. Henkin, (2006). The Postal Age The Emergence of Modern Communications in Nineteenth-Century America. University of Chicago Press. 238 p.

Grading Standards - Joseph Luft's U.S. Classics Stamp Store [online]. Joseph Luft's U.S. Classics Stamp Store. [Accessed: 11 May 2026]. URL: https://josephluft.com/store/standards?utm_source=chatgpt.com

Cameroon [online], (2023). StampWorldHistory. URL: <https://lnk.ua/Nex9xBeFo>

Carl H., Scheele, (1970). A Short History of The Mail Service. Washington: Smithsonian Institution Press. 250

Cousins, B. Overprinted 'Seahorse' high value stamps [online]. The Irish Philatelic Circle. URL: <https://www.irishphil.com/wp-content/uploads/2021/07/The-Seahorses.pdf>
Federation. National Museum of Australia. URL: <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/federation> (date of access: 23.02.2026).

Ferdinand Schirnbock [online], (2015). Stamp Engravers. Режим доступу: <https://stampengravers.blogspot.com/2015/08/ferdinand-schirnbock-1859-1930.html>

French Stamps [online]. Stamp-Collecting-World. URL: <https://lnk.ua/Pi14r6Czj>

Fussell, P. (1975). The Great War and Modern Memory. New York and London: Oxford University Press. 390 p.

George V Definitives [online]. The Postal Museum. URL: <https://lnk.ua/wNfZsoikS>

German WWI Occ. in Belgium - Postage stamps (1914-1916). StampWorld.com - the most complete stamp catalogue on the internet StampWorld. URL: <https://lnk.ua/X4p1wnn6Y> (date of access: 12.02.2026)

History of German stamps. 2-Clicks Stamps. URL: <https://www.2-clicks-stamps.com/article/history-of-german-stamps.html> (date of access: 26.01.2026)

How to evaluate the condition of a postage stamp? [online], (2026). Ukrposhta Market. [Accessed: 11 May 2026]. URL: https://postmark.ukrposhta.ua/en/how-to-evaluate-the-condition-of-a-postage-stamp?utm_source=chatgpt.com

Lange, R. T. Australia [online]. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/Australia>

Lohner Pfeilflieger [online]. Their Flying Machines. [Accessed: 5 March 2026]. URL: <https://flyingmachines.ru/Site2/Crafts/Craft224304.htm>

Mail robbery in military conflicts between 1745-1945 [online]. The Military Postal History Society. [Accessed: 11 May 2026]. URL: https://militaryphs.org/presentations/mail_robbery/index.html

Melville, F. J., (2010). The Project Gutenberg eBook of the postage stamp in war, by Fred J. Melville. [online]. Project Gutenberg. [Accessed: 5 March 2026]. URL: <https://www.gutenberg.org/files/34007/34007-h/34007-h.htm>

Orphelins de Guerre: une variété exceptionnelle refait surface ... [online]. Behr. URL: <https://behr.fr/articles/orphelins-de-guerre-variete-exceptionnelle?lang=en>

Pauline, E. Peters, Fred Morton. The Birth of Botswana: A History of the Bechuanaland Protectorate from 1910 to 1966. African Economic History. 1989. No. 22(18):144.

Pfennig [online], (2010). Historischen Lexikons der Schweiz. URL: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/013673/2010-09-28/>

Philately definition and types [online]. 2-Clicks Stamps. [Accessed: 5 March 2026]. URL: <https://www.2-clicks-stamps.com/article/about-stamp-collecting.html>

Postage stamp grading and condition [онлайн], (без дати). *2-Clicks Stamps*. [Accessed: 11 May 2026]. URL: https://www.2-clicks-stamps.com/article/postage-stamp-grading-and-condition.html?utm_source=chatgpt.com

Radomska, V., Ponkalo, S. та Makar, M., (2025). Design of a Ukrainian patriotic stamp to identify the state in the context of globalisation. *Art and Design*. 8(2), 54-64 p.

Red Cross philately and the two world wars. Health and medicine in postal stamps. URL: <https://healthinstamps.com/red-cross-philately-and-the-two-world-wars/>

Seahorse High Values [online]. The Postal Museum. URL: <https://lnk.ua/Er4wwqPTW>

Stamp Grading [online]. Empire Philatelists. URL: <https://lnk.ua/Sn87cxSst>

Stamps with the theme Cancellations (specialized) [online]. Freestampcatalogue. [Accessed: 5 March 2026]. URL: <https://lnk.ua/7G5g1xR71>

Strachan, H., (2011). Britain and World War One, 1901-1918 [online]. BBC. [Accessed: 5 March 2026]. URL: <https://lnk.ua/H9eh2uBFB>

Viribus Unitis, Tegetthoff, Prinz Eugen, Szent István [online]. *Viribus Unitis*. [Accessed: 11 May 2026]. URL: <https://www.viribusunitis.ca/>

References

Bilian, P. (2014). 100 rokov vid pochatku Pershoi svitovoi: Yak anhlitsi turbuvatysia doleiu Belhii, a nimtsi shukaly shchastia v reiderstvi [100 Years Since the Beginning of the First World War: How the British Worried about Belgium and the Germans Sought Fortune in Raiding] [online]. *Espreso.tv*. Available at: <https://lnk.ua/4CfvCNPIZ> (Accessed: 05 March 2026). [in Ukrainian].

Varvartsev, M. (2013). Frants-Yosyf I Habsburh [Franz Joseph I Habsburg] [online]. *Elektronna entsyklopediia istorii Ukrainy* [Electronic Encyclopedia of the History of Ukraine]. Available at: <https://lnk.ua/OD0n8sa9j> [in Ukrainian].

Kalashnykova, O. L. (2006). Identyfikatsiia ta vartisna otsinka kulturnykh tsinnosti [Identification and Valuation of Cultural Values]. Kyiv: Vyshcha osvita. [in Ukrainian].

Kuzmenko, H., Zadniprianyi, H. (2022). Poshtovi marky yak oznaka derzhavnosti ta kulturno-istorychne nadbannia Ukrainy (na materialii krymskoi tematyky) [Postage Stamps as an Attribute of Statehood and Cultural-Historical Heritage of Ukraine (Based on Crimean Themes)]. *ART-platFORMA*, 5(1), pp. 143–189. [in Ukrainian].

Levitas, Y. Ya., Basiuk, V. M. (2007). Vse pro marky [Everything about Stamps]. Kyiv: Reklama. [in Ukrainian].

Marky ZUNR seriia [ZUNR Stamp Series] [online]. (n.d.). Marky Ukrainy [Stamps of Ukraine]. Available at: <https://poststampua.com/marky-zunr-seriya> [in Ukrainian].

Mironova, I. S. (2012). Poshtovi ta poshtovo-telehrafni ustanovy Pivdnia Ukrainy: dorevoliutsiina istoriohrafiiia problemy [Postal and Postal-Telegraph Institutions of Southern Ukraine: Pre-Revolutionary Historiography of the Problem]. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mohyly. [in Ukrainian].

Ohui, O. (2007). Karl I, Karl I Frants-Yosyf Habsburh [Charles I, Charles I Franz Joseph Habsburg] [online]. Elektronna entsyklopediia istorii Ukrainy [Electronic Encyclopedia of the History of Ukraine]. Available at: <https://lnk.ua/POiQ0LNv5> [in Ukrainian].

Boberii, O., Hamaliia, K. (2025). Khudozhno-stylistychni osoblyvosti pershykh ukrainskykh poshtovykh marok periodu UNR [Artistic and Stylistic Features of the First Ukrainian Postage Stamps of the Ukrainian People's Republic Period]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk, 3(86), pp. 55–60. [in Ukrainian].

Potylchak, O. (2018). Filatelistychni materialy yak istorychne dzhерelo: informatsiyni potentsial, klasyfikatsiini oznaky ta kryterii systematyzatsii [Philatelic Materials as a Historical Source: Information Potential, Classification Features and Criteria of Systematisation]. In: Istorychni dzhерela v ukrainskomu informatsiinomu y osvithnomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia [Historical Sources in Ukrainian Informational and Educational Space: Verification and Interpretation]. Vinnytsia: TVORY, pp. 79–101. [in Ukrainian].

Pylypchuk, R. (2012). Karl I [Charles I] [online]. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Available at: <https://esu.com.ua/article-9836> [in Ukrainian].

Frants-Yosyf I Habsburh [Franz Joseph I Habsburg] [online]. (n.d.). Elektronna biblioteka Instytutu istorii Ukrainy [Electronic Library of the Institute of History of Ukraine]. Available at: <https://lnk.ua/GOGKUz4uS> (Accessed: 05 March 2026). [in Ukrainian].

Sholohon, L. I. (2022). Filateliia yak spetsialna istorychna dystsyplyna (na prykladi vykorystannia filatelistychnykh dzhерel v osvithnomu protsesi) [Philately as a Special Historical Discipline (Using Philatelic Sources in the Educational Process)]. In: Istoryko-kraieznavcha diialnist u zakladakh osvity: problemy i perspektyvy. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, pp. 112–116. [in Ukrainian].

Shpakovych, N. (2023). 105 richnytsia vypusku pershykh poshtovykh marok ukrainskoi derzhavy [105th Anniversary of the Issue of the First Postage Stamps of the Ukrainian State] [online]. Available at: <https://ostrohcastle.com.ua/105-richnytsya-vypusku-pershyh-poshtovyh-marok-ukrayinskoyi-derzhavy/> [in Ukrainian].

Datsiuk O. POSTAGE STAMPS OF THE FIRST WORLD WAR PERIOD: HISTORICAL REPRESENTATION, TYPOLOGY AND METHODOLOGY OF EXPERT EVALUATION

Abstract

This study is devoted to a comprehensive analysis of postage stamp issues produced by the states participating in the First World War between 1914 and 1918. The paper examines definitive and commemorative issues of the leading countries (Great Britain, France, Germany, and Austria-Hungary); occupation issues and overprints that marked changes in borders and spheres of influence; charitable (semi-postal) stamps created to support the army, orphans, and the wounded; as well as Ukrainian state issues illustrating the stages of the struggle for sovereignty.

*Special attention is devote to the **methodology** of evaluating philatelic objects. Determining the value of a postage stamp is a process based on the use of leading international catalogues (Scott, Michel, Stanley Gibbons, Yvert et Tellier), auction results,*

and a careful analysis of the physical condition of a particular specimen. In the modern world, stamps from the First World War period are not only objects of collecting but also witnesses of the “Great War,” capturing the images of monarchs, the technological progress of weaponry, and the tragedy of human destinies.

Scientific novelty of this study lies in the comprehensive interpretation of the postage stamp as a historical source for the study of the military history of the First World War. In addition, a typology of “war philately” is proposed, presenting a clear classification of specific wartime issues that have not previously been combined within a single study – propaganda issues, charitable issues, and overprints. A comprehensive methodology for the expert evaluation of stamps has developed, and based not only on philatelic characteristics but also on an index of socio-cultural impact.

Stamps from the period of the First World War appear not only as signs of postal payment but also as a complex historical and cultural source. The problem of researching and evaluating philatelic materials lies in the contradiction between the utilitarian function of a stamp and its role as an instrument of ideological expansion, charity, and the recording of changing state borders.

Of particular importance is the issue of determining the value of such a stamp when its nominal value was established more than a hundred years ago, and its condition cannot be defined as ideal due to its considerable age. In addition, it should be taken into account that the value of a postage stamp can be significantly influenced by special cancellation postmarks.

Conclusions. During the period of the First World War, stamps of the leading states served not only as a means of postal payment but also as instruments of propaganda, charitable support for the needs of the army, and manifestations of national identity. An analysis of the market in 2026 indicates that the historical value and rarity of stamps from that time (for example, the French “Seahorses” or the “Sower” series) outweigh their nominal value, although overall demand for this theme has somewhat declined.

At the same time, in Ukraine there has been a growing interest in contemporary military-themed issues, which due to their high relevance and emotional significance, demonstrate rapid capitalization compared to classical philately.

Keywords: philately, First World War, overprint, surcharge.

Daciuk O. ZNACZKI POCZTOWE Z OKRESU I WOJNY ŚWIATOWEJ: REPREZENTACJA HISTORYCZNA, TYPOLOGIA I METODOLOGIA OCENY EKSPERCKIEJ

Streszczenie

Niniejsze opracowanie poświęcone jest kompleksowej analizie emisji znaczków pocztowych wydanych przez państwa uczestniczące w I wojnie światowej w latach 1914–1918. W pracy omówiono emisje definitywne i okolicznościowe wiodących państw (Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec i Austro-Węgier); emisje okupacyjne oraz nadruki odzwierciedlające zmiany granic i stref wpływów; znaczki dobroczynne (półpocztowe) tworzone w celu wsparcia armii, sierot i rannych; a także emisje państwowe Ukrainy, ilustrujące etapy walki o suwerenność.

Szczególną uwagę poświęcono **metodologii** oceny obiektów filatelistycznych. Określenie wartości znaczka pocztowego jest procesem opartym na wykorzystaniu wiodących międzynarodowych katalogów (Scott, Michel, Stanley Gibbons, Yvert et Tellier),

wyników aukcji oraz starannej analizie stanu zachowania konkretnego egzemplarza. We współczesnym świecie znaczki z okresu I wojny światowej są nie tylko przedmiotem kolekcjonerstwa, lecz także świadectwem „Wielkiej Wojny”, utrwalającym wizerunki monarchów, postęp technologiczny w dziedzinie uzbrojenia oraz tragedię ludzkich losów.

Nowość naukowa niniejszego badania polega na kompleksowej interpretacji znaczków pocztowego jako źródła historycznego do badań nad historią wojskowości okresu I wojny światowej. Ponadto zaproponowano typologię „filatelistyki wojennej”, przedstawiającą przejrzystą klasyfikację specyficznych emisji czasu wojny, które dotąd nie były ujmowane w ramach jednego opracowania – emisji propagandowych, dobroczynnych oraz nadruków. Opracowano także kompleksową metodologię eksperckiej oceny znaczków, opartą nie tylko na cechach filatelistycznych, lecz również na wskaźniku oddziaływania społeczno-kulturowego.

Znaczki z okresu I wojny światowej jawią się nie tylko jako znaki opłaty pocztowej, lecz również jako złożone źródło historyczno-kulturowe. Problem badania i oceny materiałów filatelistycznych polega na sprzeczności pomiędzy użytkową funkcją znaczka a jego rolą jako narzędzia ekspansji ideologicznej, działalności dobroczynnej oraz utrwalania zmieniających się granic państwowych.

Szczególnego znaczenia nabiera kwestia określenia wartości takiego znaczka, jeśli jego wartość nominalna została ustalona ponad sto lat temu, a stan zachowania nie może być uznany za idealny ze względu na znaczny wiek. Należy ponadto uwzględnić, że na wartość znaczka pocztowego mogą znacząco wpływać szczególnie stemple kasujące.

Wnioski. W okresie I wojny światowej znaczki pocztowe wiodących państw służyły nie tylko jako środek opłaty pocztowej, lecz również jako narzędzie propagandy, forma wsparcia dobroczynnego na potrzeby armii oraz manifestacja tożsamości narodowej. Analiza rynku za rok 2026 wskazuje, że wartość historyczna oraz rzadkość znaczków z tego okresu (na przykład francuskiej serii „Seahorses” czy „Siewca”) przeważają nad ich wartością nominalną, chociaż ogólny popyt na tę tematykę nieco się zmniejszył.

Jednocześnie w Ukrainie obserwuje się wzrost zainteresowania współczesnymi emisjami o tematyce militarnej, które ze względu na wysoką aktualność oraz znaczenie emocjonalne wykazują szybki wzrost kapitalizacji w porównaniu z klasyczną filatelistyką.

Słowa kluczowe: filatelistyka, I wojna światowa, nadruk, dopłata.

Статтю надіслано до редколегії 21.03.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.05.2026 р.

УДК 94(477+474.5)"1920/1923":323.15(=411.16)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112115>

Rukkas Andrii,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

rukkas@knu.ua

ORCID: 0000-0003-2086-3463

**«THE EXODUS FROM THE “HOUSE OF SLAVERY”:
THE REPATRIATION OF LITHUANIAN JEWS FROM SOVIET
UKRAINE IN THE EARLY 1920s**

Abstract

Purpose – to analyze the repatriation of Lithuanian Jews from Soviet Ukraine in the early 1920s, identifying its scale, key features, and obstacles. **Methodology** is based on the analysis of archival materials from Soviet institutions, combining an institutional approach with microhistorical examination of individual cases. The **novelty** lies in reconstructing the repatriation process using previously underutilized archival sources and demonstrating its instrumental role in state policy, which contributed to the marginalization of Jewish refugees. **Conclusions.** Over 65,000 refugees from Lithuania were present in Soviet Ukraine, more than two-thirds of them Jews; about 25,000–30,000 were repatriated in 1921–1922, including 17,000–20,000 Jews. The process served state interests rather than humanitarian aims.

Keywords: repatriation, Jews, Lithuania, Lithuanian Jews, World War I refugees, Soviet Ukraine, Ukrholovevak.

Problem statement. Simon Dubnov, a prominent historian, publicist, and one of the founding figures of modern Jewish historiography, described his long and arduous departure from Bolshevik Russia in the early 1920s as «an exodus from the house of slavery.» These words aptly capture the experience of Lithuanian Jews who, having found themselves in Ukraine during the First World War, sought to return home.

In 1914–1915, more than 300,000 people (Makauskas, Černius, 2018, 277) were displaced from Lithuania to the rear regions of the Russian Empire. While much of the Christian population fled the advancing front or was evacuated by the authorities, Jews, whom the tsarist regime groundlessly suspected of sympathizing with Germany, became victims of forced mass deportations and expulsions. The Jewish population of the Kovno province suffered particularly severely, with the peak of deportations occurring in early May 1915.

Simon Dubnov himself recorded these events in his diary: «May 5. The horrors continue. Jews are being expelled from Kovno and Poniewież... May 7. An open official campaign is underway with the infernal aim of blaming the Jews for military defeats... May 10. The terror intensifies. Mad and criminal acts are being committed. Tens of thousands of Jews were expelled from Kovno and the

---

province on a single day (May 5). The order of the army commander, published today, mandates the total expulsion of Jews... and their exile to the Poltava and Katerynoslav provinces. The unfortunate exiles were placed in cattle cars. They asked, “Where are we being taken?” and were told, “Wherever it is ordered...”» (Dubnov, 1998, 348).

According to Naftali Friedman, a member of the Fourth State Duma, approximately 150,000 Jews (Irchak, 2025, 186) were forcibly deported from the Kovno province alone. Deportations also took place in other Lithuanian provinces, including Suwałki and Vilnius.

The main destinations of deportation, alongside other rear regions of the Russian Empire, were the eastern and southeastern provinces of Ukraine: Poltava, Katerynoslav, Chernihiv, Kharkiv, and mainland Tavria. During the First World War, tens of thousands of natives of Lithuania, predominantly Jews were concentrated in these areas. The overwhelming majority sought to return home at the earliest opportunity.

In February–March 1918, the Treaties of Brest were concluded between the Central Powers and, first, the independent Ukrainian People’s Republic and later Soviet Russia. These agreements brought the war in Eastern Europe to an end and created the preconditions for large-scale repatriation. However, in the Ukrainian case, this process only became feasible somewhat later, after the conclusion of the two-year armed struggle among the various forces of the Ukrainian Revolution and the eventual establishment of Bolshevik rule over most of the territory.

The present study **is based on documents** from three Soviet Ukrainian state institutions responsible for refugee repatriation: the People’s Commissariat for Foreign Affairs, the People’s Commissariat for Internal Affairs, and the All-Ukrainian Commission for the Reevacuation of the Population. These materials are currently preserved in the Central State Archives of the Highest Bodies of Power and Administration of Ukraine in Kyiv (TsDAVO). Despite the openness and accessibility of these archives, the documents (aside from a few exceptions) have attracted little attention from both Ukrainian and foreign scholars.

The diplomatic and institutional history of this repatriation can be reconstructed from official correspondence between commissariats and plenipotentiary missions. But the experience of repatriation as it was actually lived (the searches, arrests, extortions, family separations, and border refusals) emerges only from a different layer of the archive: the petitions, complaints, and personal statements that individual refugees and their advocates addressed to Soviet and Lithuanian officials. These documents give voice to people absent from the diplomatic record. Reading the repatriation from below, through the crises of individuals rather than the calculations of states, reveals the human cost of a process that both governments described, in their official communications, as orderly and principled.

Accordingly, **this paper aims** to examine the process of repatriation in the early 1920s of Lithuanian Jews who had been forcibly deported to Ukrainian provinces by the tsarist authorities during the First World War. It seeks to identify the key features of this process, as well as the challenges encountered in its implementation. An additional objective is to establish quantitative indicators, including the total number of refugees from Lithuania in Soviet Ukraine, the proportion of Jews among them, and the number of individuals who ultimately returned to Lithuania.

The repatriation of Lithuanian Jews from Soviet Ukraine in the early 1920s sits at the intersection of several established **historiographical fields**, yet it has not previously been the subject of dedicated research. The present article draws on and contributes to four bodies of scholarship: the wartime displacement of Jews in the Russian Empire; the broader refugee crisis of the First World War; Soviet nationality policy in the early 1920s; and the postwar reintegration of displaced populations in the Baltic States.

The wartime origins of the population examined in this article are well documented. Eric Lohr's foundational article «The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I» (Lohr, 2001) established the tsarist military's deportation campaign against Jews as a deliberate policy instrument rather than mere wartime contingency, and his subsequent monograph «Nationalizing the Russian Empire» (Lohr, 2003) situated Jewish deportations within a broader imperial project of demographic «nationalization» that uprooted close to a million civilians. Polly Zavadiivker's «A Nation of Refugees: Russia's Jews in World War I» (Zavadiivker, 2024) provides the most comprehensive account to date of the Jewish refugee experience within the Russian Empire from 1914 to 1918, recovering individual voices largely absent from earlier scholarship. The wartime experience of Lithuanian Jews themselves has been further illuminated by Iryna Irchak's article «A “Compact Mass of Internal Enemies”: Situation of Lithuanian Jews during World War I Based on Naftali Fridman's Materials» (Irchak, 2025) which, drawing on contemporary testimonies, highlights how tsarist authorities constructed Jews as a collective security threat and subjected them to systematic deportations, surveillance, and discrimination, thereby deepening our understanding of the origins and conditions of displacement that shaped the refugee population examined in this article. Where Zavadiivker's and Irchak's narratives end, at the close of the war, the present article begins.

The broader context of wartime displacement has been shaped by Peter Gatrell's «A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I» (Gatrell, 1999), which remains the essential reference for the scale and social meanings of refugeedom before and after the tsarist collapse, and by the collective volume «Europe on the Move: Refugees in the Era of the Great War», co-edited by Gatrell and Liubov Zhvanko (Gatrell, Zhvanko, 2017). Zhvanko's monograph

«Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: Ukrainskyi vymir» (Zhvanko, 2012) constitutes the principal Ukrainian-language study of the refugee crisis on Ukrainian territory during the war years, and her statistical calculations for the end of 1920 provide the baseline figures deployed in this article. However, neither Zhvanko nor any other scholar has examined what happened to Lithuanian refugees who remained on Soviet Ukrainian territory after 1920, or under what conditions they were or were not able to return home.

The Soviet Ukrainian context requires engagement with two further bodies of scholarship. Brendan McGeever's «Antisemitism and the Russian Revolution» (McGeever, 2019) documents the persistence of anti-Jewish violence within Soviet institutions during the revolutionary period, providing background for understanding the environment in which Lithuanian Jewish refugees found themselves as repatriation commenced. The predatory behavior of Soviet officials documented in the present article represents a continuation into the NEP period of the dynamics McGeever traces in 1917–1921.

The Lithuanian dimension has received less attention in the anglophone literature. Available data suggest that among the 69,728 refugees who returned to Lithuania in 1921, Jews constituted approximately 37 percent and ethnic Lithuanians 42 percent (Balkelis, 2003, 455, note 75), figures that complement and partially corroborate the Ukrainian archival data presented here, while raising important questions about how dramatically these proportions shifted as Lithuanian gatekeeping intensified after 1921.

Taken together, this scholarship establishes the wartime origins of Lithuania's Jewish refugee population, documents the violence they endured in Ukraine, and sketches the Soviet and Lithuanian policy frameworks within which repatriation occurred. What it does not provide is an archivally grounded account of the repatriation process itself as experienced on the ground in Soviet Ukraine – the diplomatic negotiations, the bureaucratic machinery, the scale and ethnic composition of departures, and the systematic obstacles that confronted Jewish refugees at every stage. It is this gap that the present article addresses.

Presentation of the main material. The Ukrainian Socialist Soviet Republic (Ukrainian SSR), with its capital in Kharkiv, concluded an alliance treaty with Soviet Russia in late December 1920 while formally retaining certain attributes of state sovereignty. In particular, it maintained its own government, the Council of People's Commissars, as well as a separate foreign policy institution, the People's Commissariat for Foreign Affairs. As a result, despite acting as a junior partner and generally following the Kremlin's political line, the Ukrainian SSR formally conducted independent diplomatic activity. It established relations with foreign states, concluded treaties, and exchanged plenipotentiary missions. One such partner was the Republic of Lithuania.

The peace treaty between Soviet Russia and Lithuania, signed in Moscow on July 12, 1920, provided the foundation for the development of Ukrainian–

Lithuanian relations. It was on this basis that bilateral negotiations between Ukraine and Lithuania commenced in Moscow in late 1920. The Ukrainian delegation included prominent Bolsheviks Felix Kohn and Yuriy Kotsiubynsky, while the Lithuanian side was represented by Jurgis Baltrušaitis, Juozas Vanagas Simonaitis, Rafalas Jodelis, and Kazys Švydas.

One of the central, if not the most important, issues addressed during these negotiations was the return of refugees to their homeland. Accordingly, on January 28, 1921, the parties signed two key documents: the Agreement on the Procedure for the Option of Lithuanian Citizenship and the Temporary Rules on the Transportation by Railways and Means of the Ukrainian SSR of Property of Lithuanian Refugees during Their Re-evacuation from the Ukrainian SSR until the Conditions of Transportation Change.

Under the first agreement, all Lithuanians, as well as natives of Lithuania of other nationalities, were granted the right to acquire Lithuanian citizenship, provided that they or their parents had been permanent residents of territories belonging to the Republic of Lithuania. Optants were required to leave the Ukrainian SSR within one year and to take their property with them in accordance with the provisions of the second document (Ukrainska RSR, 1966, 235–238).

The Temporary Rules established strict limitations on the amount of property that could be transported. The total weight of luggage (excluding hand luggage) was limited to 10 poods (164.8 kg) for the head of a family, 6 poods (98.2 kg) for each adult family member, and 3 poods (49.1 kg) for children under the age of ten. A separate article specified items prohibited from export, including: unauthorized documents, papers, and photographs; weapons; goods intended for trade (such as textiles, leather goods, and haberdashery); food exceeding 40 pounds (18.1 kg) per person; livestock and poultry; vehicles of all kinds; unprocessed precious stones; gold and platinum items exceeding 16 zolotniks (68.2 g), as well as silver items exceeding 1 pound (409.5 g); items containing precious stones over 1 carat; industrial machinery and equipment (except tools necessary for professional activity); soap and tobacco beyond prescribed limits; cash exceeding 100,000 rubles per person; as well as foreign currency, securities, and objects of artistic or antique value without special authorization (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 661, ark. 15).

These agreements were followed, on February 14, 1921, by the Peace Treaty between Ukraine and Lithuania (Ukrainska RSR, 1966, 241–246) and the Treaty on the Re-evacuation of Refugees (Ukrainska RSR, 1966, 239–241). In addition to political provisions, the Peace Treaty explicitly affirmed the right to opt for Lithuanian or Ukrainian citizenship (Article IV) and emphasized the need for the prompt return of refugees to their homes (Article V) (Ukrainska RSR, 1966, 243).

The subsequent Treaty on the Re-evacuation of Refugees elaborated the conditions and procedures of repatriation in greater detail. It defined refugees as «citizens of both Contracting Parties who previously resided in the territory of one

---

of them and are now in the territory of the other, having left during the World War of 1914–1917 the areas occupied or threatened by the enemy, or having been evacuated by order of military or civilian authorities from the zone of hostilities» (Article II) (Ukrainska RSR, 1966, 240). Refugees were entitled to take their property in accordance with the previously adopted Temporary Rules (Article IV) (Ukrainska RSR, 1966, 241).

The treaty also established the general procedure for re-evacuation (Article III). Refugees were to be transported to transfer points in organized echelons or individual railway cars, while movement to assembly points could occur either in groups or individually. The number of refugees to be transported was to be determined separately. The sending party was responsible for compiling lists of refugees and assigning them to echelons, while the receiving party verified these lists. Each party bore the costs of transportation within its own territory (Ukrainska RSR, 1966, 240). To facilitate implementation and resolve disputes, both sides appointed plenipotentiary representatives (Article VI) (Ukrainska RSR, 1966, 241). Lithuania designated Vytautas Mošinskis, a mechanical engineer and professor at the Kharkiv Institute of Technology, as its commissioner for re-evacuation in Soviet Ukraine (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 38, ark. 22).

As is evident, considerable attention was devoted to the issue of refugee return. As the head of the government of Soviet Ukraine, Christian Rakovsky noted, «the question of general repatriation is one of the main motivations» for Lithuania (as well as for Latvia and Estonia) «to negotiate with us; otherwise, such negotiations would lose their significance» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 728, ark. 6).

Within the Ukrainian SSR, refugee affairs were administered by the All-Ukrainian Main Commission for the Re-evacuation of the Population (Ukrholovevak), established on April 24, 1920 (Shcherov, 2000, 40). Although Soviet Ukraine was formally a sovereign state, the Commission's personnel were appointed from Moscow. Its primary task was to determine the precise number of refugees, including Lithuanian Jews, and to ensure their registration, a process that proved both lengthy and complex due to a range of practical and administrative challenges. Due to the scarcity of sources and the limited scope of existing research, the exact number of inhabitants of Lithuanian provinces who ended up in present-day Ukraine as refugees or deportees during the First World War remains unknown. Only approximate figures are available. According to calculations by Ukrainian historian Liubov Zhvanko, by the end of 1920 Lithuanian «refugees of the imperialist war», including Jews, were registered in several cities: Poltava (26,460), Luhansk (13,685), Kharkiv (12,310), Kremenchuk (4,010), Katerynoslav (3,002), Odesa (2,873), Chernihiv (2,100), Kyiv (683), Mykolaiv (643), and Kherson (178). This yields a minimum total of 65,944 individuals (Zhvanko, 2011, 90).

Six months later, the situation had changed somewhat. The number of refugees from Lithuania decreased, primarily as a result of the onset of the re-

evacuation process. As of July 13, 1921, 40,789 refugees from Lithuania, including Jews, were registered. Their distribution by region was as follows: Katerynoslav province – 7,750; Poltava – 1,897; Oleksandrivsk – 1,713; Kremenchuk – 798; Kyiv – 2,223; Podillya – 124; Volyn – 29; Kharkiv – 804; Donetsk – 14,916; Chernihiv – 1,850; Mykolaiv and Kherson – 6,900; and Crimea – 1,785 (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 662, ark. 45).

Over time, as repatriation progressed, the number of Lithuanian refugees in Ukraine continued to decline steadily. In July–August 1922, the Lithuanian plenipotentiary mission reviewed and certified refugee lists compiled in various cities. These documents recorded a total of 5,842 individuals, of whom 4,047 were removed for various reasons, leaving only 1,795 ultimately approved (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 884, ark. 189). Those excluded were predominantly non-Lithuanian refugees (Jews, Russians, and others), who were subjected to additional and often excessive documentation requirements that they were unable to meet, and were therefore not included in the lists for transportation (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 884, ark. 179).

An important issue concerns the number of Lithuanian refugees who were actually repatriated from the Ukrainian SSR. Based on available documentation, it is possible to offer at least an approximate estimate, which helps to illustrate the scale of the process. During initial consultations in March 1921, the Soviet side promised the Lithuanian commissioner that four trains, each carrying approximately 1,000 people, would be dispatched monthly. However, this figure was soon reduced to two trains per month. Consequently, the Lithuanian side expected that at least 4,000 refugees would be repatriated during April–May 1921. In practice, only about one-third of this target was achieved. By mid-May, only one echelon of slightly more than 1,000 people had departed from Kharkiv (the so-called 1st Kharkiv Echelon). In addition, 16 railway cars carrying nearly 400 refugees from Mariupol were attached to a regular train; these departures were organized independently by local authorities without coordination with Ukrholovevak (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 663, ark. 1).

Subsequently, during June and the first half of July 1921, a further 2,800 refugees were transported in four echelons: two from Kharkiv (the Second and Third Kharkiv Echelons), one from Bakhmut, and one from Odesa (TsDAVO, f. 336, op. 3, spr. 25, ark. 26).

Altogether, according to Ukrholovevak data, 16,870 refugees were sent to Lithuania between January 1 and November 1, 1921 (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 728, ark. 3). It is also known that in the first nine months of 1922, an additional 4,154 Lithuanian refugees passed through the organization's regional branches (TsDAVO, f. 336, op. 3, spr. 25, ark. 3). Thus, between May 1921 and September 1922, at least 21,000 individuals were repatriated from the territory of the Ukrainian SSR to Lithuania.

At the end of 1922, it was officially announced that the re-evacuation of Lithuanian refugees, including Jews, from Ukraine and Crimea would be suspended until the following spring. According to Soviet press reports, only a small number of Lithuanian refugees remained in the Ukrainian SSR at that time. In October, approximately 1,200 refugees from the Donetsk province, around 300 from the Kyiv province, as well as smaller groups from Crimea and other regions, were scheduled for repatriation. In several provinces (notably Poltava, Kremenchuk, and Katerynoslav) the process was nearly complete. Similarly, the removal of Lithuanian refugees from Kharkiv had almost been finalized (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 1008, ark. 10). In December, Soviet newspapers reported the departure of the last extraordinary echelon from Kharkiv, carrying 50–60 individuals who had, for various reasons, missed earlier transports. This group was to be joined by an additional 89 refugees from the Donbas region. By the end of the month, the final echelons from the Kyiv (over 300 people) and Chernihiv (approximately 650 people) provinces were scheduled to depart for Lithuania (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 1008, ark. 50). Following these transports, the repatriation process was officially declared complete.

Although these figures are not exhaustive, it is unlikely to be a significant exaggeration to suggest that by the end of 1922 (during the active phase of repatriation) approximately 25,000 to 30,000 Lithuanian refugees had returned home. While the broader process of repatriating foreign nationals continued for approximately two more years, until early 1925, its intensity declined sharply. Consequently, the number of individuals leaving the Ukrainian SSR for Lithuania during this later period was relatively small and did not substantially affect the overall statistics.

In Soviet documentation, all these individuals were classified as «Lithuanians» based on their state affiliation rather than their ethnic identity. This raises an important and quite logical question: what was the actual ethnic composition of refugees from the Lithuanian provinces? Specifically, how many among them were ethnic Lithuanians, Jews, Poles, Russians, or Belarusians? Owing to the scarcity of sources, a complete picture remains elusive. Nevertheless, on the basis of selected registration lists, it is possible to formulate certain assumptions and propose a working hypothesis.

For instance, in the city of Cherkasy (Kyiv province) in 1921, of the 96 Lithuanian refugees registered for re-evacuation, 76% (73 individuals) were Jews, 15.5% (15 individuals) were Russians of the Orthodox faith, and only 8.5% (8 individuals) were Lithuanians, Catholics, or Lutherans (TsDAVO, f. 336, op. 1, spr. 593, ark. 1–19). A similar pattern can be observed in Kremenchuk: in October 1921, 91.7% (397 individuals) of registered refugees were Jews, 4.6% (20 individuals) were Russians, and only 3.7% (16 individuals) were Lithuanians (TsDAVO, f. 336, op. 1, spr. 607, ark. 17–34).

A major center of concentration for Lithuanian refugees was Kharkiv, then the capital of Soviet Ukraine. In 1921, five echelons of repatriates departed from the city (referred to in documents as the 1st through 5th Kharkiv echelons). The first echelon, dispatched in the second half of May, included 1,102 individuals: Jews accounted for 69% (764 people), Lithuanians for 27% (298 people), Poles for 2.9% (32 people), and Russians for 0.6% (7 people) (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 138, ark. 1–27).

The second echelon departed in mid-June with 890 individuals, of whom Jews comprised 64.7% (576 people), Lithuanians 20.1% (179 people), Poles 7.2% (64 people), Russians 6.6% (59 people), Karaites 1.23% (11 people), and others 0.17% (1 person) (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 540, ark. 1–22).

The third echelon followed shortly thereafter, in the second half of June, carrying 526 passengers, of whom Jews accounted for 70% (368 people), Lithuanians 29.7% (156 people), and others 0.3% (2 people) (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 534, ark. 1–13).

The fourth echelon departed in the second half of July and included 1,408 individuals: Jews constituted 61.3% (863 people), Lithuanians 33.1% (466 people), Poles 2.55% (36 people), Karaites 1.42% (20 people), Germans 1.06% (15 people), and Russians and Ukrainians 0.57% (8 people) (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 536, ark. 1–29).

In late August 1921, the first echelon of Lithuanian refugees departed from Katerynoslav, carrying 1,209 individuals, of whom 778 (64.4%) were Jews (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 1042, ark. 1–21). Particularly striking is the case of a separate group of refugees transported from Mariupol to Kharkiv for further repatriation: all 399 individuals in this contingent were Jews (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 138, ark. 29–37).

The data presented above allow us to conclude with a high degree of confidence that in 1921 at least two-thirds of the so-called «Lithuanian refugees» (often referred to in Soviet documents simply as «Lithuanians») were in fact Jews by ethnicity and religion. Only approximately one-third were ethnic Lithuanians.

The predominance of Jews among the re-evacuated refugees can be explained by both objective and subjective factors. On the one hand, Jews indeed constituted the largest group among the «Lithuanian refugees» of the First World War, largely as a result of the explicitly anti-Semitic deportation policies of the tsarist regime. On the other hand, the Soviet authorities in the Ukrainian SSR also had practical incentives to prioritize their repatriation.

A significant proportion of Jewish refugees belonged to socially vulnerable categories – elderly individuals, women, children, and persons with disabilities. Adult men were often unable to provide for their families, as many were poor artisans, small traders, laborers, or individuals without stable occupations. In the context of widespread unemployment, economic devastation, famine, and severe inflation, the state lacked the capacity to provide adequate support. On the

contrary, maintaining such populations imposed a considerable financial burden and contributed to social tension.

This interpretation is supported by a telegram sent on January 19, 1921, by the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR to the head of the All-Ukrainian Central Executive Committee, Hryhorii Petrovskiy: «On behalf of Rakovsky, I inform you that only the disabled, the seriously ill, those under 16 and over 50, single women with children, and demobilized Red Army soldiers of these nationalities are being released to their homeland» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 728, ark. 6). Thus, the Soviet authorities did not intend to allow all refugees to leave quickly or freely. As is well known, refugees also served as a political instrument, effectively functioning as leverage in negotiations with the Baltic States.

Initially, therefore, Jews overwhelmingly predominated among Lithuanian refugees. However, over time, this pattern began to change significantly: the proportion of ethnic Lithuanians increased, while that of Jews declined rapidly. This shift is clearly illustrated by the departure lists of the third and fourth Odesa echelons, which left in July–August 1922. In the former, Jews accounted for exactly 40% (138 individuals) of 345 passengers (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 1044, ark. 1–12), while in the latter they comprised 34.1% (88 individuals) of 240 (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 1045, ark. 1–12). Another example further demonstrates this trend: at the end of December 1922, 186 individuals awaiting departure in Kyiv included 93.1% Lithuanians (174 people), 4.6% Jews (8 people), and 2.3% others (4 people).

The principal reason for these rapid changes lay in the selective policy pursued by the Lithuanian commissioner for re-evacuation, who, during the review of departure lists, created artificial obstacles for non-Lithuanians. As a result, the overwhelming majority of Jews, as well as many Russians, Poles, and others originating from Lithuanian territories, were ultimately unable to return to their homeland.

For example, in June 1922, the Lithuanian commissioner reviewed repatriation lists comprising 3,045 individuals, yet only 868 of them (28.5%) were granted entry visas. Even members of the same family were often excluded: spouses were separated, parents were forced to leave without some or all of their children, siblings were divided, and both young children and elderly, frail individuals were left without care. The Lithuanian commissioner justified these decisions by claiming that refugees frequently attempted to present unrelated individuals as family members, or that their documentation was incomplete, irregular, or bore signs of falsification or alteration (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 817, ark. 317). Thus, while the Soviet authorities sought, as far as possible, to facilitate the departure of impoverished and socially vulnerable Jewish refugees, the Lithuanian side, by contrast, employed various mechanisms to restrict their entry into Lithuania.

A markedly different dynamic emerged in the case of refugees possessing specialized skills (such as engineers, physicians, or pharmacists) whose expertise was in short supply in both the Ukrainian SSR and Lithuania. While the Lithuanian authorities were interested in securing the return of as many such specialists as possible, the Soviet side often attempted to retain them by various administrative means and under different pretexts.

It was not uncommon for the heads of institutions employing refugees to deliberately reassign individuals already registered for re- evacuation, and awaiting departure, to other, often remote, locations. For instance, in May 1921, the People's Commissariat of Health forcibly transferred Dr. E. Kassel from Kharkiv to Bakhmut. In response to protests by the Lithuanian commissioner, Soviet officials argued that «the fact of registration cannot serve as grounds for dismissal from employment and, consequently, for exemption from official assignments; it is necessary to provide proof of inclusion in the next echelon» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 33).

Similarly, the chief physician of the Kremenchuk military hospital categorically refused to release the resident Abram Keilzon from service, citing the need to obtain special authorization from Moscow, specifically from the Main Sanitary Administration. In protesting this decision, the Lithuanian commissioner, Professor Vytautas Mošinskis, observed that «the complications surrounding the re- evacuation of refugee specialists, which may appear formal, in practice render their right to return to their homeland a complete fiction» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 379).

Significant difficulties also arose for Jewish refugees who had been mobilized into the ranks of the Red Army during the revolutionary period of 1917–1921. In order to return home, they first had to be formally discharged from military service, a requirement that proved extremely difficult to fulfill in practice. This was often due to the reluctance of military commanders, who, despite the legal grounds for repatriation, continued to regard such individuals as their subordinates.

Archival records contain numerous petitions for discharge submitted both by the soldiers themselves and by their family members. For example, in early July 1921, Sarah Zif, a resident of Rogola in the Kovno province, who had been registered for repatriation, appealed to the Lithuanian re- evacuation commissioner requesting the release of her «only son capable of work.» Her son, Hershko, had been mobilized into the Red Army in 1920 and was serving in Proskuriv in the food administration. Sarah Zif emphasized that he had been her sole means of support and that, as a poor seventy-year-old widow, she was «unable to earn even a piece of bread on her own» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 180).

A similar situation was faced by Isak Shapiro, a resident of Sventsiany and a dental technician serving in the dental department of the 886th Consolidated Reserve Field Hospital. Mobilized into the Red Army in 1919, he was not released

---

from service «until a special order», despite having clear legal grounds for repatriation and official registration as a Lithuanian refugee (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 224).

Selectivity and bias were defining features of Soviet policy in Ukraine toward Lithuanian refugees, including Jews. The lists of individuals eligible for repatriation were compiled and approved by a special Mixed Interdepartmental Commission. This body consisted exclusively of Soviet officials, representatives of the Special Department of the People's Commissariat for Internal Affairs, the Extraordinary Commission for Combating Counterrevolution (Cheka), and the Ukrholovevak – as well as a nominal «Lithuanian representative» who, in fact, had no connection to the government of the Republic of Lithuania. This role was typically performed by members of Lithuanian sections within the agitation and propaganda departments of provincial Communist Party committees.

The decisions of this commission were often arbitrary and biased, frequently contradicting the provisions of the Ukrainian–Lithuanian agreements on re-evacuation. They generated numerous complaints and protests. The commission displayed striking inconsistency: while some individuals were treated with undue leniency, others faced excessive scrutiny and discrimination.

In June 1921, the official Lithuanian commissioner for re-evacuation lodged a complaint regarding the commission's activities with the chairman of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, Christian Rakovsky. He noted, in particular: «1) This commission is extremely reluctant to include Lithuanians in the refugee lists, preferring refugees who are Jews, often not even Lithuanian citizens. 2) It categorically excludes indisputable refugees from Lithuania if they happen to belong to the intelligentsia (doctors, pharmacists, engineers), thereby directly violating the refugee treaty» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 663, ark. 20). According to Professor Vytautas Mošinskis, the Lithuanian commissioner, the Mixed Commission operated in a non-transparent manner, delayed the compilation and approval of repatriation lists, and systematically complicated the process of organizing departures. Such practices inevitably generated rumors, justified criticism, and numerous complaints from refugees (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 663, ark. 20).

Mošinskis also made an important observation regarding the commission's procedures. While deliberately delaying the preparation and approval of departure lists, the commission simultaneously reduced the time allocated for the actual dispatch of echelons. As a result, all preparatory work had to be carried out in haste, leaving insufficient time for essential measures such as disinfection, smallpox vaccination, vacating living quarters, and most importantly obtaining permits for the export of personal property. Consequently, many refugees were unable to complete the necessary formalities in time and missed their assigned transport. To return home, they were forced to repeat the entire procedure from the beginning (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 663, ark. 20).

Jewish refugees from Lithuania who had been relocated to Ukrainian provinces found themselves at the epicenter of the revolutionary upheavals of 1917–1921. Like the local Jewish population, they suffered from pogroms, looting, and violence. Although a comprehensive statistical picture of these events remains unavailable, archival materials provide illustrative examples.

The port city of Mariupol in the Katerynoslav province (present-day Donetsk region), located on the Azov Sea, became a temporary refuge for many Jews, particularly those from Kovno and its surrounding province. In late March 1919, the city was seized by units of the 3rd Brigade of the 1st Zadniprovska Soviet Division under the command of the anarchist ataman Nestor Makhno. Shortly thereafter, in April, widespread looting occurred, affecting the civilian population, including Lithuanian Jewish refugees who had managed, over four years of residence, to establish livelihoods and even open small trading enterprises.

In March 1921, on the eve of repatriation, a group of twenty refugees submitted claims for lost property amounting to nearly 475,000 rubles in total (an average of 23,750 rubles per person) (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 116). In addition to the Makhnovists, refugees also reported losses caused by Denikin's forces, which in October 1919 confiscated private property and transported it to Rostov for storage by the Russian Insurance Company, where it subsequently disappeared. Soviet authorities also carried out requisitions in 1920. However, the greatest losses were attributed to Makhno's troops. For instance, Shmuel Itsek Levin lost household goods and jewelry worth 200,000 rubles; Shmuel-Wolf Shar and Shimon Katz each lost property valued at 40,000 rubles; and Yakov Gutman was deprived of haberdashery goods and household items of similar value (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 116, ark. 2, 4, 5, 14).

To better understand the magnitude of these losses, it is useful to consider contemporary prices in the neighboring city of Poltava: one pood (16 kg) of rye flour cost approximately 25,000 rubles, while ten eggs cost 2,500 rubles, and a pound of meat – 1,000 rubles (Nesvitskii, 1995, 203). In the context of the severe famine looming in southern Ukraine in the first half of 1921, food was literally worth its weight in gold. For further comparison, the monthly old-age pension paid to Lithuanian Jewish refugees by Soviet social welfare authorities amounted to approximately 1,500 rubles per individual and 3,000 rubles per family (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 116, ark. 3, 14). Thus, a loss of 40,000 rubles was equivalent to roughly 26 months of an individual pension or 13 months of a family allowance.

The hardships experienced by Jewish refugees are vividly illustrated in a statement by F.S. Yakubson, an employee of the statistical and economic department of the Office of the Commissioner of the Council of People's Commissars of Ukraine for Foreign Trade. In July 1921, in an appeal to the Lithuanian diplomatic representative for re-evacuation, she wrote:

«In July 1914 we fled from Kovno and, after enduring five months of displacement and all the horrors of the World War, returned in the hope of securing

---

at least a roof over our heads. However, the May 1915 order to expel all Jews from the frontline sent my family to Katerynoslav, a strange city, without relatives, friends, or means of subsistence. Over five years in Katerynoslav, we endured the full hardship of the Civil War and successive changes of power: Hryhoriv, Makhno, Petliura, and various partisan regimes. In the past year alone, we were robbed twice – by the troops of General Shkuro and by Makhno's forces. To this must be added that five out of ten members of my family suffer from tuberculosis, now in an advanced stage. My elderly parents, unable to adapt to new conditions, have been reduced to complete destitution and are incapable of work. Living in extreme hunger and constant fear may cost them their lives. Only a return to our homeland, where relatives remain, offers the hope of a more peaceful existence» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 232).

Soviet authorities also contributed to the dispossession of Lithuanian Jewish refugees. In a number of provinces, local administrations treated the movable property of refugees as subject to requisition. In Poltava province, for example, the Provincial Executive Committee issued a special resolution explicitly prohibiting refugees from removing their property (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 17).

In mid-June 1921, local authorities in the city of Chuhuiv carried out large-scale searches targeting the wealthiest refugees and confiscated their valuables. Attempts to protest or file complaints were met with intimidation, including threats of arrest and exclusion from repatriation lists (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 144–145). Despite repeated protests by the Lithuanian commissioner, this practice persisted. In November 1921, Professor Vytautas Mošinskis, in another appeal to the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR, again reported «continuous searches, mainly in the provinces, accompanied by the seizure of belongings and money» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 428).

Such actions directly contradicted the provisions of the Ukrainian–Lithuanian agreement on the re-evacuation of refugees of February 14, 1921. In an effort to curb these abuses, the Lithuanian commissioner requested that the People's Commissariat for Foreign Affairs issue clear instructions to provincial, county, and municipal authorities, emphasizing that «the movable property of refugees from Lithuania is inviolable and, in accordance with paragraph IV of the agreement, may be removed or liquidated at the discretion of the refugees without hindrance» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 17).

It should be noted that such arbitrariness extended even to the lowest levels of administration. In some cases (particularly in Kharkiv) building commandants obstructed refugees from removing their personal belongings. In such instances, refugees appealed to the Lithuanian commissioner, who in turn addressed the Ukrainian authorities through diplomatic channels. While the People's Commissariat for Foreign Affairs transmitted corresponding instructions to the

---

People's Commissariat of Internal Affairs, it remains unclear whether these directives were effectively implemented at the local level.

The case of the Lithuanian Jewish refugee Eliazar Rubinstein illustrates these difficulties. After registering for re-evacuation, his family was evicted from their apartment, which was to be converted into a dormitory for the Central Committee of the Communist Party. When Rubinstein attempted to move his furniture and household goods to another residence, the eviction commission prohibited him from doing so, declaring the items to be public property.

To resolve the matter, the People's Commissariat for Foreign Affairs appealed to a senior Bolshevik official, Central Committee secretary Felix Kohn, who stated that the furniture could be returned upon presentation of sufficient legal proof of ownership. In response, Rubinstein collected written testimonies from seven neighbors to confirm his claim (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 27–28). However, it remains unknown whether this evidence ultimately led to the restitution of his property.

Refugees often found themselves in extremely vulnerable positions when forced to defend their property rights. A telling example is the case of Riva Kraut from the town of Glyboke in Vilnius province. In May 1921, her apartment in Kharkiv was burglarized, and all her belongings, including family gold weighing over 80 grams, were stolen. Although law enforcement authorities later recovered the stolen property, it was transferred to a people's judge, who refused to return it due to uncertainty regarding the legal status of refugee property.

Kraut found herself in dire circumstances: she had no other means of subsistence, was the sole breadwinner for her family, and supported a mentally ill husband and two minor children. Without her property, she risked being unable to return to Lithuania. Only after the intervention of the Lithuanian re-evacuation commissioner, who secured an official clarification from the People's Commissariat for Foreign Affairs, did the judge agree to return her belongings (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 80).

At every stage of the repatriation process, Soviet authorities created additional obstacles for Jewish refugees. One widespread practice was the arbitrary arrest (without formal charges) of individuals who had already registered for re-evacuation, liquidated their property, and were awaiting departure. On the eve of leaving, they could suddenly find themselves imprisoned.

For instance, in the spring of 1921 in Kharkiv, Cheka officers arrested several Jewish refugees from Lithuania, including Borukh Sirota, Borukh Epel, and Israel Elkhones (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 11–15, 29–30, 87–88). Fortunately, these individuals were able to appeal to the Lithuanian commissioner for re-evacuation. Owing to his intervention, and with the mediation of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR, they were eventually released.

In the autumn of 1921, Soviet authorities at the local level escalated their lawless practices even further, resorting to the arrest of Lithuanian refugees, including Jews, as hostages. For example, in late September in Poltava, several refugees were arrested without any legal grounds: physician Herman Goldberg, librarian Elana Kreichman, J. Milhiker, and surveyor Stanislav Lazarevich (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 404). In October, additional arrests followed in Romny (including Khmelnytsky, Druzhilovsky, Tuchkevich, Pashkevich, and Wolf Kagan) and in Katerynoslav (Zelman, Khvoles, and Filipponis). In official records, the reason for these arrests was simply indicated as «hostage», a designation likewise communicated by Cheka officers to the detainees' relatives.

The conditions of detention were extremely harsh. Hostages were removed from hospitals (even when seriously ill) transported to Kharkiv during the cold season in unheated railway cars, and confined in prison cells previously occupied by typhoid patients and infested with disease-carrying insects (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 428–429). Only through the persistent efforts of the Lithuanian commissioner, Professor Vytautas Mošinskis, were all the hostages eventually released after approximately six weeks of detention in various prisons (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 385).

At any stage of the re-evacuation process, Soviet officials responsible for refugee affairs could arbitrarily remove individuals from already verified and approved departure lists, without any legal justification. One such case involved Bronisław Łukaszewicz, a resident of the Svenciany district in Vilnius province. When he applied for the required certificate from a local military commissar, the official refused to recognize «any [Lithuanian] committees,» expelled him from the office, and, in the presence of witnesses, personally crossed his name off the departure list, remarking, «Now he will know», and «I will not let him leave» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 190).

Łukaszewicz later described the situation in the Taganrog district administration as one of «complete chaos and confusion. The documents required one day were deemed invalid the next, and refugees from Lithuania were placed in an extremely precarious position, compounded by the rude and arbitrary behavior of local re-evacuation officials» (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 181).

Even boarding a train did not guarantee protection from administrative arbitrariness. Refugees were subjected to thorough searches, during which even insignificant items (such as old tablecloths) could be confiscated at the last moment (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 56). In some cases, the accidental possession of seemingly trivial objects, such as an institutional seal left in a jacket pocket, could lead to arrest and the prohibition of departure (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 43).

In response to such abuses, it became necessary to clarify existing regulations regarding what constituted «movable property.» This category was defined to

include household items, kitchen and tableware, clothing, bedding, food, books, musical instruments, and tools necessary for professional activity. However, in practice, these provisions were frequently ignored (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 136).

For instance, Mina Shor from Kovno was prohibited from taking with her a set of American weighing scales, which she insisted were essential tools of her trade. Before the First World War, she had earned a living using them during the summer season at the Druskininkai resort and later continued this activity in Kharkiv, weighing customers in local theaters. Despite her arguments, the authorities refused permission to export the scales (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 155).

Similarly, Alter Chaim Berk Fischer from Soloky (Novoaleksandrovsk district, Kovno province) was denied permission to take equipment used in the production of fruit and mineral waters, which he presented as his professional tools and sole means of livelihood (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 200–201).

Particularly striking was the Soviet authorities' approach to cash carried by refugees. According to the Lithuanian–Ukrainian agreement of February 14, 1921, individuals were permitted to export no more than 100,000 rubles per person. In practice, however, this rule was applied only to adults deemed capable of managing money, and did not extend to children.

As a result, families with children were placed in a particularly disadvantageous position, as they were effectively deprived of the right to export a substantial portion of their savings. For example, a family consisting of two adults and four children, quite typical for the time, would lose up to two-thirds of its total funds (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 68).

All protests by the Lithuanian commissioner regarding this issue were dismissed by the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR as an «overly formal interpretation» of the rules, allegedly inconsistent with both «the general spirit» and «the essence» of the agreement (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 70).

Military censorship officers responsible for inspecting all documents, private correspondence, and photographs carried by refugees to Lithuania exercised their authority in an overtly arbitrary manner. Prior to departure, refugees were required to submit all such materials – together with packaging, sealing wax, and other necessary items – for inspection. These materials were retained for several days, after which they were returned to their owners in sealed packages, without the owners' presence during the sealing process, and with the stipulation that they could only be opened upon arrival at their destination.

This procedure created ample opportunities for abuse. Important documents could be confiscated without explanation; papers and photographs could be mixed with those of other individuals; and prohibited items could even be planted in refugees' belongings as a form of provocation. At the end of June 1921, following

---

the departure of the first echelon, the Lithuanian commissioner for re-evacuation formally protested against this practice. He demanded that the sealing of packages be conducted in the presence of their owners and that, in cases of confiscation, refugees be provided with an official list of items deemed prohibited for export.

The People's Commissariat for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR supported these demands, considering them reasonable. However, the military censorship authorities rejected the proposal, citing internal regulations that could only be revised in Moscow. As a result, while bureaucratic correspondence continued, this abusive practice remained in force (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 754, ark. 116).

Faced with widespread arbitrariness, refugees often resorted to traditional means of coping, namely, bribery. This phenomenon was described, for instance, in an article published on August 19, 1922, in the Lithuanian newspaper «Lietuvos Žinios». According to the report, refugees in Katerynoslav formed a special committee of eight members, both Lithuanians and Jews (including Jakubson and Zalk), and pooled their remaining financial resources, authorizing the committee to handle all administrative matters.

The committee initially resorted to bribing Soviet officials, which secured permission for the train to depart on June 10, 1922. However, the provincial re-evacuation commission (gubevak), evidently seeking to extract further payments, demanded an additional 100 million rubles in exchange for issuing the necessary train order. After prolonged negotiations, the sum was reduced to 15 million rubles, and the railway cars were finally provided on June 20, with departure following the next day.

Upon arrival in Kharkiv on June 23, the refugees encountered new obstacles. The committee first paid 5 million rubles to railway workers to move the train closer to the station. Subsequently, Ukrholovevak imposed additional requirements, including compulsory vaccination against smallpox and typhoid, as well as mandatory disinfection procedures in public bathhouses. Authorities warned that the train would be delayed for at least five to seven days to complete these measures.

This provoked dissatisfaction among the refugees. While many recognized the need for hygienic measures, they objected to the manner in which these requirements were enforced – particularly since their belongings in the train cars were not subject to similar treatment. Recognizing the underlying motive, the committee once again collected funds from wealthier refugees in order to «soften» official demands. After a payment of 30 million rubles, the authorities significantly relaxed their position, eventually allowing those unwilling to undergo the procedures to obtain certificates of compliance – for an additional fee of 2 million rubles (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 1040, ark. 5–6).

It should also be noted that many refugee women decisively refused to undress and bathe in the presence of soldiers responsible for maintaining order in

---

the bathhouses, especially as they were required to surrender all clothing and personal items for disinfection.

Even when refugees succeeded in overcoming these numerous bureaucratic obstacles and managed to board the train, their hardships did not end. Transportation conditions were extremely poor. Refugees were carried in freight cars that were wholly unfit for passenger use – often lacking basic features such as bunks, ladders (despite the presence of elderly individuals, children, and persons with disabilities), and even signaling mechanisms necessary for emergency stops. Moreover, the trains typically lacked medical or sanitary cars. Medical assistance, when available at all, was provided only by paramedics rather than qualified physicians (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 663, ark. 20).

However, the most severe trials awaited Jewish refugees at the border checkpoints – first Soviet, then Latvian, and finally Lithuanian. Even minor irregularities in documentation, technical errors, or sheer arbitrariness on the part of officials could result in refugees being removed from the train. This often occurred at the Soviet border station of Sebezh, through which all trains carrying Lithuanian repatriates from Ukraine were routed.

Similar risks persisted further along the route. On the Latvian side, at the Rozenovska station (now Zilupe), refugees could again be detained or removed from transport upon entering the territory of the Republic of Latvia. Finally, even after overcoming all preceding obstacles, refugees could be denied entry into Lithuania itself at the Abele station (now Obeliai), despite having been previously included in departure lists approved by the Lithuanian commissioner for re-evacuation, Professor Vytautas Mošinskis.

Such an incident occurred in mid-October 1921, when Lithuanian border guards refused entry to 86 passengers from the 5th Kharkiv echelon (TsDAVO, f. 4, op. 1, spr. 728, ark. 56). These individuals found themselves in an extremely precarious position: rejected by Lithuania and unable to return easily to Ukraine. Their situation was further exacerbated by the fact that they had already liquidated their property and possessed only limited financial resources. The principal justification provided by the Lithuanian authorities was suspicion of communist affiliations, which rendered these individuals undesirable and potentially dangerous for the state.

In early 1923, the Bolshevik authorities began to curtail the repatriation of refugees from both Soviet Russia and Soviet Ukraine. A key step in this process was the dissolution of the specialized institutions responsible for re-evacuation. On January 1, 1923, the Russian Tsentroevak was officially abolished, followed on January 15 by its Ukrainian counterpart, Ukrholovevak (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 2157, ark. 1a, 2).

From that point onward, all matters related to the movement of foreign nationals were transferred to newly established evacuation desks within provincial executive committees, subordinated to the People's Commissariat of Internal

---

Affairs of the Ukrainian SSR. On April 20, 1923, the Administrative and Organizational Department of this commissariat issued Circular No. 155, entitled «On the termination of the repatriation of refugees from the World War originating from Lithuania» (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 2157, ark. 11).

According to this directive, all re-evacuation measures foreseen by the Lithuanian–Ukrainian agreement of February 14, 1921, were suspended. Henceforth, former refugees wishing to return to Lithuania were required to do so independently, at their own expense, and under general migration procedures. This entailed obtaining a foreign passport, securing a special exit permit from the Foreign Department of the People’s Commissariat of Internal Affairs, and independently arranging Lithuanian entry and Latvian transit visas.

Furthermore, Lithuanian natives who failed to return and acquire Lithuanian citizenship were to be considered subjects of the Ukrainian SSR, with all corresponding legal consequences (TsDAVO, f. 5, op. 1, spr. 2157, ark. 11). As a result of these measures, the repatriation of Lithuanian Jewish refugees effectively came to a halt.

Conclusions. Thus, during the First World War, a substantial number of Jewish refugees from Lithuania found themselves in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The issue of their return became particularly pressing after the end of the prolonged armed struggle in Ukraine and the establishment of Soviet rule over most of its territory. In January–February 1921, a series of Ukrainian–Lithuanian agreements were concluded, in which the problem of refugee repatriation occupied a central place. In essence, this repatriation process (of greater interest to the Republic of Lithuania) also served the Bolshevik regime as a diplomatic instrument, enabling it, under conditions of international isolation, to secure recognition and establish formal relations with foreign states.

According to approximate estimates, more than 65,000 refugees from Lithuania were present on the territory of Soviet Ukraine. During 1921–1922, approximately 25,000–30,000 individuals, nearly half, were able to return home. More than two-thirds of these refugees were Lithuanian Jews (roughly 43,000 in total, of whom 17,000–20,000 were repatriated), a group that proved problematic for both sides involved in the repatriation process.

On the one hand, the Soviet authorities, facing severe famine and economic crisis in the early 1920s, sought to rid themselves as quickly as possible of impoverished, unemployed, ill, and otherwise socially vulnerable populations. At the same time, both central and local officials frequently created obstacles for repatriates, sometimes resorting to arrests or even the taking of hostages. Jews, who constituted the majority of refugees, were particularly exposed to abuse and extortion. Simultaneously, the Soviet government attempted to retain valuable specialists, whose skills were in acute demand, by various administrative means. Nevertheless, many refugees sought to leave Soviet territory at any cost and return home after years of displacement, often having lost most of their property.

On the other hand, the Lithuanian authorities initially accepted all natives of Lithuanian territories. However, after reassessing the situation, they adjusted their policy, seeking to encourage the return primarily of ethnic Lithuanians in order to strengthen the country's demographic structure, while at the same time limiting the influx of impoverished Jewish refugees. To this end, bureaucratic obstacles were deliberately introduced in the process of registration and the issuance of entry visas. At the same time, Lithuania was willing to admit qualified specialists regardless of their ethnicity, as it too faced a significant shortage of trained personnel.

In effect, the fate of the majority of Lithuanian Jewish refugees remained of limited concern to both the Lithuanian and Soviet Ukrainian authorities. These individuals, often among the most vulnerable, became hostages of broader political and economic considerations, as the two states effectively treated them as instruments within their respective policies.

The repatriation of Lithuanian Jews from Soviet Ukraine in the early 1920s was, on its surface, an orderly diplomatic achievement: two newly recognized states negotiating the return of wartime refugees under formally agreed terms. The archival record tells a different story.

The Ukrainian-Lithuanian agreements of January–February 1921 established a legal framework for repatriation, but that framework served the interests of both governments far more than it served the refugees themselves. For the Bolshevik regime, the return of Lithuanian Jews was never primarily a humanitarian obligation. It was a diplomatic lever, the principal incentive, as Rakovsky himself acknowledged, that brought the Baltic States to the negotiating table. Refugees were, in effect, held in administrative custody: their departure accelerated when it suited Soviet interests, delayed when it did not, and exploited at every stage by officials who treated vulnerable people as a source of personal enrichment. For Lithuania, repatriation was equally instrumental: an opportunity to recover ethnic Lithuanians while minimizing the influx of a Jewish population it did not want. The bureaucratic tools differed (documentation requirements on one side, requisitions and arrests on the other) but the underlying logic was the same. Lithuanian Jews were unwanted simultaneously by both states.

The individual cases documented in this article give concrete form to that structural indifference. Sarah Zif, a seventy-year-old widow in Katerynoslav, could not leave without her conscripted son and had no means to survive without him. Riva Kraut, robbed and left without subsistence, could not recover her own stolen property without official intervention. Eliazar Rubinstein's furniture was declared state property because a party functionary needed his apartment. These are not marginal episodes. They are the repatriation process as most people experienced it – not as a diplomatic procedure but as a sequence of encounters with arbitrary power.

Read from below, the repatriation reveals something that the official correspondence between commissariats and plenipotentiary missions cannot: that the structural position of Lithuanian Jews was one of double statelessness. They were not citizens of Soviet Ukraine, the state holding them, and they were not reliably welcome in the Republic of Lithuania, the state nominally claiming them. They occupied a position outside the protective logic of both the Soviet nationalities framework, which had no category for them as a diaspora minority seeking exit, and the Lithuanian nation-building project, which prioritized ethnic homogeneity over the return of its own Jewish former residents. Their displacement, which had begun with the tsarist deportations of 1915, was not resolved by the postwar settlement.

References

- Balkelis, Tomas** (2003). Nation-Building and World War I Refugees in Lithuania, 1918–1924. *Journal of Baltic Studies*, 34(4): 432–456. [in English]
- Dubnov, Simon M.** (1998). *Kniga zhizni. Vospominaniia i razmyshleniia. Materialy dlia istorii moiego vremeni*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoie vostokoviedenie. [in Russian]
- Gatrell, Peter** (1999). *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*. Bloomington: Indiana University Press. [in English]
- Gatrell Peter & Zhvanko, Liubov, eds.** (2017). *Europe on the Move: Refugees in the Era of the Great War*. Manchester: Manchester University Press. [in English]
- Irchak, Iryna** (2025). «Compact Mass of Internal Enemies»: Situation of Lithuanian Jews during World War I (Based on Naftali Fridman’s Materials). *Storinky istorii*, (61): 176–190. [in English]
- Lohr, Eric** (2001). The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I. *The Russian Review*, 60 (3): 404–419. [in English]
- Lohr, Eric** (2003). *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [in English]
- Makauskas, Bronius & Černius, Vytautas J.** (2018). *History of Lithuania from Medieval Kingdom to Modern Democracy*. Chicago: Lithuanian American Community Inc. [in English]
- McGeever, Brendan** (2019). *Antisemitism and the Russian Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
- Nesvitskii, O.O.** (1995). *Poltava v dni revoliutsii ta v period smuty 1917–1922 gg.* Poltava: Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti. Poltavske kraiove obiednannia Vseukrainskoho tovarystva «Prosvita» im. T. Shevchenka [in Russian].
- Shcherov, Ivan P.** (2000). *Tsentroplienbezh v Rosii: istoriia sozdaniia i dieiatelnosti*. Smoliensk: SGPU.
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladы i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO), fond 4, opys 1, sprava 38.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 116.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 138.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 661.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 662.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 663.

- TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 728.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 754.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 817.
TsDAVO, fond 4, opys 1, sprava 884.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 534.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 536.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 540.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 1008.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 1040.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 1042.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 1044.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 1045.
TsDAVO, fond 5, opys 1, sprava 2157.
TsDAVO, fond 336, opys 1, sprava 593.
TsDAVO, fond 336, opys 1, sprava 607.
TsDAVO, fond 336, opys 3, sprava 25.

Ukrainska RSR na mizhnarodnii areni. Zbirnyk dokumentiv (1917–1923) (1966).

Kyiv: Naukova dumka.

Zavadivker, Polly (2024). *A Nation of Refugees: Russia's Jews in World War I*. New York, NY: Oxford University Press. [in English]

Zhvanko, Liubov M. (2011). Do problemy repatryatsii inozemnykh bizhentsiv z terytorii kolyshnoi Rosiiskoi imperii (1918–1925 rr.). *Kyivska Strovyna*, 2: 81–97. [in Ukrainian]

Zhvanko, Liubov M. (2012). *Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: Ukrainskiy vymir (1914–1918 rr.)*. Kharkiv: Virovets A.P.; Apostrof. [in Ukrainian]

Руккас А. «ВИХІД З „ДОМУ РАБСТВА”: РЕПАТРІАЦІЯ ЛИТОВСЬКИХ ЄВРЕЇВ ІЗ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х РР.»

Анотація

Мета роботи – проаналізувати процес репатріації литовських євреїв із радянської України на початку 1920-х рр., визначити його масштаби, особливості та основні перешкоди. **Методологія** базується на аналізі архівних документів радянських установ, а також на поєднанні інституційного підходу з мікроісторичним аналізом індивідуальних кейсів. **Наукова новизна** полягає у реконструкції процесу репатріації на основі раніше малозалучених архівних джерел та в обґрунтуванні тези про його інструментальний характер як засобу державної політики. **Висновки.** На території радянської України перебувало понад 65 тис. біженців із Литви, з яких понад дві третини становили євреї; у 1921–1922 рр. вдалося репатріювати близько 25–30 тис. осіб, зокрема 17–20 тис. євреїв. Репатріація не була суто гуманітарним процесом, а використовувалася обома державами у власних інтересах, унаслідок чого значна частина біженців залишилася поза захистом обох держав.

Ключові слова: репатріація, євреї, Литва, литовські євреї, біженці Першої світової війни, радянська Україна, Укрголовевак.

**Rukkas A. «WYJŚCIE Z “DOMU NIEWOLI”: REPATRIACJA ŻYDÓW
LITEWSKICH Z RADZIECKIEJ UKRAINY NA POCZĄTKU LAT 20. XX W.»**

Streszczenie

Cel pracy – analiza procesu repatriacji litewskich Żydów z radzieckiej Ukrainy na początku lat 20. XX w., określenie jego skali, specyfiki oraz głównych przeszkód. **Metodologia** opiera się na analizie materiałów archiwalnych instytucji radzieckich oraz na połączeniu podejścia instytucjonalnego z mikrohistoryczną analizą indywidualnych przypadków. **Nowość naukowa** polega na rekonstrukcji procesu repatriacji na podstawie dotąd słabo wykorzystywanych źródeł archiwalnych oraz na uzasadnieniu tezy o jego instrumentalnym charakterze jako narzędzia polityki państwowej, które sprzyjało powstawaniu faktycznej bezpaństwowości litewskich Żydów. **Wnioski.** Na terytorium radzieckiej Ukrainy znajdowało się ponad 65 tys. uchodźców z Litwy, z czego ponad dwie trzecie stanowili Żydzi; w latach 1921–1922 repatriowano około 25–30 tys. osób, w tym 17–20 tys. Żydów. Repatriacja nie była procesem czysto humanitarnym, lecz była wykorzystywana przez oba państwa dla własnych celów, w wyniku czego znaczna część uchodźców znalazła się poza ochroną obu systemów państwowych.

Słowa kluczowe: repatriacja, Żydzi, Litwa, Żydzi litewscy, uchodźcy I wojny światowej, radziecka Ukraina, Ukrholovevak.

Статтю надіслано до редколегії 17.04.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.05.2026 р.

УДК 94(477.42)''1922/1925'':323.232:061.2

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112116>

Сичевський Антон,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Житомирського державного університету

імені Івана Франка, м. Житомир, Україна

e-mail: syczewski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7836-3405>

ResearcherID: H-5429-2016

ІДЕОЛОГІЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ: ІНСТИТУЦІЙНЕ РОЗГОРТАННЯ МОДР НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ ЯК ПОЛІТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РР.)

Мета статті полягає у вивченні діяльності осередків Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) як інструменту ідеологічної мобілізації населення Волині-Житомирищини у першій половині 1920-х рр., а також у виявленні їх ролі в умовах радянсько-польського прикордоння. *Методологічну основу дослідження* становлять принципи історизму, об'єктивності та системності, загальнонаукові (аналіз, синтез) та спеціальні історичні методи (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний). Окрему увагу приділено методам джерелознавчого аналізу, текстології та дискурс-аналізу. *Наукова новизна* полягає у комплексному аналізі осередків МОДР в прикордонному регіоні та встановленні особливостей формування місії організації на агресивних і радикальних наративах. *Висновки.* Діяльність осередків МОДР у регіоні поєднувала допомогу учасникам лівих організацій та ідеологічні функції, сприяючи радянізації населення, а умови прикордоння зумовили активізацію конфронтаційного дискурсу щодо «радянської» та «польської» Волині й протистояння «білому терору».

Ключові слова: Міжнародна організація допомоги борцям революції, Волинь-Житомирищина, політичні в'язні, Станіслав Лануцький, прикордоння, радянізація, ідеологія, конфронтація.

Постановка проблеми. Утвердження радянської влади в Україні у першій половині 1920-х рр. супроводжувалося не лише воєнно-політичними заходами, а й активним формуванням мережі підконтрольних громадських організацій, покликаних забезпечити соціальну підтримку та ідеологічну мобілізацію населення. Вагоме місце серед них посідала Міжнародна організація допомоги борцям революції (далі – МОДР), яка офіційно декларувала допомогу лівим політичним в'язням і учасникам революційного руху переважно європейських країн та США, але фактично виконувала ширші функції, пов'язані з утвердженням більшовицького режиму та

поширенням його цінностей. На регіональному рівні діяльність організації набувала специфічних форм, зумовлених соціально-економічними та політичними чинниками. Зокрема, Волинь-Житомирщина у зазначений період була прикордонним регіоном із складною історією етнополітичних трансформацій, що робило її важливим об'єктом для впровадження радянських інституцій та ідеологічного впливу.

Останні дослідження та публікації. Перші узагальнення щодо діяльності МОДР сформувалися в радянський період і мали виразний ідеологічний характер. У працях 1920–1930-х рр. організація розглядалася як важливий інструмент «пролетарського інтернаціоналізму», спрямований на підтримку політичних в'язнів та революційного руху. МОДР інтерпретувалася як масова гуманітарна структура, що діяла під егідою Комінтерну і виконувала не лише благодійні, але й пропагандистські функції. Регіональні аспекти у радянських дослідженнях були представлені переважно в узагальнюючих працях. У 1970–1980-х рр. питання розвитку МОДР в УСРР досліджував Валентин Іваненко. У своїх працях він простежив функціонування українського відділення організації, участь у кампаніях міжнародної солідарності та підтримки робітничого руху в 1930-х рр. та ін. (Свистович, 2008, с. 172, 174).

В сучасній українській історіографії висвітлення діяльності МОДР представлено фрагментарно і тематика досі не дістала належних наукових інтерпретацій, за виключенням окремих досліджень. Становлення та розвиток осередків МОДР на Західній Україні у 1922–1938 рр. розглянув Володимир Місько. Дослідник проаналізував осередки МОДР в рамках ліворадикального руху та боротьби проти політики польської влади (Місько, 2010; Місько, 2013). Віктор Савченко та Олександр Тригуб дослідили діяльність італійських політемігрантів (комуністів та анархістів) в Одесі, що об'єдналися навколо осередку МОДР у 1920–1930-х рр. (Савченко, Тригуб, 2019). У дослідженні ролі жіноцтва в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР 1920-х рр. Олеся Розовик розглянула долученість жінок до функціонування осередків МОДР (Розовик, 2013). При дослідженні міжнародних зв'язків професійних спілок України у 1920–1930-х рр. Захар Вітенко активно звертався до окремих сюжетів щодо діяльності осередків МОДР (Вітенко, 2019). Водночас, попри наявність окремих напрацювань, у сучасній історіографії залишається недостатньо з'ясованою роль осередків МОДР як інструменту ідеологічної мобілізації населення в регіонах, зокрема, й на Волині-Житомирщині.

Метою статті є вивчення осередків Міжнародної організації допомоги борцям революції як інструменту ідеологічної та політичної мобілізації населення Волині-Житомирщини у першій половині 1920-х рр. в контексті радянсько-польського прикордоння.

Методологія, методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності, що дозволяють розглядати діяльність осередків МОДР у широкому суспільно-політичному контексті з урахуванням специфіки Волинсько-Житомирщини. У статті використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, що дали змогу систематизувати джерельний матеріал і сформулювати узагальнення щодо створення та діяльності осередків організації. Серед спеціальних історичних методів застосовано історико-порівняльний (особливості функціонування МОДР у різних локальних умовах), історико-типологічний (рисі і форми діяльності осередків), історико-системний (розгляд організації як складової ширшої системи радянських інституцій). Застосування методів джерелознавчого аналізу та текстології дозволило критично опрацювати публікації періодичних видань (офіційні наративи та способи репрезентації діяльності МОДР), реконструювати смислові акценти їхнього створення. Ключове місце у дослідженні посідає дискурс-аналіз, який застосовано для вивчення мовних і смислових конструкцій: через публічний дискурс простежено образи «борців революції» та «ворогів», моделі солідарності, уявлення про роль організації в умовах прикордоння.

Результати. Початок 1920-х рр. на Волинсько-Житомирщині позначився інтенсивними процесами становлення радянських інституцій, що відбувалося в умовах постреволуційної нестабільності. Важливим чинником, який зумовив активізацію діяльності МОДР у регіоні була його прикордонність із Польщею, що надавало цій території особливого стратегічного значення в контексті ідеологічного протистояння та боротьби за вплив. Саме тут осередки організації виконували не лише функції соціальної допомоги, а й виступали інструментом ідеологічної присутності радянської влади, сприяючи поширенню відповідних наративів серед місцевого населення. Радянська влада активно формувала у суспільних масах засади ідеологічного протиставлення між «польською» Волиною, асоційованою з «старими» порядками Польської держави, і «радянською» Волиною, що мала уособлювати нову політичну реальність, засновану на більшовицьких принципах. Таке протиставлення супроводжувалося ворожим ставленням радянських інституцій до польської державності як політичного противника та до значної частини польського населення як потенційно нелояльного елемента.

Рішення про створення Міжнародної організації допомоги борцям революції ухвалив IV конгрес Комінтерну у 1922 р. Метою організації було налагодження системної підтримки учасників революційних рухів у Європі та світі. МОДР мала національні секції, українську – заснували у 1923 р. Загалом МОДР функціонувала аж до 1947 р. (Вітенко, 2019, с. 146–147).

У 1923–1925 рр. МОДР зазнала стрімкої інституціоналізації та перетворилася на масову організацію як у СРСР, так і за його межами. У СРСР чисельність її членів зростає з 200 тис. у 1923 р. до 3,5 млн наприкінці 1924 р., а станом на травень 1925 р. досягла 4,48 млн (32 792 осередки) (Міжнародна організація, 1925, с. 2; Всесоюзний з'їзд, 1925, с. 2). Соціальна структура засвідчує домінування робітників (39%), селян (22%) і службовців (29%), при цьому 84% членів залишалися безпартійними, частка жінок становила 14% (Всесоюзний з'їзд, 1925, с. 2). На грудень 1924 р. кількість членів МОДР в УСРР становила 650 тис., а в 1925 р. – 900 тис. (Розовик, 2013, с. 118). За кордоном у 1924 р. організація налічувала близько 400 тис. членів, зокрема в Німеччині – близько 250 тис., Франції – 20 тис., Італії – 30 тис., Швейцарії – 4 тис. (Міжнародна організація, 1925, с. 2). Фінансова активність осередків в СРСР зростала: щомісячні надходження у 1924 р. збільшилися з 154 тис. крб у травні до 250 тис. у листопаді, а обсяг матеріальної допомоги зріс із 188 тис. крб у 1923 р. до 839 тис. крб у 1924 р. (Міжнародна організація, 1925, с. 2).

Організаційно-ідеологічні засади діяльності були визначені на Всесоюзній конференції МОДР (Москва, 30 січня 1924 р.) під головуванням Г. Зінов'єва, Л. Троцького та К. Цеткін (По союзним, 1924, с. 2). Ухвалена резолюція закріпила диференційований підхід до соціальних груп: серед робітників акцент робився на інтернаціональній солідарності; серед селян – на ідеї «єдності інтересів трудового селянства» і вигодах світової пролетарської революції; серед молоді – на протидії «білому терору» і фашизму (вказано, що кадри останнього комплектуються «буржуазно-інтелігентною молоддю, заможним студентством»); серед жінок – на допомозі сім'ям політичних в'язнів; окремо передбачалося залучення піонерів, Червоної армії (агітаційно-пропагандистська робота спільно з політичними органами, членські внески мали бути мінімальними) та національних меншин («національне розкріпачення») (Справи Модрівські, 1924, с. 2). Ці настанови були відтворені на регіональному рівні, зокрема під час всеукраїнської конференції МОДР у Харкові (травень 1925 р.), яка мала виразний пропагандистський характер і супроводжувалася участю іноземних представників. На її відкриття 4 травня для пафосу запросили «представника селян-негрів» з США Девіса (вказував, що робітники-негри «вільної демократичної Америки» можуть лише заздрити українському робітництву), члена антифашистської ліги «Вільна Італія» Масаретті та представника польського лівого руху Т. Домбала (після обміну ув'язненими між Польщею та СРСР у 1923 р. виїхав до Радянського Союзу – авт.) (Всеукраїнська конференція, 1925, с. 2).

Регіональний вимір діяльності засвідчує як динамічне зростання, так і організаційні проблеми. У Житомирській окрузі чисельність членів збільшилася з 1648 наприкінці 1924 р. до 4872 у березні 1925 р., однак

осередки в районах залишалися слабо скоординованими (Підсумок, 1924, с. 6; Четверта, 1925, с. 6). У Коростенській окрузі станом на травень 1925 р. діяло 74 осередки (близько 5000 членів) різного типу (По телефону, 1925, с. 4). На Бердичівщині зростання було особливо стрімким – від 700 членів у 1923 р. до 21 850 станом на 1 квітня 1925 р. (274 гуртки), хоча супроводжувалося фінансовими труднощами, зокрема заборгованістю перед окружним відділом (Перша окружна, 1925b, с. 3; В Окрвідділі, 1925, с. 4).

Механізми розширення мережі осередків були тісно пов'язані з партійно-державними структурами. Осередки створювалися за ініціативою партійних, комсомольських чи радянських органів, КНС і реєструвалися за наявності щонайменше п'яти членів (Не забуваймо, 1925, с. 3). Практика масових вступів, зокрема колективних рішень установ, свідчить про значну роль адміністративного чинника, інколи застосовувалося й «право більшості» для повного охоплення працівників. Наприклад, наприкінці 1924 р. 75% службовців губсуду та прокуратури були членами МОДР і на своїх зібраннях ухвалили «втягнути до МОДР всі 100%» працівників (По листам, 1924, с. 7).

Показовим явищем стали масові вступи до організації в сільській місцевості. Наприклад, у квітні 1924 р. в с. Альбинівка Троянівського району селяни та червоноармійці провели свято Паризької комуни. Задля «пошани мучеників комуни», підтримки «ув'язнених борців-революціонерів» та, «вітаючи великий почин МОДР», селянство вирішило колективно вступити в члени МОДР (Моргулев, 1924, с. 4). Аналогічні практики спостерігалися й в інших населених пунктах: у с. Слободище відповідне рішення прийняла сільська рада, а в с. Кам'яний Брід загальні збори селян постановили вступити до організації всім мешканцям (Вересовський, 1924, с. 4; Хилитинський, 1924, с. 4).

Фінансування забезпечувалося через диференційовані членські внески (у 1925 р. ті, хто отримував зарплатню до 15 крб на місяць – сплачували 2 коп. щомісячно; 15-30 крб – 5 коп., 30-50 крб – 10 коп., 50-100 крб – 15 коп., 100 та більше – 20 коп.; селяни, червоноармійці, учні – по 2 коп.) та пожертви, включно з передачею коштовностей. Наприклад, правління губернського відділу МОДР в Житомирі надсилало до виконкому МОДР у травні 1925 р. два золотих годинники, чотири золотих обручки, два срібні портсигари, срібну медаль, срібний годинник та ін. (Ставки, 1925, с. 2; Волинь, 1925, с. 6). Звичайно, питання чи ці коштовності дійсно належали «трудящим», чи як вони були набуті залишаються відкритими.

Вагому роль у функціонуванні МОДР відігравали агітаційно-пропагандистські кампанії, що курувалися відповідними відділами в округах. Вони сприяли як зростанню членства, так і мобілізації ресурсів (Доповідь, 1924, с. 2). Використовувалися різноманітні форми публічної активності: святкові заходи, концерти, театралізовані дійства (на початку

1924 р. в Овручі провели виставу-концерт акторської трупи Ладиженського; за звітом організаторів, було виручено 200 тис. крб, однак, це було зовсім далеким від реальності), а також нестандартні практики на кшталт «показових судів» (зокрема, у Черняхові) із платним входом (Допомагаємо, 1924, с. 4; На користь, 1924, с. 3).

Місцева преса систематично формувала образ «жертв капіталу» та закликала до матеріальної підтримки і вступу до організації, активно залучаючи до пропаганди жінок, молодь і вчительство (категорія, на яку радянська влада періодично покладала чисельні «обов'язки» далекі від професійної діяльності) (Луговиківна, 1924, с. 2; Товариші, 1924, с. 2; Перший окрз'їзд, 1924, с. 2). Наприклад, в лютому 1924 р. газета «Волинський пролетар» опублікувала статтю «Допоможем», в якій робітниць та селянок регіону закликали підтримувати МОДР. Зокрема в ній вказувалося: «Робітники та селяни капіталістичних держав заходу ще не розкували кайдани неволі. Вони невпинно ведуть боротьбу з ворожим урядом ... Напрудження ворогів знов загнало їх в тупик, знову кинуті в брудні тюрми. Цих тюрем – сотні. Вони тягнуться чорною низкою ... Замурованих в них робітників – десятки мільйонів» (Луговиківна, 1924, с. 2). Інституційним підсумком мобілізаційних практик стало запровадження у 1925 р. регулярного Дня МОДР (Дярко, 1925, с. 4).

У регіональній періодиці помітна частка матеріалів, присвячених МОДР, мала характер безпосереднього звернення до читача й виконувала виразну ідеологічно-мобілізаційну функцію, орієнтовану на формування відповідних переконань. Показовою є стаття про МОДР та його завдання у газеті «Селянська біднота» за 24 жовтня 1923 р. Центральним елементом дискурсу є бінарна опозиція «трудящі» – «буржуазія/капітал». Зокрема, через формулювання на кшталт «хто гине по тюрмах та казематах буржуазії» та «опір міжнароднику капіталу» конструється образ ворога як репресивної та нелюдської сили, що легітиміє необхідність боротьби та солідарності. Водночас група «своїх» репрезентується максимально широко, включає «пролетарів, червоноармійців, трудящих селян, молодь, інтелігенцію» (прагнення до універсалізації адресата). Важливою дискурсивною стратегією є апеляція до колективності («наша спільна праця», «широкі трудящі маси»). Застосовується модальність обов'язку, яка трансформує потенційно добровільну діяльність у моральну необхідність («матеріальна допомога – це не є звичайне добродійство – це революційний обов'язок»). Окремо варто відзначити делегітимацію альтернативних форм підтримки («у своїй праці МОДР уникав звертатись за підтримкою до державних установ»), що підсилює автономність і самодостатність революційного руху (Волиняк, 1923, с. 2).

Подібні стратегії простежуються й у статті С. Червоного «Незаможнику, за тобою слово!». Текст структуровано навколо бінарної

опозиції, де «свої» репрезентуються як жертви («пригноблені», «в'язні, яких «катують»), а «чужі» – як репресивна сила («буржуазні уряди», «наймити буржуазії»). Дискурс активно використовує емоційно насичену лексику і образи страждання («нелюдська праця», «щодня катують»), які виконують функцію афективного впливу на читача. Згадка про «IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу» виконує функцію авторитету, що санкціонує створення МОДР, тоді як перелік кількісних показників політичних ув'язнених (Німеччина – 5000, Італія – 5000, Іспанія – 23 000, Бельгія – 2500, Фінляндія – 2500, Польща – 12 000) створює ефект масштабності проблеми (Червоний, 1923, с. 2).

Місцева преса Волині-Житомирщини систематично формувала негативний образ «панської Польщі». Наприклад, у газеті «Радянська Волинь» (27 лютого 1925 р.) повідомлялося: «Губвідділ МОДР'у одержав лист від ув'язненого з Сідлецької в'язниці. Автор оповіщає про страшенні катування в мент арешту. Перші дні його морили голодом у Ломжі, де його катував слідчий, вимагаючи від нього признань, виривав волосся й безжалісно бив. Відділом МОДР'у одержано також підпільну листівку, випущену варшавськими комуністами з протестом проти підлих переслідувань робітників та селян. Листівка перераховує наруги дефензиви й зазначає, що в в'язницях заперто сотні жінок, відірваних від родин та грудних дітей» (У панській Польщі, 1925, с. 1).

У цьому ж ключі агітатори МОДР прямо пов'язували необхідність розбудови осередків із близькістю «шляхетської Польщі», апелюючи до прикордонного становища регіону (Юкельзон, 1925b, с. 3).

Ключовою постаттю в ідеологічному антипольському наративі місцевої преси був С. Ланцюцький (колишній залізничник з м. Перемишля, член Комуністичної партії Польщі, у сеймі разом з Т. Домбалем сформував фракцію комуністів, у 1924 р. заарештований). У серпні 1925 р. робітники Бердичева, члени МОДР, проводили акції протесту проти суду над С. Ланцюцьким, а загальні збори працівників окружного фінансового відділу та Держбанку заявили: «Ми виносимо своє прокляття шляхетським катам і не заспокоїмось до того часу, доки не буде суду над кататами тов. Ланцюцького. Кращою запорукою й ознакою нашої солідарності з ув'язненими борцями за свободу, буде те, що ми як один вступаємо до лав МОДР'у» (Всі, як один, 1925, с. 2). Цього ж місяця на зборах червоноармійців звучало твердження, що «червоноармієць – член МОДР і завжди готовий відстояти інтереси закордонних братів» (Ткач, 1925, с. 2).

Образ С. Ланцюцького в багатьох аспектах був презентабельним для комуністичної пропаганди, зокрема, політик заявляв про колонізаційну політику Польщі у Галичині, полонізацію краю та дискримінацію українського шкільництва (Руда, 2020, с. 15).

Газета «Радянська Волинь» за 4 серпня 1925 р. присвятила першу шпальту публікаціям про суд над С. Ланцюцьким у Варшаві та у світлі цього процесу закликала приєднуватися до МОДР. У статті «Пани хочуть знищити проводиря польських трудящих, тов. Ланцюцького» виділяються три ключові дискурсивні вузли: постать Ланцюцького, образ польської влади та репрезентація суду. Образ С. Ланцюцького вибудовується як героїзований і символічний. Він постає «проводирем», «незломним», що «29 років стоїть у лавах передових борців». Його діяльність описується через метафори сили («його слово важким молотом б'є панів та їхніх посіпак»). Важливим є також прийом прямої мови з виступу Ланцюцького, що підкреслює його пророчий, майже есхатологічний статус («Наближається ваша смерть. Комунізм вас перемаже»). Польська влада в тексті представлена через маркери «пани/панство», «буржуазія» й функціонує як колективний ворог та інструмент насильства. Використання таких слів, як «охоронка», «шигуни», «провокатори», створює атмосферу змови й тотального контролю. Опис судових процесів наповнений лексикою делегітимації («пришили справи», «брехня», «шахрайство», «ганебна робота»). Суд («панські лакеї») постає як знаряддя політичної розправи (Пани, 1925, с. 1).

З ініціативи МОДР у житомирському театрі ім. Т. Шевченка 4 серпня 1925 р. відбувся мітинг протесту проти суду над С. Ланцюцьким. У виступі Глінського вказувалося, що в Польщі «білий терор лютує з нечуваною силою» і держава «намагається знищити проводирів робітничого класу». Мітинг ухвалив резолюцію такого змісту: «Сьогодні польський буржуазний суд приступив до нового, утвореного польською охоронкою процесу проти комуністичного депутата польського сейму т. Ланцюцького. Т. Ланцюцького обвинувачують у тому, що він захищав пекучі інтереси трудящих мас Польщі й, не боючись буржуазної розправи, вказував польським робітникам та селянам певний шлях до визволення ... Ми, робітники та службовці м. Житомира, члени МОДР'у, висловлюємо свій рішучий протест проти мерзенного злочину польської буржуазії та її попіхачів ... Ми вимагаємо, аби т. Ланцюцького було негайно звільнено з буржуазного застінку ... Хай живе комунізм та його кращий представник – т. Ланцюцький» (Проти суду, 1925, с. 2).

У Коростені міська організація МОДР на публічному зібранні 4 серпня 1925 р. провела масовий мітинг на підтримку С. Ланцюцького (близько 5000 учасників – члени МОДР та профспілок, робітники, селяни з навколишніх сіл). У резолюції заявлено протест «проти ганебної й безсоромної розправи, проти варварської політики польського уряду». За пропозицією робітників залізниці С. Ланцюцького навіть було обрано почесним робітником Коростенського залізничного вузла (Протест, 1925, с. 2).

Чергова антипольська акція за участі МОДР відбулася в Житомирі 11 жовтня 1925 р. – демонстрація протесту проти «катувань та знущань над

комсомольцями в Більській тюрмі у Західній Білорусі» (з вимогою звільнення 700 білоруських комсомольців). Цього разу акцент було зміщено на молодь, тому активно долучили комсомол, робітничу молодь, студентство, піонерів й червоноармійців. У резолюції протестувальників вказано: «Більські комсомольці ... Над вами знущаються, вас б'ють, виривають волосся, заганяють голки під нігті, печуть залізом, вливають пляшками гарячу воду в горло, й що сильніша ваша біль, то сильніше гремять наш протест проти польської зграї – дефензиви. Що більші ваші муки, то сильніше зростає наше обурення, наша зненависть до польських катів» (Звільнити, 1925, с. 2). Тема переслідувань білоруських комсомольців, що використовувалася агітаторами та місцевою пресою, сприяла мобілізації молоді на селі. Так, у с. Янушевичі Троянівського району осередок комсомолу під враження від цих повідомлень повністю вступив до МОДР (Бідний, 1925, с. 3).

Осередками МОДР було прийнято рішення брати під свою опіку родини «братів, що нудьгують по в'язницях» польської частини Волині. На початку січня 1925 р. осередок МОДР житомирських комунальників взяв шефство над п'ятьма «полоненими капіталу» з Луцької тюрми (Комунальники, 1925, с. 7). Ініціативу щодо опіки над політв'язненими підтримали осередок при губернському суді та Олевське районне бюро МОДР (Шефство, 1925, с. 7; Поліщук, 1925, с. 4). Шефство над політв'язненими, які перебували у Львівській в'язниці взяв на себе Бердичівський окружний відділ МОДР (Діяльність, 1924, с. 3). Наприкінці квітня 1925 р. пройшла міська конференція МОДР Житомира, яка надіслала телеграму в підшефну Луцьку в'язницю, вказавши: «Визволення робітників і селян з-під шляхецького ярма – не за горами» (Перша міська, 1925, с. 7).

Окрім С. Ланцуцького, в пропаганді місцевих осередків МОДР, польськими борцями революції вказувалися В. Багинський та А. Вечоркевич. Насправді ж вони були лівими радикалами. У Польщі комуністи під впливом вимог Л. Троцького (голови РВРР) посилили диверсії та партизанські акції шляхом терактів. Вибухи організовували на військових та цивільних об'єктах, зокрема, у Варшавському університеті (24 травня 1923 р.). Терактами займався Військовий відділ Компартії Польщі на чолі з офіцерами В. Багинським та А. Вечоркевичем. Їх заарештували за терористичну діяльність та вибух на складах боєприпасів у Варшавській цитаделі (14 жовтня 1923 р.). Спочатку засудили до страти, згодом покарання замінили на 15 років ув'язнення. Радянський Союз та Польща домовилися провести обмін полоненими. Проте, вже в потязі начальник прикордонної експозитури у Стовбцях Й. Мурашко застрелив Багинського та Вечоркевича (Ландер, 2024, с. 262–263).

Втім, справжня діяльність В. Багинського та А. Вечоркевича була невідома громадськості радянської Волині-Житомирщини, тому терористів

прославляли та звеличували. 4 квітня 1925 р. осередок МОДР при Бердичівській залізничній станції влаштував вечір-концерт на якому агітатор Шмідт розповів про вбивство Багинського та Вечоркевича («злочинства шляхецької кривавої Польщі») (Семафоров, 1925а, с. 3). Перша окружна конференція МОДР у Бердичеві (16 квітня 1925 р.) розпочалася з вшанування пам'яті В. Багинського, А. Вечоркевича (їхнє вбивство характеризували як «кривавий вчинок капіталістів Польщі, які тероризуючи трудящих, зробили чимало мерзот») та Ю. Мархлевського (до смерті – голова ЦК МОДР). Прикметно, що до почесних членів президії конференції обрали й С. Ланцуцького (Перша окружна, 1925а, с. 3).

В межах поглиблення протиставлення польської та радянської Волині влада вирішила використати й постать Ю. Мархлевського – голови ЦК МОДР у 1922–1925 рр. На Волині-Житомирщині під час політики коренізації у 1925 р. було створено Довбишанський польський національний район, який перейменували у Мархлевський, а центр району – Довбиш наступного року отримав нову назву – Мархлевськ.

Діяльність осередків МОДР на Волині-Житомирщині у 1924–1925 рр. супроводжувалася системними проблемами: слабкою організацією, нерегулярними фінансовими надходженнями та формальним членством. Попри збори коштів, значна частина осередків існувала лише номінально, а ідейно-пропагандистська робота в них була майже відсутньою.

У січні 1924 р. газета «Волинський пролетар» повідомляла, що кампанія допомоги борцям революції триває понад три місяці, однак жоден міськрайком чи окружком не звітував про результати. У статті «Пора відзвітуватися» зазначалося: «Ми досі не знаємо скільки у нас членів «МОДР» в губернії ... Скільки нами зібрано поза містом [Житомир] один Аллах відає. Бо в нас є підстави думати, що самі округи про це нічого не знають» (Пора, 1924, с. 3).

Фінансова дисципліна залишалася слабкою і впродовж року. У липні 1924 р. надходження в Коростенській окрузі «застопорилися», тоді як у Житомирській справи перебували «на точці замерзання» й округа «продовжувала плестися в хвості». За дев'ять місяців роботи тут не вдалося зібрати навіть 500 крб, а загалом губернське відділення МОДР отримувало лише 5-10 крб на день (Справи, 1924, с. 3).

Проблеми мали не лише фінансовий, а й організаційний характер. Наприклад, Олевське районне бюро МОДР у першій половині 1924 р. фактично не діяло, хоча формально до організації входило до 90% членів спілок (МОДР на селі, 1925, с. 6).

Критика стану організації посилювалася наприкінці 1924 р. Дописувач газети «Голос праці» наголошував, що більшість осередків Бердичівської округи існують лише «на папері», не проводять зборів і обмежуються збором внесків: «Ніякої роботи внутрішнього життя не видно. Загальні збори не

відбуваються, бюро осередку не обрано, не ведеться систематичної пропаганди й т.п. ... Мало хто з паперових членів МОДР'у як слід визнається в організаційних питаннях і часто й у завданнях організації. Навіть поступлення членських внесків шкутильгає. По деяких районах і знаку не видно, що там існує організація МОДР'у» (Заячківський, 1924, с. 1).

Подібні оцінки містила і газета «Радянська Волинь», де зазначалося, що в містах діяльність МОДР зводиться до автоматичних відрахувань, а на селі сприймається як додатковий податок (До тижня, 1924, с. 1).

Попри це, загальні фінансові результати виглядали відносно значними: за 1923–1924 рр. було зібрано понад 22 тис. крб. Однак, як підкреслював А. Юкельзон, ця діяльність не мала системного характеру: «Планового характеру праця МОДР у в нашій губернії ще не набула. Наслідком безплановості явилось те, що більшість нашої праці зводиться до підшукування матеріальних коштів ... На селі МОДР, лагідно висловлюючись, дуже мало прищепив собі працю МОДР'у» (Юкельзон, 1925а, с. 2).

Особливо складною була ситуація в сільській місцевості. Доволі типову ситуацію подано в статті «Підбадьорили» у газеті «Голос праці» за 26 лютого 1925 р. щодо с. Огіївка Ружинського району: «Ухвалили якомсь наші незаможники підбадьорити закордонних революціонерів, для чого всім вступити в члени МОДР'у ... Як поросходились наші незаможники, то й загрузли в повсякденщині. Відчепіться, мовляли, з своєю МОДР'ою. Грошей, хліба немає, а він тобі МОДР'ою голову морочить» (Підбадьорили, 1925, с. 3).

У 1925 р. було вжито заходів для активізації діяльності організації. Зокрема, проведено перереєстрацію членів, яка виявила пасивність більшості: наприклад, із 64 осередків (близько 10 000 членів) у Житомирі лише три мали гуртки вивчення революційного руху, а інші майже не функціонували (Мефедова, 1925, с. 3). Аналогічні проблеми фіксувалися і в Бердичеві, де перевірки виявили застій у роботі осередків, слабку звітність і фінансові порушення. Попередній секретар окружного правління Б. Йофе навіть втік з міста через виявлену нестачу коштів у розмірі 600 крб (Семафоров, 1925b, с. 3).

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що осередки МОДР на Волині-Житомирщині у першій половині 1920-х рр. були важливим елементом радянської громадсько-політичної системи, а діяльність організації поєднувала гуманітарні функції з ідеологічною роботою. Формально спрямована на допомогу «борцям революції», МОДР фактично виконувала роль засобу мобілізації населення, поширення радянських цінностей та формування лояльності до режиму. Особливе значення для функціонування осередків МОДР у регіоні мав його прикордонний характер і складна етнополітична структура. Значна присутність польського населення та безпосередня близькість до Польської держави зумовлювали

підвищену увагу радянської влади до ідеологічного контролю над регіоном. У цьому контексті відбувалося формування опозиційної дихотомії «радянська» Волинь – «польська» Волинь, у межах якої остання асоціювалася з потенційною загрозою та альтернативним політичним впливом. Пропаганда організації базувалася на наративах про «білий терор» і зовнішню загрозу, що виправдовувало міжнародну солідарність і підсилювало образ ворога, зокрема, радянський проект подавався як визвольний, а польська держава – як репресивна. Дискурс-аналіз матеріалів МОДР дозволив виявити наявність агресивних та радикальних інтерпретацій, у межах яких польські комуністи, радикали, терористичні елементи подавалися як «борці революції», при цьому замовчувалися або суттєво спрощувалися обставини їхньої політичної діяльності та конфліктів із польською державною владою.

Подяка. Автор висловлює вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

- Бідний, І.** (1925). Вступили до МОДР'у. *Радянська Волинь*, 352 (9 жовтня), 3.
В Окрвідділі МОДР'у. (1925). *Голос праці*, 973 (19 травня), 4.
- Вересовський,** (1924). С. Кам'яний Брід (Фасовського району). *Волинський пролетар*, 20 (25 січня), 4.
- Вітенко, З. Р.** (2019). Міжнародні зв'язки профспілок України у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Дис. канд. іст. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 247 с.
- Волинь допомагає політув'язненим. (1925). *Радянська Волинь*, 227 (9 травня), 6.
- Волиняк.** (1923). Що таке «МОПР» та які його завдання? *Селянська біднота*, 322 (24 жовтня), 2.
- Всесоюзний з'їзд МОДР'у. (1925). *Радянська Волинь*, 235 (19 травня), 2.
- Всеукраїнська конференція МОДР'у. Привітання закордонних товаришів. (1925). *Радянська Волинь*, 227 (9 травня), 2.
- Всі, як один – до лав МОДР'у. (1925). *Радянський шлях*, 1040 (6 серпня), 2.
- Діяльність Бердичівського МОДР'у. (1924). *Голос праці*, 665 (1 травня), 3.
- До тижня МОДР'у. (1924). *Радянська Волинь*, 296 (30 грудня), 1.
- Доповідь Коростенського агітпропвідділу. (1924). *Волинський пролетар*, 71 (28 березня), 2.
- Допомагаємо борцям революції. (1924). *Волинський пролетар*, 8 (10 січня), 4.

Дярко. (1925). До 1-го Дня МОДР'у на Бердичівщині. *Радянський шлях*, 1038 (4 серпня), 4.

Заячківський. (1924). До тижня МОДР'у. *Голос праці*, 860 (25 грудня), 1.

Звільнити 700 білоруських комсомольців, вимагає робітничо-селянська молодь м. Житомира. (1925). *Радянська Волинь*, 354 (14 жовтня), 2.

Комунальники обнімають шефство над 5 ув'язненими Луцької в'язниці. (1925). *Радянська Волинь*, 134 (13 січня), 7.

Ландер, І. Й. (2024). Війни в лабіринтах. Історія спеціальних служб. 1919–1930. Харків: Фоліо, 589 с.

Луговиківна. (1924). Допоможем. *Волинський пролетар*, 40 (17 лютого), 2.

Мефедова, Ф. (1925). До перереєстрації міської організації МОДР'у. *Радянська Волинь*, 357 (21 жовтня), 3.

Міжнародна організація допомоги борцям революції в цифрах за 1924 рік. (1925). *Радянська Волинь*, 129 (6 січня), 2.

Місько, В. В. (2010). Діяльність міжнародної організації допомоги революціонерам у Західній Україні (1922–1938 рр.). *Вісник Черкаського університету. Історичні науки*, 192, 78–84.

Місько, В. В. (2013). Політична діяльність ліворадикальних організацій у Тернопільському воеводстві (друга половина 1930-х рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Історія, міжнародні відносини*, 11, 41–52.

МОДР на селі. Як працює райбюро Олевське. (1925). *Радянська Волинь*, 168 (22 лютого), 6.

Моргулев. (1924). У підшефному селі. *Волинський пролетар*, 78 (5 квітня), 4.

На користь МОДР'у. (1924). *Волинський пролетар*, 92 (22 квітня), 3. [російською мовою].

Не забуваймо в'язнів-революціонерів Заходу. Утворюймо осередки МОДР'у. (1925). *Радянська Волинь*, 305 (11 серпня), 3.

Пани хочуть знищити проводиря польських трудящих, тов. Ланцуцького. (1925). *Радянська Волинь*, 300 (4 серпня), 1.

Перша міська конференція МОДР'у міста Житомира. (1925). *Радянська Волинь*, 218 (26 квітня), 7.

Перша окружна конференція МОДР'у. (1925а). *Голос праці*, 950 (18 квітня), 3.

Перша окружна конференція МОДР'у. (1925б). *Голос праці*, 954 (25 квітня), 3.

Перший окрз'їзд учительства. (1924). *Голос праці*, 853 (17 грудня), 2.

Підбадьорили. (1925). *Голос праці*, 908 (26 лютого), 3.

Підсумок з роботи МОДР'у. (1924). *Радянська Волинь*, 284 (13 грудня), 6.

По листам робітників. (1924). *Радянська Волинь*, 289 (19 грудня), 7.

По союзним республікам. (1924). *Пролетарська правда*, 739 (1 лютого), 2. [російською мовою].

По телефону з округ. Коростень. (1925). *Радянська Волинь*, 250 (5 червня), 4.

Поліщук. (1925). На Олевщині мало селян – членів МОДРу. *Радянська Волинь*, 155 (7 лютого), 4.

Пора відзвітуватися. (1924). *Волинський пролетар*, 18 (22 січня), 3. [російською мовою].

Протест коростенців. (1925). *Радянська Волинь*, 302 (6 серпня), 2.

Проти суду над т. Ланцуцьким. Мітинг протесту в Житомирі. (1925). *Радянська Волинь*, 302 (6 серпня), 2.

Розовик, О. Д. (2013). Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки). Дис. канд. іст. наук, Київський національний університет імені Т. Шевченка, 255 с.

Руда, О. В. (2020). Освітнє питання в діяльності єврейських парламентарів у Законодавчому сеймі Польської держави (1919–1922). *Новітня доба*, 8, 3–18. <https://doi.org/10.33402/nd.2020-8-3-18>

Савченко, В. А., Тригуб, О. П. (2019). «Італійське кубло»: Секретні співробітники ДПУ з одеського «Клубу іноземних моряків». *Сторінки історії*, 48, 118–134. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.48.2019.176386>

Свистович, С. М. (2008). Радянська історіографічна парадигма дослідження історії громадських об'єднань України у 20–30-х роках ХХ ст. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 2, 171–178.

Семафоров. (1925a). Залізничники Модр'у. *Голос праці*, 948 (16 квітня), 3.

Семафоров. (1925b). Перша конференція міських осередків МОДР'у. *Радянський шлях*, 1021 (15 липня), 3.

Справи Модрівські. (1924). *Волинський пролетар*, 158 (15 липня), 3. [російською мовою].

Справи Модрівські. Методи праці МОДР'у в СРСР. (1924). *Волинський пролетар*, 156 (12 липня), 2. [російською мовою].

Ставки членських внесків по МОДР'у на 1925 рік. (1925). *Радянська Волинь*, 129 (6 січня), 2.

Ткач. (1925). Червоноармійці артдиву протестують. *Радянський шлях*, 1040 (6 серпня), 2.

Товариші, організуйте допомогу в'язням капіталу. (1924). *Волинський пролетар*, 61 (14 березня), 2. [російською мовою].

У панській Польщі. (1925). *Радянська Волинь*, 172 (27 лютого), 1.

Хилитинський. (1924). Слободичинська сільрада – вступає до товариства. *Радянська Волинь*, 239 (19 жовтня), 4.

Червоний, С. (1923). Незаможнику, за тобою слово! *Селянська біднота*, 322 (24 жовтня), 2.

Четверта Житомирська окружна партконференція. (1925). *Радянська Волинь*, 198 (1 квітня), 6.

Шефство над політв'язненими. (1925). *Радянська Волинь*, 136 (15 січня), 7.

Юкельзон, А. (1925a). Волинська організація МОДР'у. *Радянська Волинь*, 129 (6 січня), 2.

Юкельзон, А. (1925b). Не забуваймо в'язнів-революціонерів. Утворюймо осередки «МОДРУ». *Радянська Волинь*, 297 (31 липня), 3.

References

Bidnyi, I. (1925). Vstupyly do MODRu [Joined the MODR]. *Radianska Volyn*, 352 (October 9), 3. [in Ukrainian].

V Okrviddili MODRu [In the MODR Regional Department]. (1925). *Holos pratsi*, 973 (May 19), 4. [in Ukrainian].

Veresovskiy. (1924). S. Kamiany Brid (Fasovskoho raionu) [Village of Kamiany Brid (Fasovsky district)]. *Volynskiy proletar*, 20 (January 25), 4. [in Ukrainian].

Vitenko, Z. R. (2019). Mizhnarodni zviazky profspilok Ukrainy u 20-kh – 30-kh rr. XX st. [International relations of trade unions of Ukraine in the 20-ies–30-ies of the XX century.]. Dys. kand. ist. nauk, Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, 247 s. [in Ukrainian].

Volyn dopomahaie polituviaznenym [Volyn helps political prisoners]. (1925). *Radianska Volyn*, 227 (May 9), 6. [in Ukrainian].

Volyniak. (1923). Shcho take «MOPR» ta yaki yoho zavdannia? [What is «MOPR» and what are its tasks?]. *Selianska bidnota*, 322 (October 24), 2. [in Ukrainian].

Vsesoiuznyi zizd MODRu [All-Union Congress of the MODR]. (1925). *Radianska Volyn*, 235 (May 19), 2. [in Ukrainian].

Vseukrainska konferentsiia MODRu. Pryvitannia zakordonnykh tovaryshiv [All-Ukrainian MODR Conference. Greetings from foreign comrades]. (1925). *Radianska Volyn*, 227 (May 9), 2. [in Ukrainian].

Vsi, yak odyn – do lav MODRu [All as one – to the ranks of the MODR]. (1925). *Radianskyi shliakh*, 1040 (August 6), 2. [in Ukrainian].

Diialnist Berdychivskoho MODRu [Activities of the Berdychiv MODR]. (1924). *Holos pratsi*, 665 (May 1), 3. [in Ukrainian].

Do tyzhnia MODRu [Until the week of MODR]. (1924). *Radianska Volyn*, 296 (December 30), 1. [in Ukrainian].

Dopovid Korostenskoho ahitpropvidilu [Report of the Korosten propaganda department]. (1924). *Volynskyi proletar*, 71 (March 28), 2. [in Ukrainian].

Dopomahaemo bortsiam revoliutsii [We help the fighters of the revolution]. (1924). *Volynskyi proletar*, 8 (January 10), 4. [in Ukrainian].

Diarko. (1925). Do 1-ho Dnia MODRu na Berdychivshchyni [To the 1st Day of MODR in the Berdychiv region]. *Radianskyi shliakh*, 1038 (August 4), 4. [in Ukrainian].

Zaiachkivskiyi. (1924). Do tyzhnia MODRu [Until the week of MODR]. *Holos pratsi*, 860 (December 25), 1. [in Ukrainian].

Zvilnyty 700 biloruskykh komsomoltsiv, vymahaie robitnycho-selianska molod m. Zhytomyra [The worker-peasant youth of Zhytomyr demand the release of 700 Belarusian Komsomol members]. (1925). *Radianska Volyn*, 354 (October 14), 2. [in Ukrainian].

Komunalnyky obnimaiut shefstvo nad 5 uviaznenymy Lutskoi viaznytsi [Municipal workers take care of 5 prisoners in Lutsk prison]. (1925). *Radianska Volyn*, 134 (January 13), 7. [in Ukrainian].

Lander, I. Y. (2024). Viiny v labiryntakh. Istoriia spetsialnykh sluzhb. 1919–1930 [Wars in the Labyrinth. History of Special Services. 1919–1930]. Kharkiv: Folio, 589 s. [in Ukrainian].

Luhovykivna. (1924). Dopomozhem [We will help]. *Volynskyi proletar*, 40 (February 17), 2. [in Ukrainian].

Mefedova, F. (1925). Do perereiestratsii miskoi orhanizatsii MODRu [Before the re-registration of the city organization MODR]. *Radianska Volyn*, 357 (October 21), 3. [in Ukrainian].

Mizhnarodna orhanizatsiia dopomohy bortsiam revoliutsii v tsyfrakh za 1924 rik [International Organization for Aid to Revolutionary Fighters in Figures for 1924]. (1925). *Radianska Volyn*, 129 (January 6), 2. [in Ukrainian].

Misko, V. V. (2010). Diialnist mizhnarodnoi orhanizatsii dopomohy revoliutsioneram u Zakhidnii Ukraini (1922–1938 rr.) [The Activity of the International Organization for Aid to Revolutionaries in Western Ukraine (1922–1938)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Istorychni nauky*, 192, 78–84. [in Ukrainian].

Misko, V. V. (2013). Politychna diialnist livoradykalnykh orhanizatsii u Ternopilskomu voievodstvi (druga polovyna 1930-kh rr.) [Political activities of left organizations in Ternopil province (second half of the 1930s)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 11, 41–52. [in Ukrainian].

MODR na seli. Yak pratsiuie raibiuro Olevske [MODR in the village. How the Olevske district bureau works]. (1925). *Radianska Volyn*, 168 (February 22), 6. [in Ukrainian].

Morhulev. (1924). U pidshefnomu seli [In the ward village]. *Volynskiy proletar*, 78 (April 5), 4. [in Ukrainian].

Na koryst MODRu [In favor of MODR]. (1924). *Volynskiy proletar*, 92 (April 22), 3. [in Russian].

Ne zabuvaimo viazniv-revoliutsioneriv Zakhodu. Utvoriuimo oseredky MODRu [Let's not forget the revolutionary prisoners of the West. Let's form MODR cells]. (1925). *Radianska Volyn*, 305 (August 11), 3. [in Ukrainian].

Pany khochut znyshchyty provodyria polskykh trudiashchykh, tov. Lantsutskoho [The gentlemen want to destroy the leader of the Polish workers, Comrade Lancutsky]. (1925). *Radianska Volyn*, 300 (August 4), 1. [in Ukrainian].

Persha miska konferentsiia MODRu mista Zhytomyra [The first city conference of the MODR of the city of Zhytomyr]. (1925). *Radianska Volyn*, 218 (April 26), 7. [in Ukrainian].

Persha okruzha konferentsiia MODRu [The first district conference of the MODR]. (1925a). *Holos pratsi*, 950 (April 18), 3. [in Ukrainian].

Persha okruzha konferentsiia MODRu [The first district conference of the MODR]. (1925b). *Holos pratsi*, 954 (April 25), 3. [in Ukrainian].

Pershyi okrizid uchytelstva [The First District Teachers' Congress]. (1924). *Holos pratsi*, 853 (December 17), 2. [in Ukrainian].

Pidbadoryly [Encouraged]. (1925). *Holos pratsi*, 908 (February 26), 3. [in Ukrainian].

Pidsumok z roboty MODRu [Summary of the MODR work]. (1924). *Radianska Volyn*, 284 (December 13), 6. [in Ukrainian].

Po lystam robitnykiv [According to workers' letters]. (1924). *Radianska Volyn*, 289 (December 19), 7. [in Ukrainian].

Po soiuzyam respublikam [By Union Republics]. (1924). *Proletarska pravda*, 739 (February 1), 2. [in Russian].

Po telefonu z okruh. Korosten [By phone from districts. Korosten]. (1925). *Radianska Volyn*, 250 (June 5), 4. [in Ukrainian].

Polishchuk. (1925). Na Olevshchyni malo selian – chleniv MODRu [There are few peasants in the Olevsk region who are members of the MODR]. *Radianska Volyn*, 155 (February 7), 4. [in Ukrainian].

Pora vidzvituvatsia [It's time to report]. (1924). *Volynskiy proletar*, 18 (January 22), 3. [in Russian].

Protest korostentsiv [Protest of Korosten residents]. (1925). *Radianska Volyn*, 302 (August 6), 2. [in Ukrainian].

Proty sudu nad t. Lantsutyskim. Mitynh protestu v Zhytomyri [Against the trial of comrade Lantsutsky. Protest rally in Zhytomyr]. (1925). *Radianska Volyn*, 302 (August 6), 2. [in Ukrainian].

Rozovyk, O. D. (2013). Zhinky v hromadsko-politychnomu ta sotsialno-kulturnomu zhytti USSR (1920-ti roky) [Women in the public, political, and socio-cultural life of the Ukrainian SSR (1920s)]. Dys. kand. ist. nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni T. Shevchenka, 255 s. [in Ukrainian].

Ruda, O. V. (2020). Osvitnie pytannia v diialnosti yevreiskyykh parlamentariv u Zakonodavchomu seimi Polskoi derzhavy (1919–1922) [Educational issue in the activities of Jewish parliamentarians in the Legislative Sejm of the Polish State (1919–1922)]. *Novitnia doba*, 8, 3–18. <https://doi.org/10.33402/nd.2020-8-3-18> [in Ukrainian].

Savchenko, V. A., Tryhub, O. P. (2019). «Italiiske kublo»: Sekretni spivrobitnyky DPU z odeskoho «Klubu inozemnykh moriakiv» [«Italian Cove»: Secret State Political Authority Agents from Odessa's «Club of Foreign Sailors»]. *Storinky istorii*, 48, 118–134. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.48.2019.176386> [in Ukrainian].

Syvstovych, S. M. (2008). Radianska istoriohrafichna paradyhma doslidzhennia istorii hromadskyykh obiednan Ukrainy u 20–30-kh rokakh XX st. [Soviet historiographic paradigm of research into the history of public associations in Ukraine in the 1920s and 1930s.]. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu*, 2, 171–178. [in Ukrainian].

Semaforov. (1925a). Zaliznychnyky Modru [Railway workers for MODR]. *Holos pratsi*, 948 (April 16), 3. [in Ukrainian].

Semaforov. (1925b). Persha konferentsiia miskyykh osередkiv MODRu [The first conference of city branches of MODR]. *Radianskyi shliakh*, 1021 (July 15), 3. [in Ukrainian].

Spravy Modrivski [MODR Affairs]. (1924). *Volynskiy proletar*, 158 (July 15), 3. [in Russian].

Spravy Modrivski. Metody pratsi MODRu v SRSR [MODR Affairs. Working methods of the MODR in the USSR]. (1924). *Volynskiy proletar*, 156 (July 12), 2. [in Russian].

Stavky chlenskykh vneskiv po MODRu na 1925 rik [Membership fee rates for the MODR for 1925]. (1925). *Radianska Volyn*, 129 (January 6), 2. [in Ukrainian].

Tkach. (1925). Chervonoarmiitsi artdyvu protestuiut [Red Army soldiers of the Artillery Division protest]. *Radianskyi shliakh*, 1040 (August 6), 2. [in Ukrainian].

Tovaryshi, orhanizuite dopomohu viazniam kapitalu [Comrades, organize assistance to prisoners of capital]. (1924). *Volynskiy proletar*, 61 (March 14), 2. [in Russian].

U panskii Polshchi [In lordly Poland]. (1925). *Radianska Volyn*, 172 (February 27), 1. [in Ukrainian].

Khylytynskiy. (1924). Slobodyshchynska silrada – vstupaie do tovarystva [Slobodyshche Village Council – joins the association]. *Radianska Volyn*, 239 (October 19), 4. [in Ukrainian].

Chervonyi, S. (1923). Nezamozhnyku, za toboiu slovo! [Poor fellow, your word is mine!]. *Selianska bidnota*, 322 (October 24), 2. [in Ukrainian].

Chetverta Zhytomyrska okruzhna partkonferentsiia [Fourth Zhytomyr District Party Conference]. (1925). *Radianska Volyn*, 198 (April 1), 6. [in Ukrainian].

Shefstvo nad polituviaznenymy [Patronage of political prisoners]. (1925). *Radianska Volyn*, 136 (January 15), 7. [in Ukrainian].

Yukelzon, A. (1925a). Volynska orhanizatsiia MODRu [Volyn organization of MODR]. *Radianska Volyn*, 129 (January 6), 2. [in Ukrainian].

Yukelzon, A. (1925b). Ne zabuvaimo viazniv-revoliutsioneriv. Utvoriuimo osередky «MODRU» [Let's not forget the revolutionary prisoners. Let's form «MODR» cells]. *Radianska Volyn*, 297 (July 31), 3. [in Ukrainian].

Sychevsky A. IDEOLOGICAL MOBILIZATION OF THE POPULATION IN THE SOVIET-POLISH BORDER: INSTITUTIONAL DEPLOYMENT OF THE IOAR IN VOLYN-ZHYTOMYR REGION AS A POLITICAL INSTRUMENT (FIRST HALF OF THE 1920S)

Abstract

The purpose of the article is to study the activities of the centers of the International Organization for Assistance to Fighters of the Revolution (IOAR) as a tool for ideological mobilization of the population of the Volyn-Zhytomyr region in the first half of the 1920s, as well as to identify their role in the conditions of the Soviet-Polish border region. **The methodological basis of the study** is the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as general scientific (analysis, synthesis) and special historical methods (historical-comparative, historical-typological, historical-systemic). The source base consists of materials from periodicals, processed using the methods of source analysis, textology and discourse analysis, which allowed us to identify the features of the representation of the organization's activities and its ideological functions. **The scientific novelty** lies in the comprehensive analysis of the activities of the IOAR cells in the border region and the identification of their role as a tool of ideological mobilization and Sovietization. For the first time, the features of the formation of the organization's public image have been established on the basis of periodic sources, in particular the presence of aggressive and radical narratives and the politicized presentation of the Polish revolutionary movement. **Conclusions.** The activities of the IOAR cells in the region combined assistance to members of left-wing organizations and ideological functions, contributing to the integration of the population into the Soviet system. The conditions of the border region led to the formation of a confrontational discourse regarding «Polish» and «Soviet» Volhynia. Propaganda actively used narratives about the «white terror», the image of the Red Army as a punitive and liberation instrument, and politicized interpretations of the Polish revolutionary movement.

Keywords: International Organization for Assistance to Fighters of the Revolution, Volyn-Zhytomyr Region, political prisoners, Stanislaw Lantsutsky, border regions, Sovietization, ideology, confrontation.

Syczewski A. MOBILIZACJA IDEOLOGICZNA LUDNOŚCI NA POGRANICZU POLSKO-RADZIECKIM: INSTYTUCJONALNE ROZMIESZCZENIE MOPR NA OBWODZIE WOŁYŃSKO-ŻYTOMIERSKIM JAKO INSTRUMENTU POLITYCZNEGO (PIERWSZA POŁOWA LAT 20. XX W.)

Streszczenie

---

*Celem artykułu jest zbadanie działalności ośrodków Międzynarodowej Organizacji Pomocy Bojownikom Rewolucyjnym (MOPR) jako narzędzia mobilizacji ideologicznej ludności obwodu wołyńsko-żytomierskiego w pierwszej połowie lat 20. XX wieku, a także określenie ich roli w warunkach pogranicza radziecko-polskiego. **Podstawą metodologiczną badania** są zasady historyzmu, obiektywizmu i systematyczności, a także ogólne metody naukowe (analiza, synteza) i szczegółowe metody historyczne (historyczno-porównawcza, historyczno-typologiczna, historyczno-systemowa). Bazę źródłową stanowią materiały z czasopism, opracowane metodami analizy źródeł, tekstologii i analizy dyskursu, co pozwoliło na identyfikację cech reprezentacji działalności organizacji i jej funkcji ideologicznych. **Nowością naukową** jest kompleksowa analiza działalności ośrodków MOPR na pograniczu oraz identyfikacja ich roli jako narzędzia mobilizacji ideologicznej i sowietyzacji. Po raz pierwszy na podstawie źródeł periodycznych określono cechy kształtowania się wizerunku publicznego organizacji, w szczególności obecność narracji agresywnych i radykalnych oraz upolitycznienie polskiego ruchu rewolucyjnego. **Wnioski.** Działalność ośrodków MOPR w regionie łączyła pomoc członkom organizacji lewicowych z funkcjami ideologicznymi, przyczyniając się do integracji ludności z systemem sowieckim. Warunki panujące na pograniczu doprowadziły do ukształtowania się dyskursu konfrontacyjnego dotyczącego «polskiego» i «sowieckiego» Wołynia. Propaganda aktywnie wykorzystywała narracje o «białym terrorze», wizerunek Armii Czerwonej jako narzędzia karnego i wyzwolenczego oraz upolitycznione interpretacje polskiego ruchu rewolucyjnego.*

***Słowa kluczowe:** Międzynarodowa Organizacja Pomocy Bojownikom Rewolucyjnym, obwód żytomierski, więźniowie polityczni, Stanisław Łańcucki, regiony przygraniczne, sowietyzacja, ideologia, konfrontacja.*

Статтю надіслано до редколегії 10.03.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.04.2026 р.

УДК 930.1:94(477+47)«1941/1945»:343.541
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112117>

Гінда Володимир,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, ginda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

СЕКСУАЛІЗОВАНЕ НАСИЛЛЯ І НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА: РАДЯНСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація

*Мета статті – проаналізувати радянську та українську історіографію сексуалізованого насильства німецько-радянської війни, показати сучасні підходи вітчизняних істориків у вивченні цього питання. Автор розглядає проблему з позиції аналізу наукового доробку радянської доби та сучасної української історичної науки. Запропоновано класифікація праць науковців за тематичними блоками (сексуальне насилля в партизанських загонах, солдатами Вермахту, Червоної армії, серед остарбайтерів тощо). **Методологія.** Використані принципи об'єктивності, логічності й історизму, методи історіографічного аналізу та проблемно-хронологічний і порівняльний підходи. Відповідний науковий інструментарій дав змогу вивчити домінуючі дослідницькі інтерпретації та напрями теми сексуалізованого насилля під час німецько-радянської війни. **Наукова новизна** розвідки полягає у вивченні історіографічного доробку радянської та вітчизняної історичної науки даного питання, у спробі простежити мотиви звернення до нього партійних істориків і пропагандистів, аналізі феміністичного та антропологічного розвитку української історіографії. **Висновки.** Історіографічний аналіз дав змогу дійти висновку, що проблема сексуалізованого насилля під час німецько-радянської війни не була предметом історичних досліджень у радянській історіографії, а ті епізоди, які потрапляли до наукової літератури, мали фрагментарний та описовий характер. Українська історична наука в цьому напрямі розвивається під впливом зарубіжної, де окреслена проблема розглядається крізь призму феміністичного та антропологічного вимірів.*

Ключові слова: сексуалізоване насилля, німецько-радянська війна, Червона армія, Вермахт, українська історіографія, радянська історіографія.

Постановка питання. Вивчення сексуалізованого насилля під час Другої світової стало одним із наукових трендів на початку XXI століття у феміністичних студіях, що призвело до інтеграції його в колективну пам'ять про ту війну у багатьох європейських країнах. На пострадянських теренах окреслена проблема знайшла своє відображення в дослідженнях,

присвячених як окупаційному повсякденню, Голокосту, так і безпосередньо сексуальному насиллю. Нині це питання стало актуальним для українського суспільства в контексті російсько-української війни. Спеціалісти, які працюють над ним у сучасному протистоянні, мають знати історіографічний доробок Другої світової чи німецько-радянської війн, щоб використати ті напрацювання у модерних працях, не лише з метою порівняння, але й аналізу відповідних вчинків і можливості уникнення їх.

Історіографія. В Україні наразі відсутні комплексні праці з окресленого автором питання. Єдиною розвідкою, яка заслуговує на увагу, є стаття О. Кісь «Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністичній історіографії». У ній авторка оглядає основні проблеми, які обговорюються в межах феміністичних студій жіночого досвіду Першої і Другої світових воєн в історіографії від кінця 1970-х років до 2015 року. Історикиня висвітила основні концепції та підходи у вивченні не лише сексуального насильства, а й багатьох інших проблем жіночої повсякденності під час війни, пов'язаних із гендерною нерівністю (див. Кісь, 2015, с. 15–39). У зарубіжній історіографії огляд досліджень сексуального насильства з феміністичних позицій під час Голокосту зробила німецька дослідниця Р. Мюльхойзер (Mühlhäuser, 2021, Р. 5–36). Роботи, які б розглядали українську чи радянську історіографії сексуалізованого насилля, наразі відсутні.

Мета статті – проаналізувати наукові дослідження, присвячені сексуалізованому насиллю під час німецько-радянської війни в радянській та українській історіографії, показати різні підходи істориків у вивченні проблеми.

Виклад основного матеріалу.

Радянська історіографія: курс на жертвовність і глорифікацію ветеранів війни

У СРСР сексуалізоване насильство не обговорювали в науковому середовищі як самодостатню проблему, саме тому у тогочасній історіографії ми не знайдемо жодної монографії чи дисертаційного дослідження. Вся інформація, що з'являлася з цієї теми в науковій літературі, зазвичай була дозованою та надавалася в контексті злочинної сутті нацистської ідеології. Зі свого боку, аналогічні вчинки солдатів Червоної армії та партизанів щодо жінок, не лише з ворожого табору, а й, наприклад, цивільних, з ідеологічних міркувань, залишали поза увагою. Радянські історики не розглядали сексуалізоване насилля з погляду гендерної чи антропологічної проблем.

Таке табування було пов'язане передусім із партійним дискурсом, спрямованим на глорифікацію всього і всіх, хто був причетний до так званої «Великої вітчизняної війни». Дослідники намагалися концентруватися на героїзації бойових і трудових подвигів радянських людей, не помічаючи іншого зрізу війни. Історик О. Будницький слушно зауважує: «Секс на

фронті якимось не дуже співставлявся з такими категоріями, як самопожертва чи героїзм. Або вірність, що було ключовим словом і «передбаченою» нормою поведінки жінки (меншою мірою – чоловіка) під час війни» (Будницький, 2011, С. 406). Можливо, як зауважує дослідниця В. Дубіна, це було пов'язано з негативним ставленням у СРСР до будь-якого обговорення сексуальної тематики та з активною інструменталізацією образу жінки, передусім як матері (Дубіна, 2015, С. 443). Не варто заперечувати і того факту, що піднявши цю тему на поверхню, радянським історикам довелося б пояснювати безліч інших факторів: ставлення до зґвалтованих жінок суспільства, держави, надання їм психологічної і медичної допомоги, народження дітей від ворога і не лише через зґвалтування. Все це могло викликати в суспільстві неоднозначні настрої до жертв, а найголовніше позначитися на інституті сім'ї. Звичайно, не маючи чітких державних приписів із цього питання, ми можемо нині лише висловлювати здогадки та припущення. Але як би там не було, факт залишається фактом, ця частина взаємин між чоловіками і жінками майже повністю випала з радянської історіографії.

Цікаво, що під час німецько-радянської війни проблема сексуального насилля солдатів Вермахту над радянськими жінками порушувалася в СРСР на державному рівні та мала виключно пропагандистський характер – насамперед викликати ненависть до ворога у солдатів Червоної армії та бажання помститися. Саме в цьому ключі писалися журналістами-пропагандистами статті з характерними заголовками «Смерть німецьким окупантам!», «Прокляття та помста фашистським варварам», «Новий порядок фашистських мародерів»; видавалися брошури, виступали із заявами керівники партійних відомств Кремля. Зазвичай у них акцентувалася увага на масовому характері сексуалізованих злочинів проти цивільних жінок з елементами садизму (понівечені тіла, відрізані груди, вуха, виколоті очі тощо) як одного з багатьох проявів політики винищення слов'ян і надлюдської жорстокості «нової влади» на окупованих територіях СРСР (див.: Смерть німецьким окупантам, 1942, с. 5; Прокляття і помста фашистським варварам, 1941, с. 2; Новий порядок фашистських мародерів, 1941, с. 2; Шолохов, 1942, 24 с.; Веселов, 1942, 80 с.; Молотов, 1942, 38 с.; Еренбург, 2004, 796 с.).

Звичайно ці пропагандистські дописи мали значний вплив на соціум. Ось як охарактеризував ефект від ноти В. Молотова, у якій розлого були описані сцени сексуальних знущань солдатів Вермахту над жінками, кінематографіст О. Довженко: «Сьогодні прочитав ноту т. Молотова. Це найстрашніший історичний документ, написаний людською рукою. З цим документом хочеться летіти, падати на Німеччину огнем і ядом і нищити її прокляту, щоб і слуху від неї не лишилося на політій людською кров'ю землі» (Довженко, 2013, с. 112).

Після завершення війни кремлівська пропаганда втратила інтерес до теми сексуалізованого насилля, що призвело до її виключення з колективної пам'яті радянського суспільства. Попри це, деякі фрагменти все ж потрапляли до документальних збірників всесоюзного, республіканського чи регіонального рівня, де вони не виділялися в окремі блоки, а доповнювали розділи про «звірства фашистів на окупованих землях». У них жертви зазвичай були знеособленими, а акцент робився на всенародному стражданні від дій ворога (Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: Збірник документів, 1963, 736 с.; Житомирщина у Великій вітчизняній війні 1941–1945 рр. Збірник документів та матеріалів, 1969, 290 с.; Документи звинувачують: збірник документів про страшні злочини німецько-фашистських загарбників на радянській території, 1945, 391 с.; Збірник повідомлень Надзвичайної Державної Комісії про злочини німецько-фашистських загарбників, 1946, 459 с.; Київський процес: Матеріали про злочини німецько-фашистських загарбників на території Української РСР, 1946, 204 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941–1944 рр.): Збірник документів і матеріалів, 1963, 488 с.; Злочинні цілі – злочинні засоби. Документи про окупаційну політику фашистської Німеччини на радянській території (1941–1944 рр.), 1985, 328 с.)

Певною мірою все змінилося в часи горбачовської перебудови. Тепер тема, подолавши державну цензуру, більш відверто розкривалася в еґо-документах, збірниках і матеріалах спецслужб, де її представляли як системну трагедію народу, а не як «нацистські звірства». Дослідники почали фокусуватися не на пропагандистському аспекті проблеми, а на юридичній кваліфікації сексуального насильства як воєнного злочину (Рагінський, 1986, 207 с.). Опубліковані у цей час спогади і щоденники людей, які пережили окупацію, проливали світло на мотиви «сексуального колабораціонізму» і практики самозахисту жінок від сексуальних злочинців.

Апогеєм всього стала книга С. Алексієвич «У війни не жіноче обличчя». Це видання було першим у СРСР, яке дало можливість суспільству поглянути на життя в Червоній армії не очима партійних ідеологів, а очима жінки, з усіма її фізіологічними та психологічними особливостями. У ньому сексуальний бік людини був висвітлений в антропологічному вимірі (Алексієвич, 1985, 317 с.)

Підсумовуючи даний блок, маю зауважити, що радянська історіографія позбавлена ґрунтовних праць із окресленої проблематики. У нечисленних матеріалах того часу увага читача акцентувалася на злочинній суті нацистського режиму, а не безпосередньо на жертві з усіма можливими психологічними та фізичними травмами. Тогочасні історики іґнорували злочини радянських військовослужбовців, вчинені проти жінок у Німеччині, Австрії й Угорщині, що говорить про її вибірковість і табування окремих аспектів.

Сучасна українська історіографія сексуалізованого насилля

Українська історіографія наразі перебуває на етапі формування, саме тому теж не рясніє фундаментальними монографіями чи статтями. В Україні відповідні студії розвиваються в межах феміністичного, антропологічного напрямків і фрагментарно в контексті вивчення повсякденного життя населення на окупованих українських територіях. Методологія та наукові підходи запозичені вітчизняними істориками у зарубіжних колег, де у питанні дослідження сексуалізованого насилля під час Другої світової війни досягнуто значних успіхів.

Восени 2013 р. Міжнародним фондом «Взаєморозуміння і толерантність» було започатковано конкурс молодих істориків під назвою «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації» та проведено в листопаді міжнародну конференцію. Підсумком конкурсу та конференції стало видання у 2015 р. збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». У збірнику малодосліджені питання жіночого досвіду війни вперше поставлено в центр наукового обговорення, він також дає уявлення про феміністичні підходи до вивчення теми «жінка і війна». Вміщені тут статті українських і зарубіжних науковців торкаються найрізноманітніших аспектів специфічного жіночого досвіду Другої світової війни, деякі з них безпосередньо стосуються сексуального насильства над жінками, романтичних стосунків і проституції. Наукові редактори видання зазначали, що «поєднання в одному збірнику доробку дослідників і дослідниць з України та праць учених з тих країн, в яких такі студії здійснюються вже тривалий час і нині становлять невід'ємну частину наукового дискурсу, мало на меті показати засадничу релевантність гендерного підходу до вивчення воєнної історії та евристичний потенціал його застосування до українського матеріалу» (Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, 2015, С. 11–12).

Згадані конференція та виданий збірник визначили гендерно-феміністський напрям досліджень під час німецько-радянської війни в Україні. З'явилися наукові розвідки проблеми «жінки і війни», присвячені жіночим долям у ті складні роки. Так, М. Гавришко проаналізувала сексуальне насилля та романтичні стосунки в лавах УПА. На основі масиву опрацьованих архівних і наративних джерел дослідниця вивчила різні форми нестатутних стосунків жінок і чоловіків у повстанському середовищі, гендерні аспекти інтимної моралі повстанців, проаналізувала фактори, які сприяли порушенню сексуальних норм (Гавришко, 2015, С. 123–142; Гавришко, 2015, С. 200–213; Гавришко, 2016, С. 89–107; Havryshko, 2018, P. 35–67).

Провідна українська дослідниця проблеми остарбайтерів Г. Грінченко спробувала проаналізувати з гендерних позицій питання сексуалізованого насилля серед радянських жінок, вивезених на роботи до Німеччини. Також вона звернула увагу на функціонування борделів для східних робітників. Торкаючись цієї теми в концтаборах, історикиня зауважує, що там поширеними були гомосексуальні контакти між чоловіками та лесбійські серед жінок, але через консервативність наукової спільноти цей бік життя в'язнів наразі залишається недостатньо проштудійованим (Грінченко, 2015, С. 240–243). Згадки про сексуальні злочини та проституцію в середовищі жінок-остарбайтерок (не в контексті феміністичних студій, а через призму нацистської політики винищення) є в роботах В. Коваля [Коваль, 1998, С. 75; Коваль, 1999. с. 192–193], Т. Пастушенко (Пастушенко, 2009, с. 138–139, 172), С. Гальчака (Гальчак, 2003, с. 135, 186–188).

Ширше в українській історіографії представлено сексуалізоване насильство під час Голокосту. Тут воно розглядається не як випадковий кримінал, а як частина системного інтимного приниження єврейських жінок. Дослідники зосереджуються на вивченні стратегій виживання, на подальшій долі і стані осоромлених жертв, мотиваціях гвалтівників і формах злочинів. Вони сходяться у думці, що головним фактором таких вчинків представників місцевої поліції (а саме вони найбільше чиняли гвалтувань) була етнічна належність жертв. У наукових працях також акцентується увага на безправ'ї єврейських жінок, яке провокувало сплески сексуального насилля над ними і залишалось безкарним, оскільки жертви перебували «поза законом», а оголення перед масовими розстрілами було актом «статевого приниження перед вбивством» (див.: Гавришко, 2019, с. 10–30; Navryshko, 2021, Р. 221–242; Navryshko, 2020; Navryshko, 2023, Р. 205–227; Гон, Івчик, 2016, С. 45–52; Гон, Івчик, 2016, С. 9–49; Гон, Івчик, 2022, С. 10–40; Івчик, Михальчук, 2018, С. 54–61; Івчик, 2022, С. 329–344; Михальчук, 2016, 136 с.; Михальчук, 2022, 344 с.; Михальчук, 2024, С. 374–393).

Вітчизняні історики О. Стяжкіна та В. Гінда намагаються поєднати гендерний й антропологічний підходи у вивченні інтимного життя населення в роки німецько-радянської війни. Вони фокусуються не на бойових діях, політиці чи ідеології, а на людині в окупаційному повсякденні, соціальній історії та людській психології. Сексуалізоване насильство у їхніх дослідженнях – не лише акт агресії ворога, а частина окупаційного чи фронтového повсякдення, де тіло інколи може стати ресурсом для виживання (див.: Стяжкіна, 2011, С. 146–151; Стяжкіна, 2011, 295 с.; Стяжкіна, 2015, С. 185–196; Стяжкіна, 2015, С. 42–66; Гінда, 2021, 409 с.; Гінда, 2025; Гінда, 2025, С. 310–325).

Порушуючи цю тему в радянських партизанських загонах і Червоній армії, В. Гінда зауважує, що чоловіки, чиняючи сексуальні злочини, керувалися суто фізіологічними рефлексами (інколи – прагненням

покарання чи сатисфакції), а моделі поведінки більшості жінок мотивувалися стратегіями виживання. Він також підкреслює, що сексуальне насильство над цивільним населенням відрізнялося мотиваційно-детермінаційною складовою від домагань і згвалтувань в армії чи партизанських загонах (див.: Ginda, V., Lysenko, 2024, P. 181–196; Гінда, 2021, С. 139–175).

Поза межами феміністичного підходу, але з урахуванням окремих його сентенцій, сексуалізоване насилля під час німецько-радянської війни в українській історіографії розглянуте істориками, які вивчають різні аспекти окупаційного повсякдення у всеукраїнському та регіональному масштабах. У цих роботах включені фрагменти, присвячені згвалтуванням, домаганням, шантажу солдатів Вермахту та допоміжних поліцейських формувань українських жінок, роботі нацистських борделів, розповсюдженню венеричних недуг і боротьбі з ними нацистської окупаційної адміністрації (див.: Стельникович, 2015, 592 с.; Кицак, 2016, с. 77–80; Кицак, 2018, с. 131–133; Бабіч, 2022, с. 7–8; Скоробагатов, 2006, 376 с.; Заболотна, 2016, с. 59–98).

Також побіжно це питання порушується дослідниками воєнного побуту. Вони переважно фокусуються на «похідно-польових дружинах» у штабах Червоної армії, на розповсюдженні венеричних хвороб через неконтрольовані інтимні зв'язки, на сексуальних домаганнях (Лисенко, Вронська, 2012, С. 8–26; Гогун, Кентій, 2006, 432 с.; Поляков, 2013, 488 с.; Березовська, Дяченко, 2006, 456 с.)

Варто зауважити, що в працях окупаційного і воєнного повсякдення сексуальне насилля має більше інформативний характер, аніж аналітичний. У них автори не ставлять за мету вивчити відповідне явище, а подають його як один із негативних моментів тогочасного буття, уникаючи детального аналізу та інтерпретації наслідків і висновків. Їхня смислова роль – всебічно розкрити життя цивільного населення в окупованій нацистами Україні та показати, як екстремальні умови війни трансформують життя, поведінку, соціальні та моральні норми (сексуальні в тому числі) особистості. Наразі це поки весь доробок українських дослідників сексуалізованого насилля під час німецько-радянської війни.

Висновки. Аналіз різноманітних праць щодо сексуалізованого насилля в радянську добу та в сучасній українській історичній науці дав можливість зробити певні висновки. Так, у СРСР питання сексуальних злочинів у роки німецько-радянської війни розглядалося виключно із пропагандистських позицій і використовувалося під час війни з метою фокусування уваги світової спільноти та цивільного населення на надлюдській жорстокості нацистського режиму, що мало спонукати людей до боротьби з ворогом. Радянська історіографія сексуалізованого насилля мала фрагментарно-дозований і вибірковий характер. Партійні історики ніколи не обговорювали

даний аспект людського повсякдення з позицій гендерної нерівності чи антропологічного виміру, а зазвичай використовували описовий підхід до висвітлення сексуальних злочинів солдатів Вермахту, аби підкреслити жорстокість ворога та страждання радянських людей. Українська історіографія даного питання розвивається під впливом зарубіжної у феміністичному та антропологічному напрямках. Утім, досліджень українських істориків наразі недостатньо, певною мірою винятком є вивчення сексуалізованого насилля під час Голокосту в Україні.

Подяка. Автор висловлює щирю подяку рецензентам за конструктивні зауваження та редакційній колегії журналу за можливість публікації розвідки.

Фінансування. Фінансова підтримка на дослідження та публікацію статті не залучалася.

Джерела та література

Алексієвич, С. (1985) У війни не жіноче обличчя. Мінськ: Мастацька література, 317 с. [російською мовою].

Веселов, В. (1942) Звірства німецько-фашистських загарбників. Документи. Вип. 2. Москва: Військове видавництво НКО СРСР, 80 с. [російською мовою].

Вронська, Т. Лисенко, Є. (2012) «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 15. С. 8–26.

Гавришко, М. (2015) Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках. *Український визвольний рух*. 20. С. 200–213.

Гавришко, М. (2015) Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», С. 123–142.

Гавришко, М. (2016) Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940-1950-х рр. *Український історичний журнал*. 4. С. 89–107.

Гавришко, М. (2019) Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Голокост і сучасність*. 1 (17) С. 10–30.

Havryshko, M. (2018) *Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground*. *Aspasia*. 1 (12) S. 35–67.

Havryshko, M. (2020) Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. *Heinrich Böll Stiftung*. 18.05.2020. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violenceholocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.

Havryshko, M. (2021) Listening to Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies in Soviet War Crimes Trials. *If this is a Woman. Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston: Academic Studies Press, P. 221–242.

Havryshko, M. (2023) Rape on Trial: Criminal Justice Actors in 1940s Soviet Ukraine and Sexual Violence during the Holocaust. *No Neighbours' Land: Postwar Europe in a New Comparative Perspective*. P. 205–227. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-10857-0_9.

Гальчак, С. (2003) «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 344 с.

Гогун, А., Кенгіій, А. (упоряд.) (2006) «...Створити незносні умови для ворога і всіх його посібників...». Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені сторінки історії. Документи і матеріали. Київ: Український видавничий союз. 430 с. [російською мовою].

Гінда, В. (2021) Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації та на фронті. Київ: Інститут історії України НАН України, С. 139–175.

Гінда, В. (2025) Позастатутні стосунки командирів і жінок-військовослужбовиць у Червоній армії під час німецько-радянської війни: інтимний аспект. Емінак: *науковий цокувартальник*. 2 (50). С. 310–325. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.2\(50\).802](https://doi.org/10.33782/eminak2025.2(50).802).

Гінда, В. (2025) Сексуальні контакти як одна із жіночих стратегій виживання на окупованих нацистами українських територіях. *Вісник гуманітарних наук*. 13. URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/issue/view/12>. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17994547>.

Гон, М., Івчик, Н. (2016) Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. Голокост і сучасність: студії в Україні і світі. 1 (14). С. 9–49.

Гон, М., Івчик, Н. (2016) Жінки та Голокост: досвід виживання та трагедія загибелі (на прикладі Волині). *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 10. С. 45–52.

Гон, М., Івчик, Н. (2022) Жіноче «обличчя» Голокосту: гендерний аспект геноциду євреїв в Україні (1941-1944). Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал. Дніпро: Інститут «Ткума»; ПП «Піра ЛТД», Вип. 14. С. 10–40.

Грінченко, Г. (2015) Радянські жінки на примусових роботах Третього району: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», С. 233-252.

Ginda, V., Lysenko, O. (2024) Sexual assault against women in Soviet partisan units. *Skhidnoievropeyskiy istorychnyi visnyk*. 33. P. 181–196. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473>.

Березовська, П. Дяченко, Н. (2006) Двічі страчені – вічно живі: історико-документальна повість. Київ: Український центр духовної культури. 622 с.

Будницький, О. (2011) Чоловіки і жінки в Червоній армії (1941–1945). *Cahiers du Monde Russe*. Т. 52. 2–3. С. 405–422. [російською мовою].

Дубіна, В. (2015) «Звичайна історія» Другої світової війни: дискурси сексуального насилля над жінками окупованих територій. Журнал досліджень соціальної історії. № 3. С. 437–447. [російською мовою].

Довженко, О. (2013) *Щоденникові записи, 1939–1956* = Дневниковые записи, 1939–1956. Харків: «Фоліо», 879 с.

Документи звинувачують: збірник документів про жорстокі злочини німецько-фашистських загарбників на радянській території (1945). Вип. 2. Москва: ОГІЗ, 391 с. [російською мовою].

Еренбург, І. (2004) Війна. 1941–1945. Москва: Олімп: АСТ, 796 с. [російською мовою].

Єрмолов, І. (2010) Три роки без Сталіна. Окупація: радянські громадяни між нацистами і більшовиками 1941–1944. Москва: Центрполіграф, 383 с. [російською мовою].

Житомирщина у Великій вітчизняній війні 1941–1945 рр. *Збірник документів та матеріалів* (1969) Київ: Наукова думка, 290 с.

Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: *зб. наук. праць* (2015). / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 335 с.

Заболотна, Т. (2016) Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 18, 59-98.

Збірник повідомлень Надзвичайної Державної Комісії про злочини німецько-фашистських загарбників (1946). Москва: Держполітвидав, 459 с. [російською мовою].

Злочинні цілі – злочинні засоби Документи про окупаційну політику фашистської Німеччини на радянській території (1941–1944 рр.) (1985) Москва: Економіка, 328 с. [російською мовою].

Івчик, Н. (2022) Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту. *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*. Київ: ППЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, С. 329–344.

Івчик, Н., Михальчук, Р. (2018) Гендерний аспект Голокосту на теренах Волині. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 12. С. 54–61.

Київський процес: Матеріали про злодіяння німецько-фашистських загарбників на території Української РСР (1946). Київ: Політвидав України, 1946. 204 с. [російською мовою].

Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: Збірник докум. (1963) Київ: Київське обл. книжково-газетне вид-во, 736 с.

Кицак, Б. (2016) Санітарно-епідеміологічний стан на території райхскомісаріату «Україна» у другій половині 1941 – початку 1944 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Вип. 2. Ч. 1, 77-80.

Кицак, Б. (2018) Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Житомир, 242 с. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> (дата звернення: 20.09.2024).

Коваль, М. (1998) «Остарбайтери України» – раби Гітлера, ізгої Сталіна. *Політика і час*. №10. С. 68–75.

Коваль, М. (1999) Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945). Київ: Альтернативи, 336 с.

Ковальов, Б. (2009) Колабораціонізм в Росії: типи і форми. Великий Новгород: НовГУ імені Ярослава Мудрого, 370 с. [російською мовою].

Кісь, О. (2015) Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», С. 15–39.

Михальчук, Р. (2016) Мізоч: життя та загибель єврейської громади. Рівне: Волинські обереги, 136 с.

Михальчук, Р. (2022) Смерть і виживання під час Голокосту: терени сучасної Рівненщини. Рівне: Волинські обереги, 272 с.

Михальчук, Р. (2024) Згвалтування під час Голокосту: на прикладі Генеральної округи «Волинь-Поділля». *Емінак: науковий щоквартальник*. 3 (47). С. 374–393. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminaк2024.3\(47\).745](https://doi.org/10.33782/eminaк2024.3(47).745).

Молотов, В. (1942) Нота Народного Комісара Закордонних справ тов. В. М. Молотова про повсюдні грабежі, розорення населення і страхітливі звірства німецьких властей на загарбаних ними Радянських територіях. Москва: Военвидав НКО СРСР, 32 с. [російською мовою].

Mühlhäuser R. (2021) Understanding Sexual Violence during the Holocaust: A Reconsideration of Research and Sources. *German History*. 39 (1). P. 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/gerhis/ghaa037>.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941–1944 рр.): *Збірник документів і матеріалів* (1963). Київ: Держполітвидав УРСР, 488 с.

«Новий порядок» фашистських мародерів (1941). *Повідомлення*. 155. 3 липня. [російською мовою].

Пастушенко, Т. (2009) Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: Інститут історії України НАН України, 282 с.

Поляков, В. (2013) Партизанський рух в Криму 1941–1944 рр. Сімферополь: ВТ. «АРАЛ», 488 с. [російською мовою].

Прокляття і помста фашистським варварам! (1941) *Правда*. 353. 21 грудня. [російською мовою].

Рагінський, М. (1986) Нюрнберг: перед судом історії. Спогади учасника процесу. Москва: Політвидав, 207 с. [російською мовою].

Скоробагатов, А. (2006) Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 376 с.

Смерть німецьким окупантам! (1941) *Повідомлення*. 304. 25 грудня. [російською мовою].

Стельникович, С. (2015) Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Євенок, 592 с.

Стяжкіна, О. (2011) «Ми жили»: жіночі історії окупації Східної України: підходи і робочі гіпотези до аналізу. *Українознавчий альманах*. Вип. 6. С. 146–151.

Стяжкіна, О. (2013) Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк, 295 с.

Стяжкіна, О. (2015) «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», С. 185–196.

Стяжкіна, О. (2015) Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2. С. 42–66.

Шолохов, М. (1942) Наука ненависті. Москва: Правда. 24 с. [російською мовою].

References

Aleksiiévych, S. (1985) U vinyj ne zhinoche oblychchia. Mins'k: Mastats'ka literatura, 317 s. [in Russian].

Babich, O. (2022) Zhinky v umovakh okupatsii. Odesa 1941–1944 rr. *Vcheni zapysky Tavrijs'koho natsional'noho universytetu imeni V. I. Vernads'koho*. tom 33 (72). 3. 1–10. [in Ukrainian].

Berezovs'ka, P. Diachenko, N. (2006) Dvichi stracheni – vichno zhyvi: istoryko-dokumental'na povist'. Kyiv: Ukrain's'kyj tsentr dukhovnoi kul'tury. 622 s. [in Ukrainian].

Budnyts'kyj, O. (2011) Choloviky i zhinky v Chervonij armii (1941–1945). *Cahiers du Monde Russe*. T. 52. № 2–3. S. 405–422. [in Russian].

Veselo, V. (1942) Zvirstva nimets'ko-fashysts'kykh zaharbnikov. Dokumenty. Vyp. 2. Moskva: Vijs'kove vydavnytstvo NKO SRSR, 80 s. [in Russian].

Vrons'ka, T. Lysenko, Ye. (2012) «Okopne bratstvo»: frontovij mikrosotsium u konteksti voiennoi povsiakdennosti. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 15. S. 8–26. [in Ukrainian].

Havryshko, M. (2015) Henderni aspekty seksual'noi morali v OUN i UPA u 1940–1950-kh rokakh. *Ukrains'kyj vyzvol'nyj rukh*. 20. S. 200–213. [in Ukrainian].

Havryshko, M. (2015) Zaboronene kokhannia: faktychni druzhyny uchasykyv pidpillia OUN ta UPA 1940–1950-kh rokiv. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vinyi: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: TOV «ART KNYHA», S. 123–142. [in Ukrainian].

Havryshko, M. (2016) Choloviky, zhinky j nasyt'stvo v OUN ta UPA v 1940-1950-kh rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 4. S. 89–107. [in Ukrainian].

Havryshko, M. (2019) Zgvaltuvannia u skhovkakh: seksual'ne nasyt'stvo pid chas Holokostu v Ukraini. *Holokost i suchasnist'*. 1 (17)S. 10–30. [in Ukrainian].

Havryshko, M. (2018) Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground. *Aspasia*. 1 (12) P. 35–67. [in English].

Havryshko, M. (2020) Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. *Heinrich Böll Stiftung*. 18.05.2020. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violenceholocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>. [in German].

Havryshko, M. (2021) Listening to Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies in Soviet War Crimes Trials. *If this is a Woman. Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston: Academic Studies Press, P. 221–242. [in German].

Havryshko, M. (2023) Rape on Trial: Criminal Justice Actors in 1940s Soviet Ukraine and Sexual Violence during the Holocaust. *No Neighbours' Land: Postwar Europe in a New Comparative Perspective*. P. 205–227. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-10857-0_9. [in English].

Hal'chak, S. (2003) «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tret'omu rejku: deportatsiia, natsysts'ka katorha, opir ponevoliuвачam. Vinnytsia: «Knyha-Veha» VAT «Vinobldrukarnia», 344 s. [in Ukrainian].

Hebkhard, M. (2018) Koly pryjshly soldaty. Zgvaltuvannia nimets'kykh zhinok v kintsi Druhoi svitovoi vijny. Moskva: Politychna entsyklopediia, 229 s. [in Russian].

Hinda, V. (2021) Intymni stosunky ta seksual'ne nasyl'stvo pid chas nimets'ko-radians'koi vijny v okupatsii ta na fronti. Kyiv: Instytutu storii Ukrainy NAN Ukrainy, S. 139–175. [in Ukrainian].

Hinda, V. (2025) Pozastatutni stosunky komandyriv i zhinok vijs'kovosluzhbovets' u chervonij armii pid chas nimets'ko-radians'koi vijny: intymnyj aspekt. *Eminak: naukovyj schokvartal'nyk*. 2 (50). S. 310–325. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.2\(50\).802](https://doi.org/10.33782/eminak2025.2(50).802). [in Ukrainian].

Hinda, V. (2025) Seksual'ni kontakty iak odna iz zhinochykh stratehij vyzyhannia na okupovanykh natsystamy ukrains'kykh terytoriiakh. *Visnyk humanitarnykh nauk*. 13. <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/issue/view/12>. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17994547>. [in Ukrainian].

Hohun, A., Kentij, A. (uporiad.) (2006) «...Stvoryty neznosni umovy dlia voroha i vsikh joho posibnykiv...». Chervoni partyzany Ukrainy, 1941–1944: malovyvcheni storichy istorii. Dokumenty i materialy. Kyiv: Ukrains'kyj vydavnychyj soiuz. 430 s. [in Russian].

Hon, M., Ivchyk, N. (2016) Zhinky v chas Holokostu: doli, povedinka ta henderni (ne)rivnosti. *Holokost i suchasnist': studii v Ukraini i sviti*. № 1 (14). S. 9-49. [in Ukrainian].

Hon, M., Ivchyk, N. (2016) Zhinky ta Holokost: dosvid vyzyhannia ta trahediia zahybeli (na pryklad i Volyni). *Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Vyp. 10. S. 45–52. [in Ukrainian].

Hon, M., Ivchyk, N. (2022) Zhinoche «oblychchia» Holokostu: hendernyj aspekt henotsydu ievreiv v Ukraini (1941-1944). *Problemy istorii Holokostu: ukrains'kyj vymir. Referovanyj schorichnyj zhurnal*. Dnipro: Instytut «Tkuma»; PP «Lira LTD», Vyp. 14. S. 10–40. [in Ukrainian].

Hrinchenko, H. (2015) Radians'ki zhinky na prymusovykh robotakh Tret'oho rajkhu: (ob)rysy (po)voiennykh (re)prezentatsij. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyl'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: TOV «ART KNYHA», S. 233–252. [in Ukrainian].

Ginda, V., Lysenko, O. (2024) Sexual assault against women in Soviet partisan units. *Skhidnoievropejskyi istorychnyi visnyk*. 33. P. 181–196. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473>.

Dovzhenko, O. (2013) Schodennykovi zapysy, 1939–1956 = Dnevnykovye zapysy, 1939–1956. Kharkiv: «Folio», 879 s. [in Ukrainian].

Dokumenty zvyuvachuiut': zbirnyk dokumentiv pro zhakhlyvi zlochyny nimets'ko-fashysts'kykh zaharbnnykiv na radians'kij terytorii (1945). Vyp. 2. Moskva: OHIZ, 391 s. [in Russian].

Dubina, V. (2015) «Zvyhajna istoriia» Druhoi svitovoi vijny: dyskursy seksual'noho nasyl'lia nad zhinkamy okupovanykh terytorij. *Zhurnal doslidzhen' sotsial'noi istorii*. 3. S. 437–447. [in Russian].

Erenburh, I. (2004) Vijna. 1941–1945. Moskva: Olimp: AST, 796 s. [in Russian].
Zhytomyrshchyna u Velykij vitchyznianij vijni 1941–1945 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1969) Kyiv: Naukova dumka, 290 s. [in Ukrainian].

Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika

dosvidu v chasy ekstremal'noho nasytstva: *zb. nauk. prats'* (2015). / za nauk. red. doktorky istor. nauk H. Hrinchenko, kand. istor. nauk K. Kobchenko, kand. istor. nauk O. Kis'. Kyiv: TOV «ART KNYHA», 335 s. [in Ukrainian].

Zabolotna, T. (2016) Sanitarno-epidemiolohichna sytuatsiia ta medychne obsluhovuvannia tsyvil'noho naselennia Ukrainy v roky natsysts'koi okupatsii (za materialamy okupatsijnoi. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 18, 59–98. [in Ukrainian].

Zbirnyk povidomlen' Nadzvychajnoi Derzhavnoi Komisii pro zlochyny nimets'ko-fashysts'kykh zaharbnikiv (1946). Moskva: Derzhpolitvydav, 459 s. [in Russian].

Zlochynni tsili – zlochynni zasoby Dokumenty pro okupatsijnu polityku fashysts'koi Nimechchyny na radians'kij terytorii (1941–1944 rr.) (1985) Moskva: Ekonomika, 328 s. [in Russian].

Ivchuk, N. (2022) Henderno-motyvovane nasytstvo u chasy Holokostu. *Suspil'no-politychni ta istorychni aspekty rozvytku suchasnoi ievrejs'koi hromady Ukrainy: ievropejs'kyj kontekst*. Kyiv: IPiEnD im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, S. 329–344. [in Ukrainian].

Ivchuk, N., Mykhal'chuk, R. (2018) Hendernyj aspekt Holokostu na terenakh Volyni. *Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Vyp. 12. S. 54–61. [in Ukrainian].

Kyivs'kyj protses: Materialy pro zlodiiannia nimets'ko-fashysts'kykh zaharbnikiv na terytorii Ukrain's'koi RSR (1946). Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1946. 204 s. [in Russian].

Kyivschyna v roky Velykoi Vitchyznianoi vijny 1941–1945: Zbirnyk dokum. (1963) Kyiv: Kyivs'ke obl. knyzhkovo-hazetne vyd-vo, 736 s. [in Ukrainian].

Kytsak, B. (2016) Sanitarno-epidemiolohichnyj stan na terytorii rajkhskomisariatu «Ukraina» u druhij polovyni 1941 – pochatku 1944 rr. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia «Istoriia»*. Vyp. 2. Ch. 1, 77–80. [in Ukrainian].

Kytsak, B. (2018) Medychne zabezpechennia naselennia u Rajkhskomisariati «Ukraina» v 1941–1944 rr.: dys. ... kand. ist. nauk. Zhytomyr, 242 s. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> (data zvernennia: 20.09.2024). [in Ukrainian].

Koval', M. (1998) «Ostarbajtery Ukrainy» – raby Hitlera, izghoi Stalina. *Polityka i chas*. №10. S. 68–75. [in Ukrainian].

Koval', M. (1999) Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznianij vijnakh (1939–1945 rr.). Kyiv: Al'ternatyvy, 335 s. [in Ukrainian].

Kis', O. (2015) Zhinochi oblychchia vijny: kliuchovi temy i pidkhody u zakhidnij feminists'kij istoriohrafii. Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasytstva: *zb. nauk. prats'*. Kyiv: TOV «ART KNYHA», S. 15–39. [in Ukrainian].

Mykhal'chuk, R. (2016) Mizoch: zhyttia ta zahybel' ievrejs'koi hromady. Rivne: Volyn's'ki oberehy, 136 s. [in Ukrainian].

Mykhal'chuk, R. (2022) Smert' i vyzhyvannia pid chas Holokostu: tereny suchasnoi Rivnenschyny. Rivne: Volyn's'ki oberehy, 272 s. [in Ukrainian].

Mykhal'chuk, R. (2024) Zgvaltuvannia pid chas Holokostu: na prykladi Heneral'noi okruhy «Volyn'-Podillia». *Eminak: naukovyj schokvartal'nyk*. 3 (47). S. 374–393. DOI: [https://doi.org/10.33782/emina2024.3\(47\).745](https://doi.org/10.33782/emina2024.3(47).745). [in Ukrainian].

Mühlhäuser R. (2021) Understanding Sexual Violence during the Holocaust: A Reconsideration of Research and Sources. *German History*. 39 (1). P. 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/gerhis/ghaa037>. [in English].

Molotov, V. (1942) Nota Narodnoho Komisara Zakordonykh sprav tov. V. M. Molotova pro povsiudni hrabezhi, rozorennia naseleennia i strakhitlyvi zvirstva nimets'kykh vlastej na zaharbanykh nymy Radians'kykh terytoriiakh. Moskva: Voienvydav NKO SRSR, 32 s. [in Russian].

Nimets'ko-fashysts'kyj okupatsijnyj rezhyim na Ukraini (1941–1944 rr.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv (1963) Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 488 s. [in Ukrainian].

«Novyj poriadok» fashysts'kykh maroderiv (1941). Povidomlennia. 155. 3 lypnia. [in Russian].

Pastushenko, T. (2009) Ostarbajtery z Kyivsichyny: verbuvannia, pryusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 282 s. [in Ukrainian].

Poliakov, V. (2013) Partyzans'kyj rukh v Krymu 1941–1944 rr. Simferopol': VT. «ARIAL», 488 s. [in Russian].

Prokliattia i pomsta fashysts'kym varvaram! (1941) *Pravda*. 353. 21 hrudnia. [in Russian].

Rahins'kyj, M. (1986) Niurnberh: pered sudom istorii. Spohady uchasnyka protsesu. Moskva: Polityvydav, 207 s. [in Russian].

Skorobahatov, A. (2006) Kharkiv u chasy nimets'koi okupatsii (1941–1943). Kharkiv: Prapor, 376 s. [in Ukrainian].

Smert' nimets'kym okupantam! (1941) *Povidomlennia*. 304. 25 hrudnia. [in Russian].

Stel'nykovych, S. (2015) Zhytomyrs'ko-Vinnyts'kyj rehion v umovakh natsysts'koi okupatsii (1941–1944 rr.). Zhytomyr: Evenok, 592 s. [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2011) «My zhyly»: zhinochi istorii okupatsii Skhidnoi Ukrainy: pidkhody i robochi hipotezy do analizu. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. Vyp. 6. S. 146–151. [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2013) Liudyna v radians'kij provintsii: osvoiennia (vid)movy. – Donets'k, 295 s. [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2015) «Okupovani» zhinky: chynnyky, resursy ta stratehii vyzhyvannia. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: TOV «ART KNYHA», S. 185–196. [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2015) Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii j resursy vyzhyvannia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 2. S. 42–66. [in Ukrainian].

Sholokhov, M. (1942) Nauka nenavysti. Moskva: Pravda. 24 s. [in Russian].

Hinda V. SEXUALIZED VIOLENCE AND THE GERMAN–SOVIET WAR: SOVIET AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

Abstract

The aim of the article is to analyze Soviet and Ukrainian historiography on sexualized violence during the German–Soviet War and to demonstrate contemporary approaches of Ukrainian historians to the study of this issue. The author examines the problem through

an analysis of scholarly works produced during the Soviet period and within contemporary Ukrainian historical scholarship. A classification of academic studies by thematic blocks is proposed (sexual violence in partisan units, violence committed by Wehrmacht soldiers, the Red Army, among Ostarbeiters, etc.).

Methodology. *The study is based on the principles of objectivity, logical consistency, and historicism and employs historiographical analysis alongside problem-chronological and comparative approaches. This methodological framework made it possible to identify dominant scholarly interpretations and key directions in the study of sexualized violence during the German–Soviet War.*

Scientific novelty. *The novelty of the study lies in examining the historiographical legacy of Soviet and contemporary Ukrainian historical scholarship on this issue, tracing the motives behind Soviet party historians' and propagandists' engagement with the topic, and analyzing the feminist and anthropological development of Ukrainian historiography.*

Conclusions. *The historiographical analysis has demonstrated that the issue of sexualized violence during the German–Soviet War was not an independent subject of historical inquiry in Soviet historiography, while those episodes that appeared in scholarly literature remained fragmentary and descriptive in nature. Contemporary Ukrainian historical scholarship in this field has developed under the influence of international research traditions, where the issue is primarily examined through feminist and anthropological perspectives.*

Keywords: *sexualized violence, German–Soviet War, Red Army, Wehrmacht, Ukrainian historiography, Soviet historiography.*

Hinda W. PRZEMOC SEKSUALIZOWANA A WOJNA NIEMIECKO-SOWIECKA: HISTORIOGRAFIA RADZIECKA I UKRAIŃSKA WOBEC TEGO ZAGADNIENIA

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza radzieckiej i ukraińskiej historiografii dotyczącej przemocy seksualizowanej podczas wojny niemiecko–radzieckiej oraz ukazanie współczesnych podejść ukraińskich historyków do badania tego zagadnienia. Autor analizuje problem poprzez ocenę dorobku naukowego okresu radzieckiego oraz współczesnej ukraińskiej nauki historycznej. Zaproponowano klasyfikację badań naukowych według bloków tematycznych (przemoc seksualna w oddziałach partyzanckich, przemoc dokonywana przez żołnierzy Wehrmachtu, Armii Czerwonej, wśród robotników przymusowych – Ostarbeiterów itd.).

Metodologia. *Badanie opiera się na zasadach obiektywizmu, logiczności i historyzmu oraz wykorzystuje metody analizy historyograficznej, a także podejście problemowo-chronologiczne i porównawcze. Zastosowany aparat metodologiczny umożliwił identyfikację dominujących interpretacji badawczych oraz głównych kierunków badań nad problematyką przemocy seksualizowanej podczas wojny niemiecko–radzieckiej.*

Nowość naukowa. *Nowatorstwo opracowania polega na analizie dorobku historyograficznego radzieckiej i współczesnej ukraińskiej nauki historycznej w zakresie tego zagadnienia, próbie prześledzenia motywów zainteresowania tym problemem ze strony historyków partyjnych i propagandystów radzieckich oraz analizie feministycznego i antropologicznego rozwoju ukraińskiej historiografii.*

Wnioski. *Analiza historiograficzna pozwoliła stwierdzić, że problem przemocy seksualizowanej podczas wojny niemiecko–radzieckiej nie stanowił samodzielnego przedmiotu badań historycznych w historiografii radzieckiej, natomiast te epizody, które trafiły do literatury naukowej, miały charakter fragmentaryczny i opisowy. Współczesna ukraińska nauka historyczna w tym obszarze rozwija się pod wpływem zagranicznych tradycji badawczych, gdzie problem ten analizowany jest przede wszystkim przez pryzmat perspektyw feministycznych i antropologicznych.*

Słowa kluczowe: *przemoc seksualizowana, wojna niemiecko-sowiecka, Armia Czerwona, Wehrmacht, historiografia ukraińska, historiografia radziecka.*

Статтю надіслано до редколегії 21.03.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 03.05.2026 р.

УДК 001.9:327.39:061.1(477)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112118>**Панчук Марина,**

здобувачка ступеня доктора філософії

кафедри історії України

Житомирського державного

університету імені Івана Франка

mari_0720@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6795-393X>

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ПІД ВПЛИВОМ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Анотація

Мета статті полягає в поданні характеристики інституційно-правових трансформацій системи науки, що планомірно здійснювалися під впливом євроінтеграційного вектору розвитку Української держави. **Методологія дослідження** базується на сукупності загальнонаукових та спеціально-історичних методів (джерелознавчі дослідження, систематизація, узагальнення, структурно-функціональний, історико-генетичний), які дозволяють комплексно дослідити особливості розвитку української науки з огляду на низку зовнішніх факторів й оцінити перспективи наявних тенденцій в історичній динаміці. **Наукова новизна** – представлення взаємозв'язку між євроінтеграційними тенденціями та інституційно-правовим розвитком наукової сфери через імплементацію державою ключових європейських стандартів функціонування дослідницької галузі. **Висновки.** У ході дослідження встановлено, що процес інтеграції українського дослідницького середовища до європейського наукового простору супроводжувався поступовим реформуванням галузі. Найбільш помітні зміни відбулися за напрямками удосконалення управління науковими процесами, регулювання академічної доброчесності, імплементації європейських критеріїв у площині оцінки наукової діяльності вчених, активізації упровадження політики відкритої науки та долучення вітчизняних вчених до міжнародних та європейських наукових проєктів і програм.

Ключові слова: відкрита наука, євроінтеграція, Європейський дослідницький простір, інституції, науковий розвиток, правове регулювання, реформування, Україна.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток української науки від часу здобуття Україною незалежності відзначилися низкою зовнішніх факторів, які були обумовлені специфікою державного розвитку. Ідеологічні наративи, які займали вагоме місце у науковому процесі за радянських часів, залишилися у минулому, відтак, українські дослідники отримали змогу вільно провадити наукову діяльність, послуговуючись принципами свободи

інтелектуального пошуку. Наповнення наукових праць якісно новими сенсами та поступове упровадження принципів і положень відкритої науки сприяло трансформаціям системи не лише у змістовому вимірі, але і у контексті форм її організації.

Окремо варто відзначити, що перебуваючи у секторі державного регулювання, інституційний розвиток наукової системи відбувався саме у відповідності до пріоритетів державної гуманітарної політики. Євроінтеграційний вектор розвитку Української держави обумовив не лише політичні та економічні реформи, але й перегляд підходів до функціонування наукової сфери, як частини суспільно-культурного життя. У цьому випадку зміни торкнулися нормативно-правових засад регулювання системи наукового розвитку, а також її інституційної організації, що проявилось у пошуку нових моделей функціонування.

Фактичним рушієм змін на шляху до планомірного реформування наукової сфери та зростання рівня її авторитетності у межах європейського освітньо-наукового простору став процес імплементації відповідних європейських принципів. Тому крізь призму характеристики основних компонентів євроінтеграційного напрямку трансформації наукової системи можемо окреслювати ключові тенденції її розвитку. Удосконалення контролю за дотриманням академічної доброчесності, запровадження академічної автономії наукових установ, розширення мережі дослідницьких обмінів та покращення кадрової політики є тими каталізаторами, які сприяють наближенню вітчизняної науки до європейських моделей розвитку на інституційно-правовому рівні. Це обумовлює актуальність детальнішого їх дослідження з огляду на визначені законодавством стратегії державного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфіку побудови нормативно-правової бази співпраці України та ЄС, що сприяла перебудові вітчизняної системи наукового розвитку, дослідила у своїй праці Я. Тицька (Тицька, 2024). Авторка сконцентрувала увагу на аналізі ключових особливостей угод та договорів, а також на механізмах правового регулювання співробітництва, що стало рушієм змін для української науки.

О. Топузов (Топузов, Локшина, Джурило, Шпарик, 2023) у співавторстві із іншими дослідниками охарактеризував основні віхи становлення Європейського дослідницького простору як системи національних дослідницьких середовищ, які послуговуються єдиними політичними та програмними інструментами задля побудови осередку відкритої науки, вільного трансферу знань тощо. Окрім цього, авторський колектив системно дослідив нормативно-правовий напрям європейської інтеграції України у розрізі наукового розвитку.

Питання організаційного становлення Національної академії наук України стало предметом дослідження Б. Маліцького (Маліцький, 2023).

Автор не лише представив систему функціонування провідної наукової інституції України, але і на її прикладі продемонстрував ключові тенденції розвитку українського дослідницького середовища, його перспективи, проблеми і шляхи їх вирішення, у тому числі через системне упровадження європейських стандартів наукового розвитку.

Однак, малодослідженими залишаються питання власне інституційно-правового виміру наукових трансформацій у контексті реформування галузі згідно із євроінтеграційними процесами державного розвитку.

Мета статті полягає у системному дослідженні інституційно-правових зрушень у сфері української науки у контексті євроінтеграційних процесів на сучасному етапі; оцінці значення міжнародної співпраці, академічних обмінів та імплементації європейських стандартів в наукову систему для ефективного її удосконалення.

Методологія, методи дослідження. У процесі дослідження було застосовано загальнонаукові та спеціально історичні методи. Дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, завдяки яким вдалося неупереджено розглянути тенденції розвитку української науки на сучасному етапі та сформувані зважені оцінки щодо процесів її поступу. Застосування структурно-функціонального методу та методу узагальнення дозволило оцінити особливості функціонування наукової сфери України, означити ключові тенденції, проблеми та перспективи її розвитку, сформулювати висновки. За допомогою підходів джерелознавчих досліджень було проаналізовано основні положення та цілі найбільш значущих нормативно-правових актів, які стосуються сучасної наукової системи України, а також виокремлено з їхнього змісту ті норми, що безпосередньо демонструють впливи євроінтеграційних виань на трансформації дослідницького середовища. Завдяки історико-генетичному методу вдалося простежити еволюцію змін всередині системи української науки на інституційно-правовому рівні на різних етапах її становлення та перебудови, а метод систематизації дозволив виокремити специфіку поступу за окремим напрямками й означити міру і ступінь євроінтеграційних впливів на розвиток галузі.

Виклад основного матеріалу. Євроінтеграційні процеси, які набули виразнішої інтенсифікації на початку ХХІ ст. з огляду на геополітичні пріоритети держави, вплинули на більшість сфер суспільно-політичного та економічного життя. Система наукових досліджень, що представлена мережею установ, які регулюються державою, у своїй трансформації теж відобразила контекст євроінтеграції, у тому числі на інституційному та нормативно-правовому рівні.

Регулювання здійснення наукових досліджень на рівні окремих установ, починаючи від кінця ХХ ст., відбувалося за інерцією напрацьованих механізмів без суттєвих оновлень. Водночас,

євроінтеграційна стратегія розвитку Української держави окреслила траєкторію реформування, зокрема, наукової сфери у площині управління, поглиблення міжнародної співпраці, академічної доброчесності, імплементації прогресивних принципів та європейських цінностей.

Конкретні приклади того, які зміни торкнулися системи української науки на сучасному етапі, можемо простежити проаналізувавши положення відповідних законодавчих актів. Так, у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 2016 р. (Верховна Рада України, 2016) знайшло своє нормативне закріплення положення стосовно функціонування Національної ради з питань розвитку науки і технологій, як консультативно-дорадчого органу, що діє при урядові.

Фактично основною її функцією стала координація державної політики у сфері науки та формування стратегії її удосконалення у взаємозв'язку із громадським сектором задля збільшення питомої ваги наукоємних галузей у розвитку держави. Окрім цього, у нормативно-правовому акті йдеться і про напрацювання пропозицій стосовно інтеграції вітчизняної науки у європейський дослідницький простір, не нехтуючи при цьому й національними інтересами. Тобто можемо констатувати, що із появою Національної ради у 2017 р. для української науки відкрилися можливості поступового перегляду координаційних механізмів управління, у межах яких вагому роль почали відігравати представники наукового середовища, громадськості, органів виконавчої влади, економічного сектору (Верховна Рада України, 2016).

Однією із ключових інституцій, яка займає центральне місце у формуванні дослідницького потенціалу України, є Національна академія наук України. Її організаційна мережа охоплює ряд вагомих напрямків та галузей, на базі яких будуються фундаментальні розробки. Однак, НАН України, будучи державною установою із тривалою історією розвитку, сконцентрувала у собі усі ті тенденції, які були притаманні для внутрішньої політики держави. Це відобразилося у погіршенні фінансування та стрімкому відтоку кадрів, як відповідь на кризові явища у соціально-економічному житті України на зламі XX та XXI ст., а також на переоцінку пріоритетів державної політики, у яких роль гуманітарної сфери ставала все менш помітною. Ряд негативних тенденцій, переважно зі сторони недостатнього фінансування та нехтування науковими оцінками і прогностичними висновками науковців у сфері державного управління та законодавства, за інерцією спостерігалися і упродовж наступних десятиліть, що значно погіршувало потенціал такої помітної для наукового життя держави інституції (Маліцький, 2023, с. 73-74).

Проте, на сучасному етапі ті трансформації, які актуалізуються для НАН України, обумовлюються поєднанням традиційної моделі управління й інституційного регулювання, а також тими тенденціями, що продиктовані

інтеграцією України до ЄС. Б. Маліцький, аналізуючи проблеми та перспективи діяльності НАН України, підкреслює важливість перегляду обсягів фінансування науки загалом та Національної академії наук України зокрема задля ефективного функціонування галузі. Так, автор зауважує, що зростання рівня державних асигнувань продиктовано, у тому числі, положеннями документів про Асоціацію України з ЄС, у яких передбачено, що не менше 0,5 % ВВП є необхідним стандартом фінансування науки (Маліцький, 2023, с 81-82).

Важливо наголосити також на значенні участі України у Болонському процесі та тому, які перспективи вона відкрила для реформування наукової системи. Для успішної професійної реалізації українських науковців, у межах європейського дослідницького простору, важливо було також налагодити програми академічних обмінів та забезпечити процес відповідності багатоступеневого рівня освітніх кваліфікацій до чинних європейських стандартів. У контексті наукової спільноти необхідно відзначити перехід до триступеневої системи вищої освіти, яка передбачає освітньо-наукову підготовку докторів філософії (PhD).

Реалізація цього напрямку із детальними алгоритмами та реформованою оновленою процедурою була представлена в межах положень Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» від 12 січня 2022 р. (Постанова КМУ, 2022). Упровадження якісно нових підходів до присудження наукових ступенів є тими інституційними змінами, які унормовують вітчизняну наукову систему із європейськими стандартами, що надає нові можливості та перспективи для більш предметної та безбар'єрної співпраці.

Як зауважує Хан Є. (Хан, 2017), така система є притаманною для більшості європейських держав, що суттєво полегшує процес визнання кваліфікацій та рівня фаховості українських науковців закордоном. Водночас, автор наголошує на тому, що питання визнання наукового ступеня вітчизняних кандидатів наук у європейському академічному середовищі тривалий час залишалося тим фактором, що гальмував інтеграційні процеси усередині наукової сфери (Хан, 2017, с. 51-52).

Проблематика реформування академічного сектору включає в себе низку ціннісних елементів, без яких ефективність та продуктивність провадження наукової діяльності є сумнівною. У цьому відношенні важливим етапом стало ухвалення Закону України «Про академічну доброчесність» від 18 грудня 2025 р. (Верховна Рада України, 2025), що продемонструвало високий рівень уваги держави до врегулювання механізмів дотримання етичних принципів всередині дослідницького

простору, а також відповідальності за їх порушення. Нормативно-правовим актом було чітко окреслено сферу застосування положень і правил академічної доброчесності, види її порушень та відповідні заходи реагування.

Визначена законом ціннісна база, що розтлумачена окремою статтею, містить ті риси академічної культури, які відображають європейські стандарти розвитку наукового середовища. Серед них атмосфера взаємної поваги усередині наукової спільноти, чесність, відповідальність суб'єктів академічної діяльності за результати своїх досліджень. У контексті євроінтеграційних процесів поява такого закону свідчить про поступову адаптацію української науки до рівня європейських дослідницьких стандартів та імплементацію принципів й інструментів їх регулювання у національне законодавство (Верховна Рада України, 2025).

Формування академічної культури і законодавче регулювання основних її положень є тим важелем, який сприяє інтеграції української науки до міжнародного дослідницького простору за ціннісними характеристиками. Водночас, не можна применшувати значення якості розробок українських вчених та унормування критеріїв визначення рівня фаховості наукових видань. У цьому контексті важливою інституційно-правовою зміною стало затвердження Наказу Міністерства освіти і науки України від 15 січня 2018 р. №32 «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН №32, 2018).

Окрім побудови національних підходів щодо формування вимог до фахових видань, МОН України визнало такими, які мають високий рівень якості, ті видання, що індексуються наукометричними базами Scopus та/або Web of Science Core Collection, виокремивши їх у категорію «А». Це свідчить про поступове впровадження міжнародних критеріїв оцінювання наукової діяльності в український академічний простір, що додає вітчизняним дослідникам авторитету та розширює можливості їхньої інтеграції до світового наукового середовища (Наказ МОН №32, 2018).

Поряд із державним визнанням високого рівня якості тих фахових видань, які індексуються міжнародними наукометричними базами даних, важливим кроком до зростання видимості результатів наукових напрацювань українських вчених стало упровадження принципів відкритої науки. Т. Ярошенко та А. Жарінова (Ярошенко, Жарінова, 2023), характеризуючи основні етапи трансформації підходів до наукових цитувань, представляють актуальні проблеми цієї тематики і порівнюють український досвід із загальноєвропейським та світовим. Так, авторки відзначають вагому роль імплементації основних положень відкритої науки, що були нормативно закріплені у затвердженому в жовтні 2022 р. «Національному плані відкритої науки» (Розпорядження КМУ №892, 2022).

Завдяки вимогам цієї стратегії у відкритому доступі з'явилася переважна більшість наукових журналів, було переглянуто алгоритми оформлення цитувань та формування механізмів цифрової ідентифікації усіх наукових публікацій задля масштабування моніторингу процесів наукової діяльності. Такі кроки цілком відповідають європейським принципам відкритої науки, що нині так само трансформуються у відповідності до актуальних викликів часу, зважаючи на необхідність пошуку шляхів вирішення проблеми формування балансу між обліком кількісних та якісних показників цитованості наукових праць (Ярошенко, Жарінова, 2023, с. 58).

Поруч із планомірним реформуванням системи науки на інституційному рівні, змінами підходів до зростання рівня якості наукових праць, що публікуються у вітчизняних виданнях, важливо зауважити і людиноцентричні принципи удосконалення наукової сфери. Оскільки, власне, дослідник є ключовим елементом наукової системи, існує необхідність фокусу уваги зі сторони держави до його потреб та розвитку дослідницького потенціалу. Для того, аби призупинити відтік кадрів закордон, поліпшити умови для наукової діяльності молодих і перспективних дослідників, а також масштабувати потенційні можливості використання результатів праці вітчизняних вчених на користь актуальних потреб держави Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2025 р. № 1389-р було схвалено Концепцію підтримки та розвитку кадрового потенціалу сфери наукової і науково-технічної діяльності «Національна система дослідників України» (Розпорядження КМУ № 1389-р, 2025).

Документ засвідчив державну стратегію підтримки професійного розвитку науковців, спираючись на активну участь у наукових процесах на національному й міжнародному рівнях. Один із заходів, передбачений стратегією, містить норми стосовно рейтингування українських вчених, які належать до Національної системи дослідників України, з метою надання їм державних стипендій.

З-поміж показників, за якими, зокрема, визначатиметься рейтингове місце науковця, знаходимо дані про наявність публікацій у виданнях, індексованих наукометричними базами даних Scopus та Web of Science; участь у виконанні наукових грантів та тих, які мають наукову складову, за провідними міжнародними програмами серед яких «Горизонт 2020», «Горизонт Європа», «Наука заради миру», «Erasmus+», «Креативна Європа» тощо. Тому, можемо відзначити, що в українській науці на сучасному етапі все більш помітну роль продовжує відігравати міжнародне партнерство, а участь науковців у європейських проєктах високо оцінюється державою, що закріплюється на рівні інституційної підтримки і свідчить про визнання того рівня стандартів, який декларується згаданими вище партнерськими програмами. У підсумку це має сприяти зростанню рівня конкурентоспроможності українського дослідницького середовища та

долученню до академічного простору Європи із його здобутками та перспективами (Розпорядження КМУ № 1389-р, 2025, с. 6-7).

Підтримка долучення наукових установ та окремих вчених до міжнародних програм та проектів супроводжувалася формуванням державою стратегії євроінтеграції української науки. З цією метою Міністерством освіти і науки України у 2018 р. було опубліковано проєкт Дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA), що базувався на шести пріоритетах інтеграції української науки в Європу і відобразив прагнення української сторони консолідувати національні дослідницькі процеси із відповідними європейськими стандартами (Міністерство освіти і науки, 2018).

Серед ключових пріоритетів варто виокремити ті, що сприятимуть формуванню відкритого ринку праці, утвердженню гендерної рівності, розвитку трансферу наукових знань, а також зростанню ефективності та конкурентоспроможності транснаціональної кооперації. Відзначимо, що при розробці відповідних векторів розвитку дослідницької системи України було залучено 60 представників наукових установ, громадських організацій, органів державної влади та профільних експертів, що попередньо проаналізували аналогічний досвід європейських держав із метою подальшої імплементації найбільш ефективних рішень в українській контекст. Отже, долучення України до європейського дослідницького простору відзначається планомірними кроками та виваженою стратегією, яка побудована на національних здобутках у поєднанні із реалізацією провідних європейських дослідницьких тенденцій (Міністерство освіти і науки, 2018).

Характеризуючи темпи та результативність інтеграції української наукової системи до академічного європейського простору, варто звернутися до тих даних, які у своєму дослідженні подає О. Топузов із співавторами (Топузов, 2023). У дослідженні авторів наголошується на специфіці тих інтеграційних процесів, які покликані були консолідувати зусилля європейських держав, у тому числі на правовому рівні, на шляху до формування єдиного дослідницького простору. Основна мета цієї інтеграції полягала у гармонійному поєднанні національних наукових систем із узгодженням ключових змістових характеристик в межах єдиного дослідницького середовища.

Спираючись на звітну документацію Європейської комісії, дані якої використовували при проведенні свого дослідження автори вище згаданої статті, Україна на нормативно-правовому рівні демонструє прагнення інтегруватися до єдиного європейського дослідницького простору. Однак, на шляху до цього існує низка проблем, серед яких посередній рівень освоєння та застосування інноваційних технологій, переважно через брак належного фінансування, та неефективність організації управлінської

системи (Топузов, 2023, с. 14-15). Відтак, інтеграція України до європейського дослідницького середовища характеризується інституційними змінами, поруч із якими існує низка системних гальмуючих факторів, подолання яких є визначальною умовою для ефективного функціонування наукової сфери в подальшому

Висновки.

Перебудова наукової сфери в Україні на сучасному етапі визначається сукупністю різного роду чинників. Траєкторія розвитку державної політики під впливом євроінтеграційних тенденцій, що стали важливим фактором на шляху до поступової модернізації української науки та перегляду підходів до її реформування, відіграє одну із ключових ролей.

Найбільш помітні зміни відбулися за напрямком удосконалення управління науковими процесами через утворення відповідних структур, а також системи регулювання академічної доброчесності та відповідальності науковців, що відобразилося на законодавчому рівні, базуючись на європейських принципах культури академічної спільноти. Вагомим проявом євроінтеграційних тенденцій у науковій сфері стало запровадження освітньо-наукового ступеня доктора філософії (PhD), що посприяло узгодженню кваліфікаційних підходів із більшістю європейських держав.

Важливого значення набули також і процеси імплементації європейських наукометричних критеріїв у площині оцінки дослідницьких процесів, що знайшло своє відображення на рівні визнання українською стороною провідних наукометричних баз даних та заохочення вчених до публікацій. Це, у свою чергу, посприяло активізації запровадження політики відкритої науки через трансфер знань у вигляді зростання видимості розробок українських вчених за межами України. Долучення вітчизняних вчених до міжнародних та європейських наукових проєктів і програм стало також черговим кроком на шляху до формування конкурентоздатного дослідницького середовища.

Однак, поряд із позитивною динамікою відзначимо низку актуальних проблем у ході розвитку системи наукових досліджень серед яких, насамперед, недостатнє фінансування, непослідовність в ухваленні управлінських рішень тощо. Вирішення цього комплексу недоліків має стратегічне значення, оскільки лише таким чином імплементація європейських стандартів у сфері науки є можливою з максимальним рівнем ефективності.

З огляду на наявні результати дослідження, перспективними видаються напрямки подальших розробок щодо встановлення причинно-наслідкових зв'язків між євроінтеграційними вимогами та вектором розвитку української наукової системи, а також подання оцінки впливу актуальних наукових здобутків на суспільно-політичний та економічний розвиток держави.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність членам редакційної колеґії журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Верховна Рада України (2025), Закон України «Про академічну доброчесність». Електронний ресурс. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4742-20?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%97+%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8#w2_1 (дата звернення: 05. 04. 2026)

Верховна Рада України (2016), Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 28. 04. 2026)

Малицький, Б. (2023). Національна академія наук України: суспільна роль, сучасний стан, проблеми розвитку та підходи до їх розв'язання (науково-аналітична доповідь). *Science and Science of Science*, (3(121), С. 68—86. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.068> (дата звернення: 16. 04. 2026)

Міністерство освіти і науки України (2018), Визначено 6 пріоритетів інтеграції української науки в Європу. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/viznacheno-6-prioritetiv-integraciyi-ukrayinskoji-nauki-v-yevropu> (дата звернення: 20. 04. 2026)

Міністерство освіти і науки України (2018), Наказ від 15.01.2018 № 32 «Про затвердження порядку формування Переліку наукових фахових видань України». Електронний ресурс. Режим доступу: [Про затвердження Порядку формуван... | від 15.01.2018 № 32](#) (дата звернення: 01. 05. 2026)

Кабінет Міністрів України. (2022). Постанова Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії від 12 січня 2022р. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF?find=1&text=%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD#Text> (дата звернення: 28. 03. 2026)

Кабінет міністрів України. (2022). Розпорядження Про затвердження національного плану щодо відкритої науки від 8 жовтня 2022 р. № 892-р Київ. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 11. 04. 2026)

Кабінет Міністрів України. (2025). Розпорядження Про схвалення Концепції підтримки та розвитку кадрового потенціалу сфери наукової і науково-технічної діяльності “Національна система дослідників України”. від 03 грудня 2025 р. № 1389-р. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-kontseptsii-pidtrymky-ta-rozvytku-kadrovoho-potentsialu-sfery-naukovoi-i-naukovo-tekhnichnoi-diialnosti-natsionalna-systema-doslidnykiv-ukrainy-1389-031225> (дата звернення: 10. 04. 2026)

Тицька, Я. (2024). Європейська інтеграція та договори України про наукове співробітництво. *Нове українське право*. Вип. 4. С. 144–149. Електронний ресурс. Режим доступу <https://doi.org/10.51989/nul.2024.4.18> (дата звернення: 18. 04. 2026)

Топузов, О., Локшина, О., Джурило, А. & Шпарик, О. (2023). Європейський дослідницький простір як орієнтир розвитку освіти і науки в Україні. *Український педагогічний журнал*, (4), С. 5–19. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-5-19> дата звернення 18. 04.2026)

Хан, Є. (2017). Участь України у Болонському процесі: 12 років на шляху до європейського історичного простору. *Європейські історичні студії. № 7. С. 45-63. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eis_2017_7_5.* (дата звернення: 22. 04. 2026)

Ярошенко, Т. & Жарінова, А. (2023). Наукове цитування: історичний і теоретичний ландшафт. *Science and Science of Science*, (3(121), С. 41—67. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.041> (дата звернення: 22. 04. 2026)

References

Verkhovna Rada Ukrainy (2025), Zakon Ukrainy «Pro akademichnu dobrochesnist». Elektronnyi resurs. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4742-20?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%97+%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8#w2_1 (Accessed: 05. 04. 2026)

Verkhovna Rada Ukrainy (2016), Zakon Ukrainy «Pro naukovu i naukovotekhnichnu diialnist». Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (Accessed : 28. 04. 2026)

Malitskiy, B. (2023). Natsionalna akademiia nauk Ukrainy: suspilna rol, suchasnyi stan, problemy rozvytku ta pidkhody do yikh rozv'iazannia (naukovo-analitychna dopovid). *Science and Science of Science*, (3(121), S. 68—86. Elektronnyi resurs. URL: <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.068> (Accessed: 16. 04. 2026)

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2018), Vyznachenno 6 priorytetiv intehratsii ukrainskoi nauky v Yevropu. Elektronnyi resurs. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/viznachenno-6-priorytetiv-integratsiyi-ukrayinskoyi-nauki-v-yevropu> (Accessed: 20. 04. 2026)

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2018), Nakaz vid 15.01.2018 № 32 «Pro zatverdzhennia poriadku formuvannia Pereliku naukovykh fakhovykh vydan Ukrainy». Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: Pro zatverdzhennia Poriadku formuvan... | vid 15.01.2018 № 32 (Accessed: 01. 05. 2026)

Kabinet Ministriv Ukrainy. (2022). Postanova Pro zatverdzhennia Poriadku prysudzhennia stupenia doktora filosofii ta skasuvannia rishennia razovoi spetsializovanoi vchenoi rady zakladu vyshchoi osvity, naukovoii ustanovy pro prysudzhennia stupenia doktora filosofii vid 12 sichnia 2022r. Elektronnyi resurs. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF?find=1&text=%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD#Text> (Accessed : 28. 03. 2026)

Kabinet ministriv Ukrainy. (2022). Rozporiadzhennia Pro zatverdzhennia natsionalnoho planu shchodo vidkrytoi nauky vid 8 zhovtnia 2022 r. № 892-r Kyiv.

Elektronnyi resurs. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text> (Accessed: 11. 04. 2026)

Kabinet Ministriv Ukrainy. (2025). Rozporiadzhennia Pro skhvalennia Kontseptsii pidtrymky ta rozvytku kadrovoho potentsialu sfery naukovoï i naukovo-tekhnichnoi diialnosti “Natsionalna systema doslidnykiv Ukrainy”. vid 03 hrudnia 2025 r. № 1389-r. Elektronnyi resurs. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-kontseptsii-pidtrymky-ta-rozvytku-kadrovoho-potentsialu-sfery-naukovoï-i-naukovo-tekhnichnoi-diialnosti-natsionalna-systema-doslidnykiv-ukrainy-1389-031225> (Accessed: 10. 04. 2026)

Tytska, Ya. (2024). Yevropeiska intehratsiia ta dohovory Ukrainy pro naukove spivrobitnytstvo. Nove ukrainske pravo. Vyp. 4. S. 144–149. Elektronnyi resurs. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2024.4.18> (Accessed: 18. 04. 2026).

Topuzov, O., Lokshyna, O., Dzhurylo, A. & Shparyk, O. (2023). Yevropeyskyi doslidnytskyi prostir yak oriientyr rozvytku osvity i nauky v Ukraini. Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal, (4), S. 5–19. Elektronnyi resurs. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-5-19> (Accessed: 18. 04. 2026)/

Khan, Ye. (2017). Uchast Ukrainy u Bolonskomu protsesi: 12 rokov na shliakhu do yevropeiskoho istorychnoho prostoru. Yevropeiski istorychni studii. № 7. S. 45–63. Elektronnyi resurs. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eis_2017_7_5. (Accessed 22. 04. 2026)/

Yaroshenko, T. & Zharinova, A. (2023). Naukove tsytuvannia: istorychnyi i teoretychnyi landshaft. Science and Science of Science, (3(121), S. 41—67. Elektronnyi resurs. URL: <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.041> (Accessed 22. 04. 2026).

Panchuk M. INSTITUTIONAL AND LEGAL TRANSFORMATIONS OF UKRAINIAN SCIENCE UNDER THE INFLUENCE OF CURRENT EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

Abstract

The aim of the article is to provide an overview of the institutional and legal transformations of the scientific system, which have been systematically implemented under the influence of the Ukrainian state's European integration trajectory.

The research methodology is based on a combination of general scientific and special historical methods (source research, systematization, generalization, structural-functional, historical-genetic approaches), which enable a comprehensive examination of the characteristics of the development of Ukrainian science in light of a range of external factors and an assessment of the prospects for current trends within its historical dynamics.

The scientific novelty lies in demonstrating the interconnection between European integration trends and the institutional and legal development of the scientific sector through the state's implementation of key European standards governing the functioning of the research sector.

Conclusions. The study found that the process of integrating the Ukrainian research environment into the European scientific space was accompanied by a gradual reform of the industry. The most noticeable changes occurred in the areas of improving the management of scientific processes, regulating academic integrity, implementing European criteria in the field of assessing the scientific activity of scientists, intensifying the implementation of the open science policy, and involving domestic scientists in international and European scientific projects and programs.

Keywords: *open science, European integration, European Research Area, institutions, scientific development, legal regulation, reform, Ukraine.*

Panczuk M. PRZEMIANY INSTYTUCJONALNO-PRAWNE NAUKI UKRAIŃSKIEJ POD WPLYWEM PROCESÓW INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ NA ETAPIE WSPÓŁCZESNYM

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie charakterystyki przekształceń instytucjonalno-prawnych systemu nauki, które systematycznie dokonywały się pod wpływem integracyjnego wektora rozwoju państwa Ukraińskiego. **Metodologia** badań opiera się na zespole ogólnonaukowych i specjalnych metodach historycznych (badania źródłowe, systematyzacja, generalizacja, strukturalno-funkcjonalna, historyczno-genetyczna), które pozwalają na wszechstronne badanie cech rozwoju nauki ukraińskiej w świetle szeregu czynników zewnętrznych i ocenę perspektyw istniejących tendencji w dynamice historycznej. **Nowość naukowa** – przedstawienie związku pomiędzy tendencjami integracji europejskiej a rozwojem instytucjonalno-prawnym sfery naukowej poprzez wdrożenie przez państwo kluczowych europejskich standardów funkcjonowania sektora naukowo-badawczego. **Wnioski.** Badanie wykazało, że procesowi integracji ukraińskiego środowiska badawczego z europejską przestrzenią naukową towarzyszyła stopniowa reforma przemysłu. Najbardziej zauważalne zmiany zaszły w obszarach usprawnienia zarządzania procesami naukowymi, uregulowania kwestii rzetelności akademickiej, wdrożenia europejskich kryteriów w zakresie oceny działalności naukowej naukowców, intensyfikacji wdrażania polityki otwartej nauki oraz angażowania krajowych naukowców w międzynarodowe i europejskie projekty i programy naukowe.

Słowa kluczowe: *otwarta nauka, integracja europejska, Europejska Przestrzeń Badawcza, instytucje, rozwój naukowy, regulacje prawne, reforma, Ukraina.*

Статтю надіслано до редколегії 16.04.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.05. 2026 р.

Юськів Богдан,

доктор політичних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет
yuskivb@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7621-5954

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОЦЕС: СОЦІОЛОГІЯ ПРИКОРДОННЯ ПРО УКРАЇНУ І ПРО УКРАЇНЦІВ

Рецензія на монографію: Анета Румак, Сергій Троян. Ідентичність людини прикордоння : Монографія / пер. В. Саган. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2025. 200 с.

Рецензована монографія претендує на те, щоб стати однією з найважливіших українських гуманітарних книжок 2025 року. Не завдяки обсягу чи гучній назві, а завдяки тому, що вона ставить просте й нестерпно актуальне запитання: хто така людина, котра живе між двома світами, і як вона визначає себе в момент, коли один зі світів намагається знищити інший?

Книга написана польською і перекладена українською. Уже сам цей факт є символічним: переклад здійснив Василь Саган, філолог, перекладач, заслужений діяч польської культури – людина, для якої, як пишуть автори у вступі, «робота з цим текстом стала завершальною в реалізації перекладацького проекту значимих творів польської гуманітаристики». Книга присвячена його пам'яті. Ця обставина надає виданню особливого – людського – виміру: вона нагадує, що наука робиться людьми, а переклад є не технічною операцією, а актом культурної відданості.

Монографія складається з чотирьох розділів. Перший присвячено поняттю ідентичності у трьох дисциплінарних вимірах – філософському (онтологічному), психологічному та соціологічному. Другий – типології кордонів і прикордонь. Третій – власне феномену людини прикордоння та її ідентичності. Четвертий – результатам соціологічного анкетування студентської молоді Ряшівського (Жешувського) університету та Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Такий поступ – від абстрактного до конкретного, від теорії до польових даних – є продуманим і витриманим. Автори усвідомлюють, що без понятійної бази емпіричні результати залишилися б непрочитаними, а без емпірики теорія – порожньою.

Перший і другий розділи виконують функцію інтелектуального ландшафту: вони окреслюють, що саме означає «ідентичність» і

«прикордоння» в сучасному міждисциплінарному дискурсі. Для українського читача особливо цінним є те, що автори вводять у цей дискурс українську наукову традицію – Ярославу Верменич із її концепцією «територіальної ідентичності українського пограниччя», Іллю Кононова, Ларису Нагорну, Оксану Яворську. Поряд із ними – польські дослідники Єжи Нікіторович, Анджей Садовський, Збігнев Курч, Мар'ян Голька, Даріуш Вояковський. Така двомовна наукова бесіда – де обидві традиції говорять про спільний простір – сама по собі є науковим внеском: вона показує, що польська й українська соціологія прикордоння розробляли паралельні концептуальні мови для однієї й тієї самої реальності і що ця реальність вимагає спільного читання.

Особливо важливим для розуміння теоретичних амбіцій книги є авторське розрізнення між «прикордонням як територією» і «прикордонням як умовою існування». Прикордоння, підкреслюють А. Румак і С. Троян, перестає бути лінією на карті й стає простором культурного випробування та соціальної інновації. Водночас автори виокремлюють чотири стратегії самовизначення, доступні людині прикордоння: асиміляцію, ізоляцію, маргіналізацію та інтеграцію. Остання – найрідкісніша і найбагатша – дозволяє поєднувати елементи кількох культурних матриць без жертви жодною з них. Ця типологія – не механічна схема, а запрошення до рефлексії: яку стратегію обирають наші громади, наші регіони, ми самі?

Четвертий розділ – про конкретних людей. Навесні 2023 року було опитано 246 студентів у Ряшеві, наприкінці 2023-го – на початку 2024 року – 222 студенти у Чернівцях. Дати мають значення. Польські дослідження велися через рік після початку повномасштабного вторгнення, українські – в умовах, коли воно тривало вже майже два роки. Авторі чесно визнають, що це ускладнює пряме порівняння результатів, і водночас відкрито стверджують: саме ця «розривність» є частиною наукового матеріалу, а не його дефектом. Досліджувати ідентичність у стані «нової нормальності страждання і справедливості» – це не поганий збіг обставин, а рідкісна дослідницька можливість.

Результати дослідження виявляються водночас і передбачуваними, і несподіваними. Передбачуваним є те, що переважна більшість респондентів – і польських, і українських – вважає прикордоння передусім «місцем біля кордону», а не культурним простором перетину ідентичностей. Це свідчить про те, що академічне переосмислення поняття ще не стало частиною масового розуміння. Несподіваним є контраст між двома групами в питанні національної ідентичності: три чверті українських студентів вважають її «дуже важливою», тоді як для польських вона важлива лише для трохи більше ніж половини, а понад чверть відповіли «важко сказати». Авторі інтерпретують цей контраст через призму воєнного досвіду: коли національна ідентичність опинилася під загрозою знищення, вона

кристалізується, а не розчиняється. Але вони також утримуються від спрощення: цей висновок не є тезою про «кращу» чи «гіршу» ідентичність, а описом двох різних траєкторій у спільному просторі.

Цікавими є також дані про рівень симпатії та антипатії між народами на час опитування. Для чернівецьких студентів найвищий рівень симпатії отримали поляки – понад 94 % респондентів, що автори пов'язують із масштабною допомогою Польщі Україні під час війни. Натомість ставлення до росіян 89 % опитаних визначили як антипатію. Ці дані – не абстрактні цифри. Вони фіксують, як геополітика відбивається в людських почуттях, як воєнний досвід переформатовує сприйняття сусідів. Для польського читача ці числа могли б бути предметом гордості; для українського – вони є дзеркалом власного ставлення до союзників і агресорів, відтвореним у відповідях студентів із Чернівців.

Окремої уваги заслуговує те, що самі чернівецькі студенти визначили як найважливіші риси людини прикордоння: практичність, підприємливість і готовність до оборони. Цей перелік – особливо остання риса – звучить у 2026 році не як академічна характеристика, а як автопортрет покоління, яке дорослішало в умовах кризи й продовжує жити в умовах війни. Примітно, що характеристика «периферійність» отримала найнижчі показники значущості: ані польська, ані українська молодь не ідентифікує себе як мешканців периферії, навіть якщо географічно живе далеко від столиць. Це – субтильний, але важливий сигнал про самосприйняття регіональної молоді.

Монографія верифікує п'ять дослідницьких гіпотез. Серед них – твердження про те, що прикордоння впливає на формування ідентичності мешканців. Цю гіпотезу підтверджено з обох боків: понад 71 % польських і понад 62 % українських студентів вважають, що проживання на прикордонні так чи інакше впливає на повсякденне життя. Підтверджено також і те, що ідентичність людини прикордоння сприймається досліджуваними як особливе, виняткове явище – хоча, як чесно визнають автори, частина респондентів заперечила саме існування окремої «ідентичності людини прикордоння», наголошуючи, що кожна людина є унікальною особистістю незалежно від місця проживання. Ця суперечність у відповідях є не слабкістю дослідження, а його найцікавішим результатом.

Слід відзначити й обмеження книги – і самі автори роблять це відкрито. Кількісна методологія, хоча й надає дослідженню структурованої доказової бази, не може замінити якісних методів: інтерв'ю, спостереження, аналізу нарративів. Сам обсяг вибірки – 246 і 222 анкети – дозволяє формулювати гіпотези й тенденції, але не претендує на репрезентативність усієї студентської молоді Польщі чи України. Географія досліджень охоплює лише два міста – Ряшів і Чернівці. За межами залишаються Ужгород, Харків, Маріуполь (до окупації), Луганськ, Сєвєродонецьк – міста, кожне з яких

могло б додати до картини принципово інші виміри ідентичності прикордоння. Це не закид, а вказівка на масштаб завдань, які книга відкриває для майбутніх дослідників.

Є в книзі й деталь, яку легко пропустити, але яка варта уваги. У вступі автори посилаються на Ганса-Георга Гадамера і його поняття «сплавлення обр'ю» – момент, коли напруження між текстом і читачем зникає й вони стають єдиним смисловим полем. Саме на це, пишуть А. Румак і С. Троян, вони сподіваються. Для книги, написаної польською та перекладеної Василем Саганом для українського читача, – це не риторична фігура. Це програмне твердження: монографія написана для того, щоб польський і український розум зустрілися у спільному запитанні про те, ким є людина між двома світами.

Читаючи цю книгу сьогодні, важко не помітити, що «людина прикордоння» – це не лише соціологічний тип, а й метафора самої України. Країна, котра десятиліттями визначала себе через розриви – між Сходом і Заходом, між православним і греко-католицьким обр'єм, між степовою й лісовою цивілізацією, між совєтською спадщиною і досвідом Центральної Європи, – сьогодні, відстоюючи своє право на існування зі зброєю в руках, водночас відповідає і на питання про власну ідентичність. Монографія А. Румак і С. Трояна не дає простих відповідей на це питання. Але вона пропонує мову, інструменти і чесну науково зафіксовану картину того, як ця відповідь починає формуватися – у відповідях студентів із Чернівців, які в грудні 2023 року заповнювали анкету в місті за 35 кілометрів від румунського кордону і за сотні кілометрів від лінії фронту.

«Ідентичність людини прикордоння» – це книга для дослідників гуманітарних і соціальних наук, соціологів простору, істориків і культурологів. Але передусім – для кожного, хто хоче зрозуміти, як Україна усвідомлює себе зсередини, не в риториці публічних заяв, а в тихих відповідях молодих людей, які живуть між кордонами й формують своє «я» в умовах, яких ніхто з них не обирає, але які є реаліями сьогодення.

Статтю надіслано до редколегії 16.03.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.04.2026 р.

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2026. – Вип. 18.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2026. – Issue 18.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б

